Олександра ГЛАЗОВА
Юрій КУЗНЕЦОВ

Українська мова

9

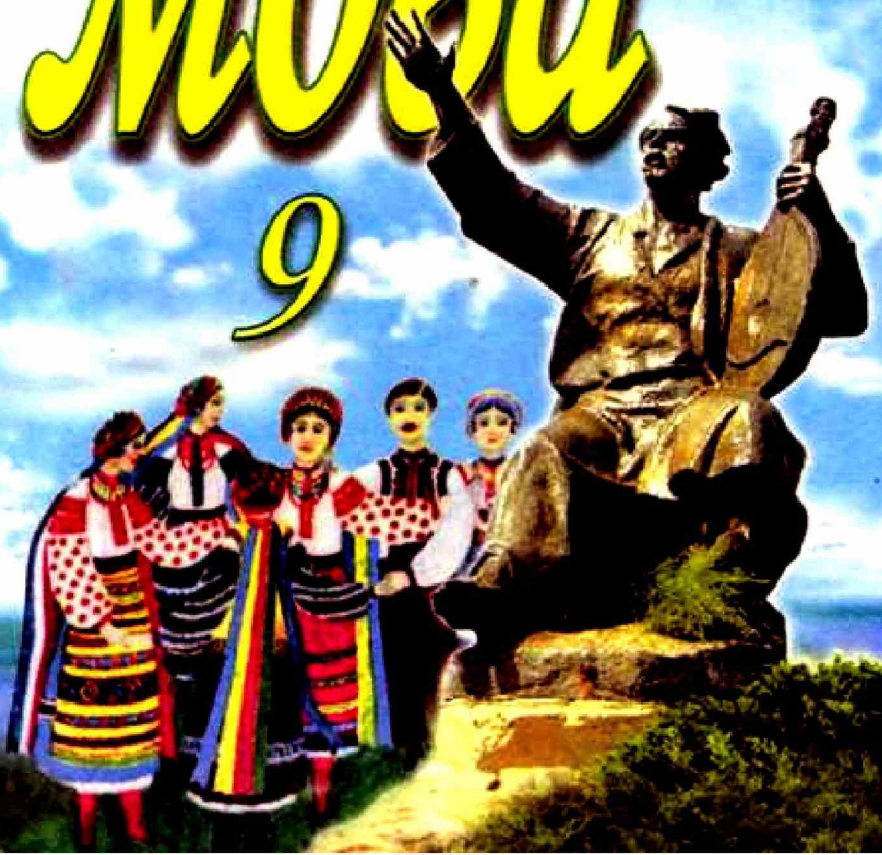

ББК 81.2УКР-922
Г52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ Міністерства освіти і науки України від 02 лютого 2009 р. № 56)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Незалежні експерти: **П. І. Білоусенко**, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету; **С. П. Бибик**, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України; **Л. О. Варзацька**, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії навчання української мови Інституту педагогіки АПН України; **Л. В. Середа**, учитель-методист міського методичного кабінету м. Херсона; **В. І. Габорак**, учитель-методист НВК «Школа-ліцей № 23 Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника», заслужений учитель України; **С. А. Серих**, учитель Розкішнянської СЗШ Лутугинського району Луганської області

Відповідальні за підготовку до видання: **К. В. Таранік-Ткачук**, головний спеціаліст МОН України; **Н. І. Шинкарук**, завідувач сектора Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України

АВТОРИ

Олександра ГЛАЗОВА — кандидат педагогічних наук, доцент. Заступник директора Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського міського педагогічного університету імені Бориса Грінченка. Упродовж двадцяти років працювала вчителем української мови та літератури в середній школі, викладачем ВНЗ. Автор численних посібників із рідної мови для вчителів і учнів. Головний редактор щомісячника «Методичні діалоги — газета для вчителів української мови»

Юрій КУЗНЕЦОВ — доктор філологічних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України. Заслужений працівник народної освіти України. Працював учителем, завідувачем редакції української мови у видавництві «Освіта», автор праць «Системний підхід до редагування підручників з української мови», «Філософія підручника», багатьох публікацій із питань мови художнього твору. Головний редактор журналу «Українська мова й література в середніх школах, ліцеях, гімназіях та колегіумах»

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР

Іван ВИХОВАНЕЦЬ — доктор філологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, професор, лауреат премій імені Олександра Потебні та імені Івана Франка. Головний науковий співробітник Інституту української мови НАН України, член редколегії і автор енциклопедії «Українська мова», один з укладачів 11-томного Словника української мови, а також автор науково-популярних книжок для вчителів і школярів «У світі граматики», «Таїна слова»

ТВОРЧА ГРУПА РОЗРОБНИКІВ ПІДРУЧНИКА

Юрій Кузнецов – керівник проекту, розробник концепцій: структури, дизайну;
Олег Костенко – координатор проекту;
Ірина Красуцька – заступник керівника проекту, редактор-організатор зображальних, текстових і методичних матеріалів;
Цезарій Ганушкевич – розробник макета та художнього оформлення;
Віктор Гогільчин – комп'ютерний дизайн, виготовлення оригінал-макета;
Валентина Максимовська – організатор виробничого процесу;
Галина Кузнецова – економічний супровід проекту;
Роман Костенко – маркетингові дослідження підручника;
Андрій Кузнецов – моніторинг апробації підручника

© Видавництво «Зодіак-ЕКО». Усі права захищені. Жодна частина, елемент, ідея, композиційний підхід цього видання не можуть бути копійованими чи відтвореними у будь-якій формі і будь-якими засобами — електронними і фотомеханічними, зокрема через ксерокопіювання, запис чи комп'ютерне архівування — без письмового дозволу видавця.

ISBN 978-966-7090-67-8

© О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов, 2009
© Видавництво «Зодіак-ЕКО», 2009
© Художнє оформлення. Ц. М. Ганушкевич, 2009
© Концепції: структури, дизайну. Ю. Б. Кузнецов, 2009

ШАНОВНІ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКИ!

Пройшло літо... І ви подорослішали, змужніли, багато чого навчилися. Та на дворі вересень — і підручник знову запрошує вас у захопливий світ знань.

Уміщені в підручнику правила допоможуть збагнути закони граматики. Подані в підручнику вправи та завдання покажуть, як застосовувати ці закони у практиці спілкування – в усіх видах мовленнєвої діяльності.

Вивчаючи українську мову, ви чимало дізнаєтеся про історію та культуру рідного краю, про долі своїх чудових земляків, витвори їхніх працьовитих рук і щирих сердець. Українську мову творили і творитимуть мільйони людей, які жили, живуть і будуть жити на нашій землі. У підручнику ми прагнули явити вам українців — серйозних і усміхнених, мрійливих і суворих, вірних традиціям і схильних до новацій, тобто нас із вами. І переконати вас, що саме з наших мрій і сподівань, переконань і знань, буднів і свят складається доля Української Держави. Сьогодні, завтра і завжди.

Сподіваємося, що підручник навчить вас ще дужче любити землю, на якій ви живете, поважати український народ, який до всіх народів світу ставиться приязно і з повагою, виконуючи заповіт свого великого поета Тараса Шевченка: «...І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь».

Розміщені в розділі «Довідкове бюро» таблиці та схеми допоможуть поглибити раніше здобуті та узагальнити щойно отримані знання, слугуватимуть опорою й підмогою у виконанні класних і домашніх завдань.

Тлумачний, термінологічний і фразеологічний словнички нададуть можливість не лише з'ясувати лексичне значення слова чи зміст фразеологізму, а й збагатити свій словниковий запас, дадуть змогу з величезного розмаїття лексичних засобів вибирати найточніші слова для конкретного висловлювання.

Цього року ви, як завжди, не лише вивчатимете правила і виконуватимете вправи, а й будете вчитися розуміти інших і себе, готуватися до свідомого вибору майбутньої професії, свого шляху в дорослому житті.

Важливі теоретичні відомості
Червоним виділено матеріал для заучування напам'ять

Теоретичні відомості для ознайомлення

Домашні завдання

Завдання підвищеної складності

Завдання для інтерактивного навчання

Завдання для тих, хто прагне навчитися розуміти красу

Профорієнтаційні завдання

Міжпредметні завдання

Завдання для тих, хто товаришує з комп'ютером

Завдання для тих, хто любить мріяти та фантазувати

Завдання для тих, хто хоче навчитися мислити самостійно

Проектна діяльність

Завдання для тих, хто готується жити в інформаційному суспільстві

Завдання для тих, хто любить жартувати

Хай вам щастить на шляху пізнання!

ЗМІСТ

ВСТУП

• Розвиток української мови 12

• Види мовленнєвої діяльності. Текст, його ознаки. Стилі і типи мовлення. Вимоги до мовлення 17

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО у 8 класі

§ 1. Просте неускладнене і просте ускладнене речення 30

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

§ 2. Пряма і непряма мова як засоби передачі чужої мови 46

§ 3. Заміна прямої мови непрямою 50

§ 4. Цитата як спосіб передачі чужої мови 52

§ 5. Діалог 57

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 6. Складне речення і його ознаки 64

§ 7. Складні речення сполучникові і безсполучникові 66

§ 8. Складні речення з сурядним і підрядним зв'язком. Складносурядне речення 69

§ 9. Змістові відношення та розділові знаки між частинами складносурядного речення 71

§ 10. Складнопідрядне речення. Будова складнопідрядного речення та засоби зв'язку в ньому 79

§ 11. Основні види складнопідрядних речень 83

*Складнопідрядні речення з підрядними означальними 85

*Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними 87

§ 12. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами 94

*Складнопідрядні речення з підрядними місця і часу 94

• Складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня 106
• Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними 110
• Складнопідрядні речення з підрядними причини і мети 116
• Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими 122
• Складнопідрядні речення з підрядними умови 125
• Складнопідрядні речення з підрядними допустовими 132
§ 13. Складнопідрядні речення з кількома підрядними 136
§ 14. Безсполучникове складне речення 141
• Змістові відношення між частинами безсполучникового складного речення 141
• Розділові знаки у безсполучниковому складному реченні 145
§ 15. Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку 156

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ

§ 16. Складне синтаксичне ціле (ССЦ), його основні ознаки 166
§ 17. Складне синтаксичне ціле і абзац 174
§ 18. Актуальне членування речень у висловлюванні: «відоме» і «нове» 177

ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО 186

ДОВІДКОВЕ БЮРО

«НЕ БІЙТЕСЬ ЗАГЛЯДАТИ У СЛОВНИК...»

• Тлумачний словничок 196
• Словничок фразеологізмів 200
• Термінологічний словничок 202
• Словничок популярних іншомовних висловів, що традиційно вживані мовою оригіналу 204

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ, СХЕМИ ТА ПАМ'ЯТКИ 205

Зв'язне мовлення

ЧИТАННЯ Й ГОВОРІННЯ

Усний вибірковий переказ тексту наукового стилю 35

Усний стислий переказ тексту публіцистичного стилю 91

Усний твір на морально-етичну тему в публіцистичному стилі 101

ЧИТАННЯ Й ПИСЬМО

Письмовий докладний переказ тексту публіцистичного стилю з творчим завданням 109

Письмовий докладний переказ тексту публіцистичного стилю 135

Письмовий твір на суспільну тему в публіцистичному стилі 148

Письмовий докладний переказ тексту публіцистичного стилю 155

Письмовий докладний переказ тексту художнього стилю 172

Ділові папери

- Заява 76
- Автобіографія 162

ГОВОРІННЯ Й ПИСЬМО

Оповідання на самостійно обрану тему 182

ГОВОРІННЯ

Формули мовного етикету 59

Доповідь на морально-етичну і суспільну теми 128

ТРЕНІНГ СПІЛКУВАННЯ 25, 42, 61, 115, 121, 142

Ганна ШАБАТУРА.
Вербовая дощечка (гаївка)

БУДЬМО КОМПЕТЕНТНИМИ!

На уроках рідної мови ви, за допомогою підручника, будете водночас опановувати УКРАЇНСЬКУ МОВУ та оволодівати МОВЛЕННЯМ. Навчаючись разом із класом, у групах, парах або самостійно, ви сформуєте необхідні вам у житті компетентності, які складаються зі знань, умінь, а, головне, досвіду застосування цих знань і вмінь у різних ситуаціях спілкування. Вивчивши кожен з розділів підручника, ви зможете оцінити свої успіхи, скориставшись поданою нижче таблицею.

ВСТУП. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

розвиток української мови — це відображення історичного буття українського народу; мова вміщує досвід попередніх поколінь, тобто береже пам'ять про минуле, та реагує на реалії сьогодення, відбиваючи всі зміни в реальному житті	лексичний фонд мови інтенсивно збагачується за рахунок нових слів, а також запозичень з інших мов; сучасна українська мова – мова освіти, науки, політики та бізнесу

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

розуміти роль мови в історичному становленні українського суспільства та його культури і в процесі державотворення	неухильно дбати про культуру мови; навчатися мови на кращих зразках творів видатних майстрів слова; удосконалювати вміння ефективно спілкуватись у різних сферах суспільного життя

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО у 8 класі

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

правила вживання розділових знаків у простих реченнях, ускладнених однорідними і відокремленими членами речення, звертаннями та вставними словами	види і форми мовлення; види мовленнєвої діяльності; вимоги до мовлення; складові ситуації спілкування; основні ознаки тексту, стилі й типи мовлення, його жанри

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

правильно ставити розділові знаки в ускладнених простих реченнях; обґрунтовувати їхнє вживання; визначати істотні ознаки простого речення	складати усні й письмові висловлювання на певну тему, використовуючи неускладнені та ускладнені прості речення

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- засоби передачі чужої мови: пряму і непряму мову, діалог;
- як замінити пряму мову непрямою
- особливості ведення діалогу відповідно до запропонованої ситуації спілкування

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

- правильно ставити розділові знаки у реченнях з прямою і непрямою мовою, з цитатами, у текстах, що містять репліки діалогу
- складати усні й письмові висловлювання, що включають пряму й непряму мову, репліки діалогу, цитати

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- ознаки складного речення;
- будову складносурядного речення; змістові відношення та засоби зв'язку між частинами складносурядного речення
- інтонаційні та орфоепічні норми читання та вимовляння складносурядних речень; засоби вираження особливостей їхнього змісту

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

- правильно ставити розділові знаки у складносурядних реченнях; визначати змістові відношення між їхніми частинами
- аналізувати, оцінювати та вживати в усному й писемному мовленні складносурядні речення, зокрема у текстах наукового та публіцистичного стилів

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- будову складнопідрядного речення та засоби зв'язку між його частинами; основні види складнопідрядних речень;
- особливості будови складнопідрядного речення з кількома підрядними
- основні правила усного й писемного спілкування;
- правила будови й мовного оформлення речення;
- необхідність добору мовних засобів відповідно до задуму висловлювання, стилю й жанру мовлення

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

- правильно ставити розділові знаки у складнопідрядних реченнях, у тому числі з кількома підрядними частинами;
- визначати та конструювати різні види складнопідрядних речень
- складати усні та письмові висловлювання на певну тему, використовуючи складнопідрядні речення різних видів;
- оцінювати текст з погляду змісту, форми, задуму, мовного оформлення

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

змістові відношення між частинами безсполучникового складного речення; правила вживання розділових знаків між його частинами	вимоги до будови висловлювання: його підпорядкованість темі й головній думці; послідовність викладу думок, добір мовних засобів відповідно до стилю мовлення

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати безсполучникові складні речення, розпізнавати та будувати такі речення з різними змістовими відношеннями між частинами	складати усні й письмові висловлювання різних стилів із використанням безсполучникових складних речень

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

особливості будови складних речень з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку та правила вживання в них розділових знаків	особливості будови текстів різних стилів, зокрема публіцистичного, поєднання в тексті різних типів мовлення відповідно до його змісту та авторського задуму

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати ознаки та структуру таких речень, будувати складні речення з різними видами зв'язку; правильно розставляти в них розділові знаки	складати усні й письмові висловлювання публіцистичного й наукового стилів, доцільно використовуючи складні синтаксичні конструкції

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ССЦ)

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

істотні ознаки ССЦ, види й засоби міжфразного зв'язку; актуальне членування речень у висловлюванні	співвідношення ССЦ з абзацом; виражальні можливості ССЦ у висловлюваннях різних типів і стилів

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати ССЦ у тексті, а також підтеми, види й засоби міжфразного зв'язку; членувати текст на абзаци; визначати в реченнях висловлювання «відоме» та «нове»	конструювати невеликі тексти на певну тему, доцільно поєднуючи в них ССЦ; членувати висловлювання на абзаци відповідно до комунікативного задуму

ВСТУП

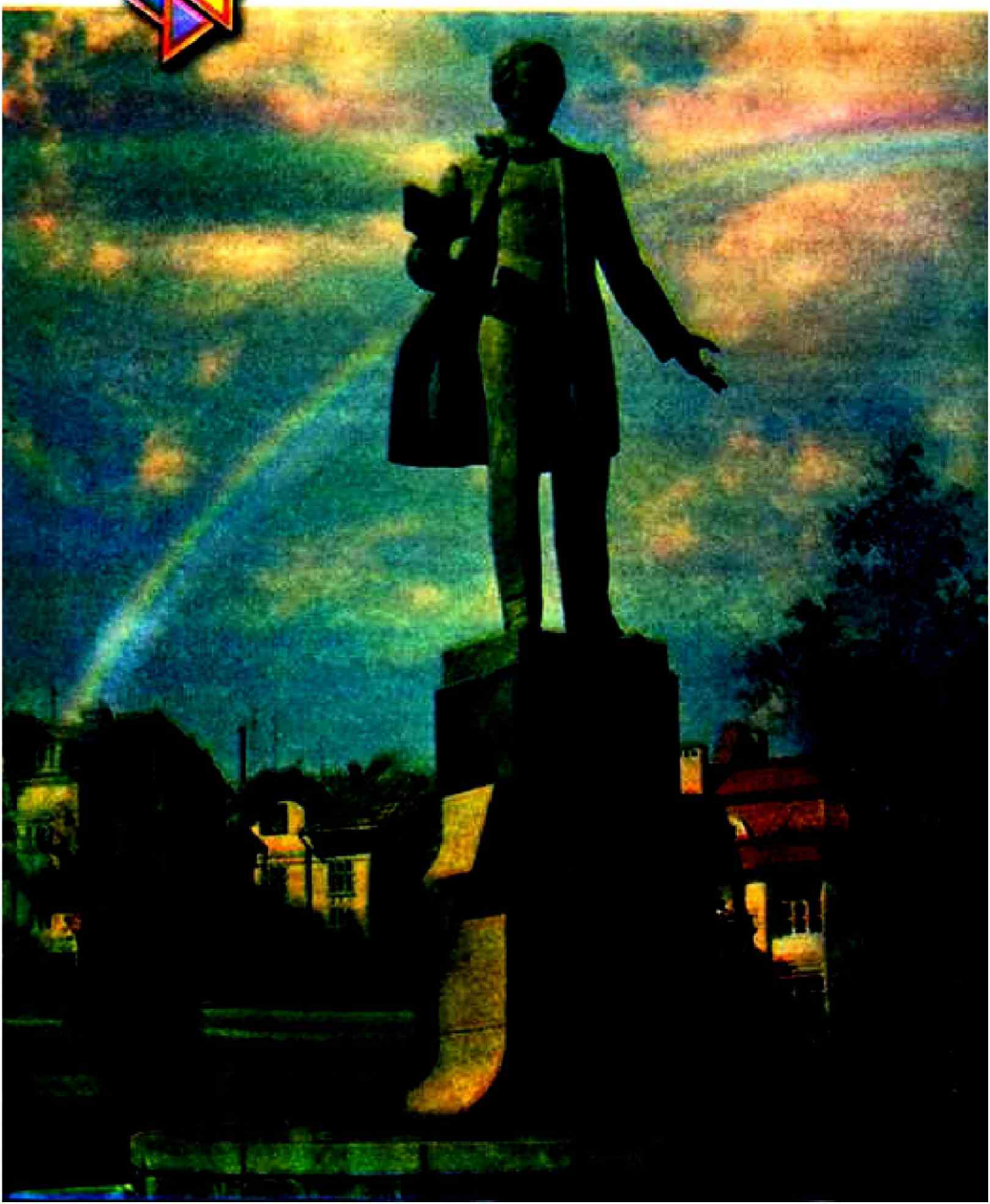

НАД ЧИМ МІРКУЄМО:

я і українська мова та література;

я і національна історія та культура;

я і ми (родина, народ, людство);

я і рідна природа;

я і мистецтво;

я як особистість

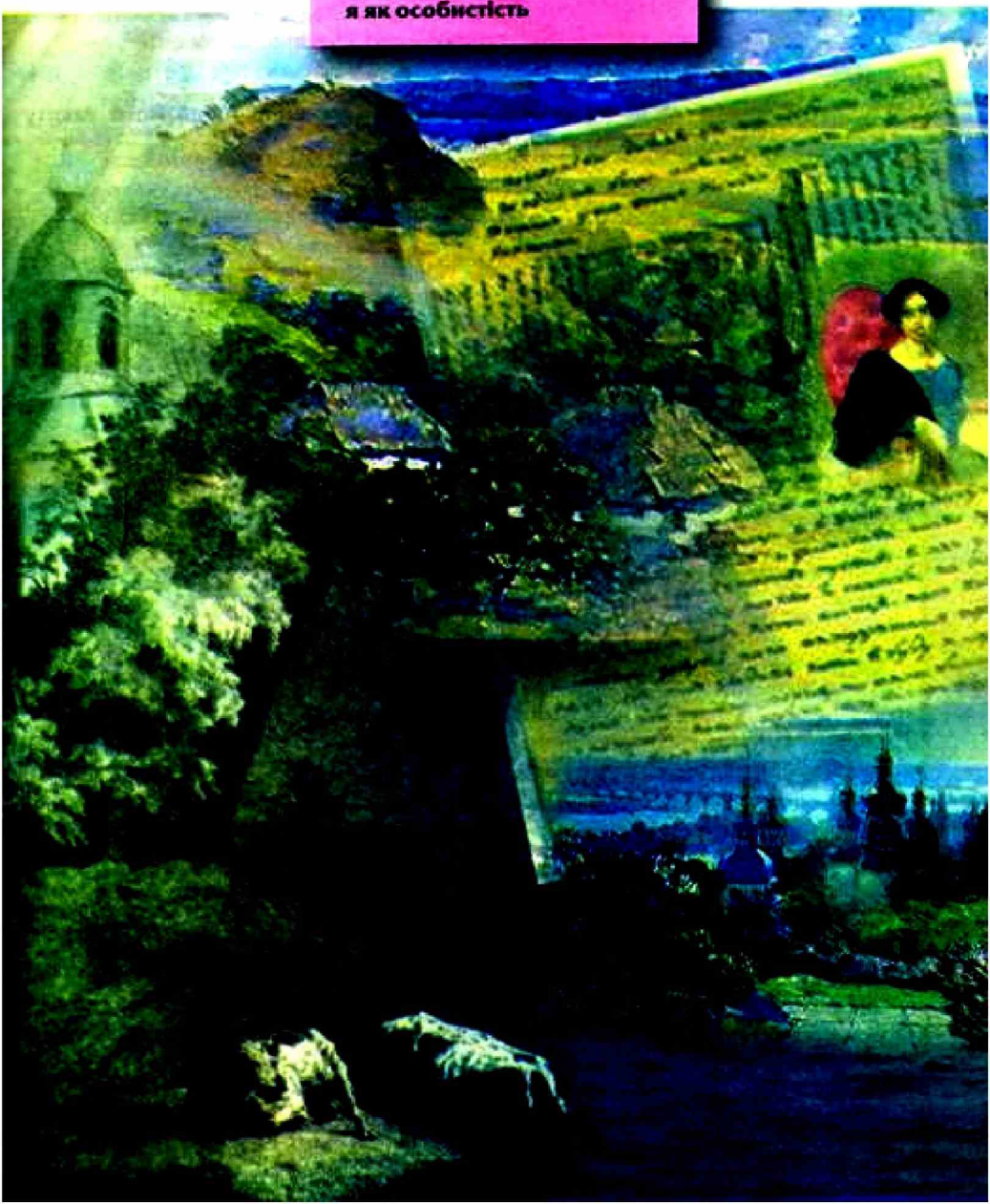

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Прочитайте вірш. Дайте відповіді на подані після його тексту запитання.

Звіку-ізроду нашому Роду
Слово святило честь і свободу.
Правнуки прадідів чули чудово.
Бо шанували Слово і Мову.

Нас поривали вічно в дорогу
Мовонаснага, мовоспромога.
Нам зрівноважить завжди кортіло
Діло і Слово, Слово і Діло.

Брате по Мові,
Сестро по Мові,
Будьмо навіки живі-здорові!
Від благородного щирого Слова
Розпочинаймо Діло чудове!

...Щоб на щитах у нас
Вічно ясніло:
Діло і Слово, Слово і Діло!

О. Різниченко.

◆ Яке ставлення до Роду, Мови, Слова, Діла автор передає через уживання великої літери?

Що означає вислів *зрівноважить Слово і Діло*? Чи важливе таке бажання сьогодні? Чому?

Прочитайте останнє речення. Хто, коли й навіщо робив написи на щитах? Чи важко вам було зрозуміти висловлену автором в останньому реченні думку? Чи можна сказати, що мова береже пам'ять народу про минуле? Поясніть.

Роздивіться плакати, уміщені на с. 13, 14 підручника. Сформулюйте головну думку цих графічних творів.

Уявіть, що вам запропонували взяти участь у конкурсі плакатів, присвячених рідній мові. Створіть плакат для конкурсу.

2. Прочитайте речення, визначте в них слова застарілі і нові (неологізми).

1. Наш родовід іде від плуга, від рала і від лемеша (*О. Довгий*). 2. Клейноди прадідів узяв мій дух у спадок (*Ю. Словацький*). 3. У науковому стилі виникнення неологізмів (клон, файл, факс, кондиціонер) зумовлене науково-технічним прогресом (*З підручника*). 4. Можна прожити і без собору, і без пісні, і без Рафаеля. Але чи залишимось ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не станемо просто юшкоїдами? (*Олесь Гончар*).

◆ Чому деякі слова мови застарівають? Доберіть приклади застарілих слів.

◆ У яких текстах уживання застарілих слів доречне? Наведіть приклади.

◆ З чим пов'язана безперервна поява в мові нових слів? Наведіть приклади.

◆ З якою метою письменники «придумують» нові слова? Наведіть приклади так званих авторських неологізмів.

◆ Визначте вжиті в тексті попередньої вправи авторські неологізми, розкрийте лексичне значення кожного. Наскільки доречні ці слова в творі? Поясніть.

Олег КРЕМПОВСЬКИЙ.
Плакат із проекту «Українська мова — твого життя основа»

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих, — рідна мова,
Вишнева ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.

Так розпочато вірш видатного українського поета Максима Рильського «Рідна мова». Справді, мова народу вміщує людський досвід, тобто береже пам'ять про минуле, і реагує на реалії сьогодення, тобто відбиває всі зміни в реальному житті.

Отже, мова чутлива до суспільного життя її носіїв. Зміни відбуваються у фонетиці, лексиці, граматиці, правописній системі. Найбільш рухливою є лексика. Науковці стверджують, що впродовж десятиріччя словниковий склад мови змінюється майже на 25 %.

Реальність породжує потребу у виникненні неологізмів для називання нових предметів, понять, ознак, явищ.

Властивими українській мові способами утворилися й увійшли до активного вживання слова *державник, тестування* **та ін. Завдяки розвитку міжнародних економічних і культурних зв'язків України лексика нашої мови збагатилася запозиченими іншомовними словами:** *мер, спікер, кліп, менеджер, піца, хіт*. **Значно оновилася термінологія багатьох галузей наук:** *біотехнологія, біоенерготерапія, гендер, глобалізація, інтерактивність, неологія*. **Чимало професійних слів перейшли до мовлення широкого загалу:** *субсидія, інфляція, ліцензія, бартер, дистриб'ютор, кредит*.

3. Прочитайте. Випишіть слова іншомовного походження, поясніть лексичне значення кожного. Перевірте себе за поданим у кінці підручника тлумачним словничком.

1. Комп'ютери й шаблі однаково минають (*І. Павлюк*). 2. Одного разу Лебідь, Рак і Щука сукупний бізнес вирішили втнуть (*М. Білокопитов*). 3. Хто свого часу творив імідж, скажімо, Лесі Українці? Та ніхто. Донедавна й понять таких не було – імідж, рейтинг (*З газети*). 4. Ми винні в страшній девальвації слова (*Р. Лубківський*). 5. Вітер марить партіями сольними, сам собі жебрак і олігарх (*О. Слоньовська*).

Олена АВРАМЕНКО.
Плакат із проекту «Українська мова — твого життя основа»

◆ Які з виписаних слів є сьогодні загальновживаними? Поясніть.

◆ Визначте в реченнях слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть вислів *девальвація слова*.

◆ Чи є антонімами слова *олігарх* і *жебрак*? Свою думку обґрунтуйте. Поясніть правопис виписаних слів.

Доберіть український відповідник до слова *імідж*. Обидва слова уведіть до самостійно складеного висловлювання *«Чи впливає мовлення людини на її імідж?»*.

4. Прочитайте. Визначте в реченнях слова, похідні від іншомовних.

1. Увесь світ вступив в інформаційну, комп'ютерну епоху (*З газети*). 2. Культ сили і насильства, героїзація бездуховного суперменства, егоїзм і егоцентризм, алкоголізм і наркоманія, зневага до людини праці – усе це прикмети так званої масової культури (*З журналу*).

◆ Чи можна уникнути проникнення в мову іншомовних слів? Поясніть.

Чи потрібно протистояти засиллю у мові іноземних слів? Яким чином? Що ви для цього можете зробити?

Як ви ставитесь до дублювання іноземних фільмів українською мовою? Який переклад можна, на вашу думку, назвати якісним? Обговоріть це питання у класі.

5. Прочитайте. Поясніть лексичне значення виділених слів. Перевірте себе за тлумачним словничком.

Українська мова – це море, у якого немає дна й берегів, яке настільки багатоманітне й невичерпне, що ніколи не встановити межі в її пізнанні. Словниковий запас її незмірéнний. На її основі гарно творяться неологізми, бо вона не бажає носити на собі мундира **канонічності**, отже, має найбільшу перспективу розвитку в часі. Вона з'єднує в собі пласти **архаїчні** й **модерні**, вбирає слова **інтернаціональні**, а водночас не втрачає й слів **питомих**. З нею просто й надійно, бо вона – душа моєї нації.

За В. Шевчуком.

◆ Складіть усне висловлювання на тему *«Мова – душа нації»*.

◆ Розкрийте значення вислову *«Слова, забуті і нові, мелодією вишиті у мові» (Н. Гуменюк)*. Уживайте застарілі слова і неологізми.

6. Прочитайте речення. Розкажіть про роль вітчизняних письменників у розвитку української мови.

1. Тарас Шевченко – дух мій незгасимий. Іван Франко – моя незламна сила. А Леся – то краса моя жива (*П. Перебийніс*). 2. Коли я чую Кобзареве слово і мужній голос Лесі Українки, я знаю: рідна мова веселкова звучатиме в віках, як пісня, дзвінко (*Г. Радецька*). 3. Олесю Гончару світило сонце безсмертної поезії Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки (*Б. Олійник*).

◆ Перепишіть речення. Визначте у словах орфограми. За потреби скористайтеся переліком основних орфограм, поданим на фóрзаці підручника. Поясніть правопис слів.

Назвіть ваш улюблений твір української літератури. Чим він вам подобається? Чи вплинув цей твір на ваше ставлення до української мови? Як саме?

Доберіть запитання до анкети *«Ваше ставлення до української літератури»*. Запропонуйте анкету однокласникам, знайомим, батькам. Відповіді проаналізуйте і обговоріть у класі. Що потрібно, на вашу думку, зробити для того, щоб сучасні школярі більше читали?

Удома підготуйте усне повідомлення *«Роль і значення україномовних вебсайтів»*.

7. Перепишіть речення, уставля́ючи пропущені літери та знімаючи риски.

1. Ти в..лична і проста, ти стара і вічно нова. Ти могутня, рідна мово! (*І. Багряний*). 2. Мово рідна! Мово не/вм..руща й не/здола́н..а в просторі віків! Ти потрібна нам, як хліб насущний, як дарунок вічний прабатьків (*І. Вижовець*). 3. Мова – дух, у віках неско́рен..ий,

я йому поклонитися мушу (*Н. Сосюк*). 4. Згадавсь чомусь Іван Франко і вічно/думна Леся Українка (*П. Тичина*). 5. І слову найріднішому звучати в ж..тті народу сто т..сячоліть (*І. Редчиць*).

◆ Визначте в словах орфограми. Поясніть правопис слів.

Розкрийте значення поетичної фрази *«Поруч мене живуть і ходять емігранти моєї мови» (О. Різниченко).*

◆ Складіть усний твір-роздум на одну з тем:

- «Майбутнє української мови»;
- «Українська мова у моєму житті та житті моєї родини»;
- «Говорімо українською!».

Роздивіться репродукцію картини О. Заливахи. Поясніть її назву.

Опанас ЗАЛИВАХА.
Є і будемо

Зв'язне мовлення

ВИДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ТЕКСТ, ЙОГО ОЗНАКИ. СТИЛІ І ТИПИ МОВЛЕННЯ. ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ

8. Прочитайте висловлювання. Поясніть лексичне значення виділених слів.

Наявність власної мови є однією з вирішальних ознак повноцінної самостійної **нації**. Якщо в **етносу** відсутня власна мова, то він не має достатніх підстав називатися окремим народом, а тим більше нацією. Немає окремого народу — немає підстав для претензій на самостійну державу.

Недаремно близька нам Грузія для **консолідації** нації обрала гасло: «Мова, Батьківщина, Віра». Шлях об'єднання одномовних спільнот в одну державу пройшла свого часу Франція. Бодай з історичних кінофільмів багато хто знає, що існували колись окремо Французьке королівство і Велике герцогство Бургундське. Про останнє нині нагадує лише емблема на автомобілях французької марки «Пежо». Саме через мову до єдиної нації і держави прийшли згодом німці, італійці, інші народи. Тож чому інакше має відбуватися в нас, українців?

Не може бути українського народу без української мови, як не може бути незалежної держави на ім'я Україна з народом, який би називався інакше, ніж український. Бо такий народ і така держава мусили б називатися інакше.

За В. Паськом.

◆ Чи є висловлювання текстом? Свою думку доведіть. Скористайтеся поданою у «Довідковому бюро» таблицею *«Ознаки тексту»*.

◆ Визначте тему й головну думку тексту. Доберіть заголовок.

◆ До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи вправу? Звіртеся за поданою в кінці підручника схемою *«Мова і мовлення»*.

◆ Назвіть чотири види мовленнєвої діяльності. Які з них представляють сприйняття чужого мовлення, які — творення власного?

Поясніть, як може бути пов'язаний розвиток мовлення з розвитком особистості.

Які види мовленнєвої діяльності поєднуються при спілкуванні за допомогою електронної пошти, на форумах?

9. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть. Визначте тему й головну думку уривка. Назвіть види мовленнєвої діяльності, до яких ви вдалися під час виконання вправи.

Письмо — це винахід людини. Винайшовши письмо, люди, очевидно, не переставали дивуватися його значущості, його

можливостям і приписували створення письма богам. Стародавні єгиптяни вважали творцем письма бога Тота. За грецькими міфами, абетку винайшов бог Гермéс.

Переважна більшість сучасних народів користується таким видом письма, яке передає звукове мовлення за допомогою умовних графічних знаків — літер. Таке письмо називають алфавітним.

З підручника.

◆ Наскільки часто види мовлення поєднуються? Наведіть приклади зі шкільного життя.

Роздивіться сторінку книжки В. Чебаника «Графіка української мови: Абетка». Наскільки, на вашу думку, художникові вдалося передати образ української графіки?

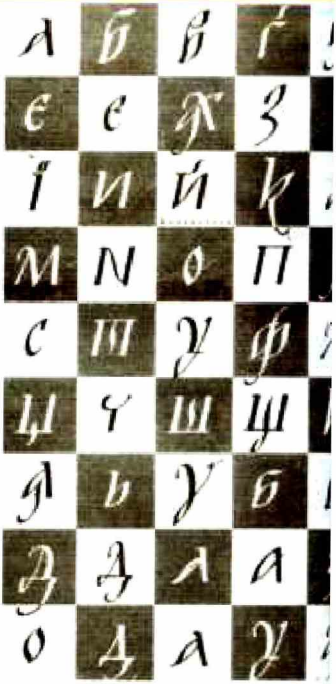

Василь ЧЕБАНИК. **Абетка**

10. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте. Назвіть відомі вам стилі мовлення. Визначте стиль поданих уривків. Скористайтеся таблицею *«Стилі мовлення»*, уміщеною у «Довідковому бюро».

І. Слово *стиль* як термін використовують у літературознавстві, мистецтвознавстві та архітектурі.

У мовознавстві цей термін стосується мови і мовлення. У мові ним позначають поняття сукупності систем мовних засобів як функціонального різновиду.

У мовленні стиль розглядають як спосіб функціонування мовних засобів: «Стиль — це «сукупність прийомів у використанні засобів мови, властива якому-небудь письменникові або літературному творові, напрямові, жанрові та ін.» (Словник української мови: В 11-ти томах. — Т. 9. — С. 698).

За М. Плющ, Н. Грипас.

ІІ. Пишучи, про стилістику не дбай, а намагайся висловлюватися точно — то є найкраща стилістика (втім, може, ти не знаєш, що то є стилістика? Подивися в латинському словникові пояснення або у Словнику іншомовних слів). Отож, Дмитрику, про стилістику не дбай, але, звичайно, щоб навчитися не дбати, треба спочатку добре дбати. Для цього треба добре знати мову — і літературну, і народну. Першої ти навчишся в школі. Що стосується народної мови, то ти її, на жаль, не чуєш (усе мріяв колись поїхати з тобою і мамою до Рахнівки — там би ти почув). Отож і тут: читай старих авторів

(Квітку-Основ'яненка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького). А ще краще — читай, виписуючи вдалі, «густі» вирази, приказки, прислів'я читай, пісні народні — але вже «дорослим» оком — багато радості дадуть і казки.

З листа В. Стуса синові.

◆ Від чого залежить стиль висловлювання? У відповіді спирайтеся на таблицю «*Стилі мовлення*».

◆ У якому значенні слово *стиль* уживає у своєму листі Василь Стус? Яке інше значення має це слово? Звіртеся із термінологічним словничком.

Що, на вашу думку, визначає стиль людини? Як він формується? Чи впливає на формування стилю освіта, виховання, професія? Яким чином?

11. Прочитайте. Визначте адресата мовлення та мету кожного висловлювання. З'ясуйте їхній стиль.

I. **Стаття 10.** Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

З Конституції України.

II. О рідна мово! Є ще люди ниці,
Зрікаються, бува, і матерів!
А я твої троянди й чорнобривці
Любов'ю до пелюстки обігрів.

Ти — крона й корінь рідного народу:
Батьків, дідів і прадідів і пра...
І час твою не вичовгає вроду,
Не висотає Ворскли і Дніпра.

Бо ти — моя сподвижниця і слава,
Мечі і струни, правда і терни
Від київського князя Ярослава
До нашої стрімкої бистрини.

Д. Луценко.

III. Одна з найпоширеніших тез противників українського відродження — «не можна примушувати до володіння українською мовою». Примушувати справді не треба. Але як у Німеччині, Словенії, Угорщині, Китаї тощо не можна досягти жодних успіхів, не володіючи німецькою, словенською, угорською, китайською мовою, так і в Україні треба зробити все, аби не можна було (як

тепер) народитися, прожити життя й померти без знання української мови.

Знання чужих мов збагачує людину. У цивілізованих країнах, особливо невеликих щодо території та кількості населення, рідко можна зустріти людей, які не володіють бодай однією з найпоширеніших чужих мов. Але неможливо знайти двох ісландців, данців чи норвежців, які розмовляли б між собою неісландською, неданською чи ненорвезькою мовою. Так має бути в Україні. Навчаймося чужого, але не цураймося свого!

За О. Пономаревим.

IV. Мова — самобутня система звукових знаків, основа духотворчого життя етносу, нації, людства. Виконує важливі комунікативні, пізнавальні, оцінні, волюнтативні, естетичні функції, не зводячись до жодної з них зокрема. У процесі мовленнєвого самоздійснення постає у вигляді текстів, характеризується їхньою стійкістю, гнучкістю, змінністю, динамікою. Мовні одиниці (фонеми, морфеми, лексеми, словосполучення, речення та ін.) та відношення між ними витворюють складну органічну структуру мовної системи.

Зі словника.

Андрій АНТОНЮК. **Тиха молитва**

V. Молитва серця

Пресвята Трійце, Боже наш, Господи Вседержителю, Духом Твоїм Святим очисти моє серце і душу від усякої скверни і нечистоти плоті й духа і зроби моє серце чистим для сприйняття Тебе, Господа Бога мого. Зроби, Господи, серце моє храмом Твоїм Божественним і Духа Святого, що в ньому живе. Амінь.

З молитовника.

- Що вам відомо про конфесійний стиль?
- Як ви розумієте вислів *свобода совісті*?

ПІДКАЗКА

Конфесійний стиль — стиль, що обслуговує сферу релігійно-церковного життя, використовується в богослужбових книгах, церковних відправах, проповідях, молитвах.

Свобода совісті — конституційно закріплене право людини сповідувати (або не сповідувати) певну релігію.

Роздивіться репродукцію картини А. Антонюка. Які асоціації викликає у вас ця картина? Чи знаєте ви молитвй? Хто вас їх навчив?

12. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Свою думку обґрунтуйте. Визначте тему й головну думку тексту.

Що таке **аура**? Існує етимологія цього слова, досить звернутися до латини, — слово **аура** там має до десятка значень, і всі вони пов'язані з вітерцем, повівом, або золотом, відтінками золотого. Зрештою, ореол — прямий прародич **аури**.

Коли ми чуємо: Іспанія, іспанці, — які це в нас викликає асоціації? Ну, звичайно ж, Лопе де Вега, Сервантес, Гойя, музей Прáдо, Федеріко Гарсіа Лóрка. Ось що створює ауру нації. Або німці. Нація філософів і композиторів, хіба не так? Хто дав світові Бетховена, Ґете, Шіллера, Геґеля, Канта, Ніцше? І хоч Бухенвальд недалеко від дуба Ґете, і дуб той спиляний, і солдати вермахту відкривали на тому пні бляшанки, — все одно, не Гітлер визначає образ нації, а доктор Фауст і Лореляй над Рейном.

Над Скандинавським півостровом, як північне сяйво, стоїть заворожуюча аура музики Ґріґа, Сібéліуса, дивовижних казок Андерсена. На іншому континенті маленька Колумбія підсвічена магічною аурою письменника Мáркеса. Чи є потреба казати, що Англія — це Шекспір, Байрон, Шéллі? Що Франція — це Вольтéр, Бальзак, Руссó, Аполлінéр? Що Італія — це нація Данте і Петрарки, Рафаеля і Мікеланджело?

А чому б у таких самих діóптріях не подивитися на Україну? Якщо десь у світі чують — Україна, українці, які це асоціації викликає там? Хіба це не правомірне запитáння? Ми держава. Тож чи не час замислитись, хто ми в очах світу і яку маємо ауру, а якщо не маємо, то чому?

За Л. Костенко.

Дайте усну відповідь на запитання, поставлене в останньому реченні тексту.

◆ ***Мовний експеримент.*** Якого стилю ви дотримувалися, даючи відповідь? Свій вибір поясніть.

◆ Проаналізуйте подану в «Довідковому бюро» схему *«Стилі мовлення»*. Поясніть, чому розмовний стиль протиставляється книжним стилям.

ПІДКАЗКА

Книжні стилі — **стилі, що функціонують здебільшого в письмовій формі, тому висловлювання цих стилів ретельно опрацьовані, побудовані за певними зразками (на відміну від розмовного стилю, що представляє заздалегідь не підготовлене, спонтанне мовлення).**

13. Прочитайте текст, з'ясуйте його стиль. Свою думку доведіть.

У закущеній шипшиною долинці біля потічка козак Петро стримав коня.

— Трр! Приберемося хоч трохи, а то гетьман нас і не впізнає.

Скаже: що це за одні? У мене таких у війську нема, я таких задрипанців не приймаю.

Петро підійшов до потічка і витяг із піхви шаблю. Не поспішаючи, провів по лезу пальцем, змочив щоку, приклав до щоки лезо й почав голитися.

Мабуть, із шаблею зробилося щось не те, бо вона щетини не брала. Тоді Петро поклав шаблю на зозулині черевички біля себе і витяг другу. Але й цій, другій, щетина піддаватися не поспішала. Петро подумав: «Що ж, так воно й має бути. Я ж обома ними махав ще з учорашнього ранку...» Тихо, щоб не сполохати крикливих сорок, Петро став точити шаблі одна об одну.

Почувши точіння шабéль, кінь напружився й присів на задні ноги, чекаючи, коли на нього Петро вискочить і треба буде знову кудись бігти. Козак умився, поправив на поясі шаблі, пістолі й келепа, підійшов до коня, зняв з нього сідло, поклав на камінь, дістав скребло й оглянув коня від копит до гриви.

— Ти подивись на себе — на кого ти схожий? Болото, будяки — усе на тобі поприсихало! І ти — мій кінь? Ганьба! А я собі, дурний, думаю: чого це мене всі бояться? Так це ж мене бояться через твій отакий вигляд! Турків налякав? Татар налякав? Шляхту до смерті налякав? Та хіба усіх, кого ти налякав, пригадаєш? Прости мене, Господи, і помилуй з отаким конем!

Упершись коліном у коневу ногу, Петро заходився шмарувати його шию та боки. Кінь заплющив від щастя очі й заплакав: нічого він так не любив, як ту хвилину, коли Петро його чистив.

За М. Вінграновським.

Чи можна сказати, що текст просякнутий гумором? Що таке гумор? Підтвердіть або спростуйте думку: *гумор створює українську ауру.*

Про які типові риси українців ви хотіли б розповісти світові? Чим зумовлений ваш вибір?

◆ Які уривки тексту є зразками розповіді? Відшукайте в тексті елементи опису та елементи роздуму.

◆ Які типи мовлення вам відомі? Звіртеся з поданим нижче правилом.

За призначенням висловлювання поділяють на такі типи: *розповідь, опис, роздум, оцінка предмета або явища.*

Спрямованість кожного з типів виявляється в їхніх назвах.

Розповідь — висловлювання, мета якого — повідомити про події чи дії, що розгортаються (або розгорталися) в часі і просторі. Розповідь відображає дійсність у розвитку, русі, динаміці.

Опис — висловлювання про певні ознаки чи властивості предмета або явища. Такі ознаки є тимчасовими або

постійними. За допомогою опису певний предмет (явище) вирізняють серед інших. Опис відбиває дійсність у статиці.

Різновидами опису є п о р т р е т (опис зовнішності людини), п е й з а ж (опис природи), і н т е р ' є р (опис приміщення).

Роздум — висловлювання про встановлені людиною зв'язки між предметами і явищами, про причини й наслідки ознак, якостей, подій. Роздум фіксує не те, що є, було або може бути насправді, а те, що відбиває людська свідомість.

Оцінка предмета або явища — висловлювання, змістом якого є вияв ставлення мо́вця до того, про що він розповів, що описав.

14. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Перепишіть, на місці крапок уставляючи спільно складені описи.

Край води стояла на камінцях козацька зброя й лежала одежа. Заклопотані купанням ко́ней козаки й не помітили, як на березі з'явився на коні полковник Сашко Шостак.

- Полковник був ... (*опис зовнішності*).
- Кінь під полковником був ... (*опис тварини*).
- Вершник рушив уздовж річки, оглядаючи своє роздягнене й стомлене військо. Берег був ... (*опис природи*).

◆ Розкажіть про типи мовлення та різновиди опису, спираючись на подану в «Довідковому бюро» схему «*Типи мовлення*».

Розкажіть, як створюють опис природи та опис місцевості. Роздивіться репродукцію графічної роботи Т. Шевченка. Складіть опис зображеної на ній місцевості (*усно*).

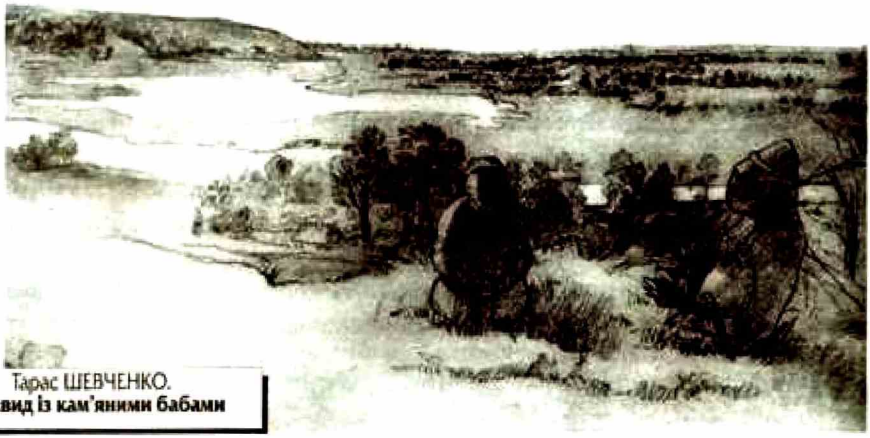

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Краєвид із кам'яними бабами

15. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! З'ясуйте, який тип мовлення покладено в основу тексту. У реченнях першого абзацу визначте «*відоме*» та «*нове*». Звіртеся з поданою у «Довідковому бюро» таблицею *«"Відоме" і "нове" у реченнях різних типів мовлення»*.

Максим побачив, як монах з'їхав у воду й почав переїжджати річку. Раптом його кінь втратив під ногами дно і пірнув під воду разом із вершником. Два великі кола схопилися на тому місці. Монах виринув, простягнув руку до коня, але той швидко поплив до берега.

Максим скинув зі свого Орлика сідло і за хвилину вже плив до потопаючого. Орлик різав дужими грудьми осінні хвилі. Козак схопив монаха за плече, і той відчайдушно вчепився в Максимову ліву руку. Козак зісковзнув з коня.

Максим шалено працював правою рукою і обома ногами, але відчував, що все дужче занурюється у воду. Він ще раз рвонув ліву руку, і тут побачив поряд з собою кінську голову. Це був Орлик.

Максим міцно обхопив правою рукою кінську шию, лівою підтягнув ближче монаха.

Кінь виволік їх на землю. Максим підняв за комір врятованого, поставив на ноги, примусив бігати. Нашвидку розпалив багаття. Роздягнувся, витерся, наказав зробити те саме монахові.

Довгий час обидва мовчали.

— Я помолюся за тебе, — сказав монах низьким голосом. — На Січі скажу твоєму курінному, щоб винагороду дав тобі.

— За врятовані душі грошéй не беру. То кінь обох нас урятував. Він — усе моє багатство, вся маєтність. Він мені і сват, і брат, і побратим рідненький, як співають у пісні...

За Ю. Мушкетиком.

- З'ясуйте стильову належність тексту, свою думку обґрунтуйте.
- Визначте тему й головну думку тексту. Доберіть до нього заголовок.

Які типові риси українця виявив герой тексту? Чи наділені цими рисами ваші друзі? Однокласники? Знайомі? Чи змінюється, на вашу думку, з часом уявлення про позитивні риси людського характеру? Чому?

Складіть роздум про роль козацтва в українській історії (*4–7 речень*).
Не забувайте: роздум складається з тези, доказів та висновку.

16. Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку, доберіть заголовок.

Мова регулює стосунки між людьми, впливає на них. Щоб мóвці розуміли одне одного, їхнє мовлення повинне бути якісним. Воно має бути змістовним і послідовним, точним і доречним, відзначатися багатством словника і досконалим умінням поєднувати слова в реченні. Отже, головними вимóгами до мовлення є змістовність, послідовність, правильність, точність, багатство, доречність і вирáзність.

Творячи висловлювання, люди враховують також логічність, ясність, емоційність мовлення. Усі ці ознаки підпорядковані найголовнішій — правильності.

Правильність мовлення передбачає користування всіма мовними правилами, уміння будувати висловлювання, що відповідає доцільному типові і стилеві висловлювання. Отже, щоб говорити правильно, треба добре знати всі розділи науки про мову.

За М. Пентилюк.

- Стисло сформулюйте викладені в тексті вимóги до мовлення.
- Назвіть відомі вам розділи науки про мову.
- З'ясуйте стиль тексту. Свою думку обґрунтуйте.
- Який тип мовлення покладено в основу тексту? Свою думку доведіть.

У формі складеного в художньому стилі роздуму розкрийте значення прислів'я *«Слово до слова — складеться розмова»*.

Складіть план рекламної кампанії, спрямованої на формування позитивного іміджу України в світі. Які заходи можуть бути проведені насамперед? Які засоби масової інформації задіяні? Які знання, отримані на уроках української мови, допоможуть вам під час проведення цієї акції?

Дізнайтеся, що таке *європейське мовне портфоліо*. З якою метою його впроваджують у практику української школи?

ПІДКАЗКА

Основна мета мовного портфоліо — допомогти кожному усвідомити, на що він здатний, зібрати і систематизувати найкращі творчі роботи. Отже, мовне портфоліо фіксує рівень інтелектуального і мовленнєвого розвитку особистості.

До вашого мовного портфоліо

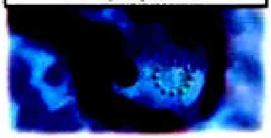

Розкрийте значення фразеологізмів: *не вміти зв'язати два слова; мастити словами; слова застрягли в горлі; задля красного слова; цідити слово за словом; за словом до кишені не лізти.* Уведіть їх до самостійно складеного в художньому стилі тексту на тему *«Твоє мовлення — дзеркало твоєї освіченості»*.

Усне мовлення: тренінг спілкування

Виберіть серед своїх однокласників двох-трьох «експéртів». Це мають бути учні, які, на вашу думку, вміють ефективно спілкуватися. Після виконання вправи вони мають висловити свою думку: чи було досягнуто мети спілкування? Що в діалозі вдалося найкраще? Які помилки допущено?

Уявіть, що вчитель попросив вас у доступній формі пояснити першокласникові, яким має бути мовлення. Які запита́ння міг би, на вашу думку, поставити вам малюк? Складіть діало́г і розіграйте його з вашим сусідом по парті. Елементи яких стилів має поєднувати такий діалог? Поясніть.

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Чи впливає дотримання вимо́г до мовлення на якість спілкування? Як?

Ким і коли сформульовані вимо́ги до мовлення? Які прислів'я й приказки́ про вербальне (словесне) і невербальне спілкування ви знаєте?

Назвіть стилі мовлення. У якій сфері суспільного життя використовують кожен із них?

Який тип мовлення відображає дійсність у динаміці, русі, розвитку? Як приклад наведіть самостійно складене висловлювання (*обсяг — 3–4 речення*).

Який тип мовлення передає дійсність у статиці, непорушності? Наведіть приклад: самостійно складене висловлювання (*обсяг — 3–4 речення*).

Складіть перелік умов успішного спілкування в молодіжній аудиторії. Обговоріть цей перелік у класі.

Опис предме́та (тварини, людини, па́м'ятки) відповідає на питання ЯКИЙ? (ЯКА? ЯКЕ? ЯКІ?) На ці ж питання відповідає такий тип мовлення, як оцінка предмета. Як їх розрізнити в тексті?

Який тип мовлення фіксує не те, що є, було або може бути насправді, а те, що відбиває людська свідомість? Наведіть приклад: самостійно складене висловлювання (*обсяг — 3–4 речення*).

Прокоментуйте у публіцистичному стилі вислів Дмитра Павличка «*Українська мова не вчора придумана. Вона не сирота, вона має слов'янську родину і світову славу. Вона має все*».

Укладіть збірку письменницьких виступів, присвячених функціонуванню і розвиткові української мови.

Поясніть, як ви розумієте вислів *мовна особистість*.

Складіть мовну біографію своєї родини.

Роздивіться репродукцію картини А. Антонюка. Розкажіть, які думки вона у вас викликає. Висловте своє враження від картини.

Андрій АНТОНЮК.
Учителю, хто ми?

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО у 8 класі

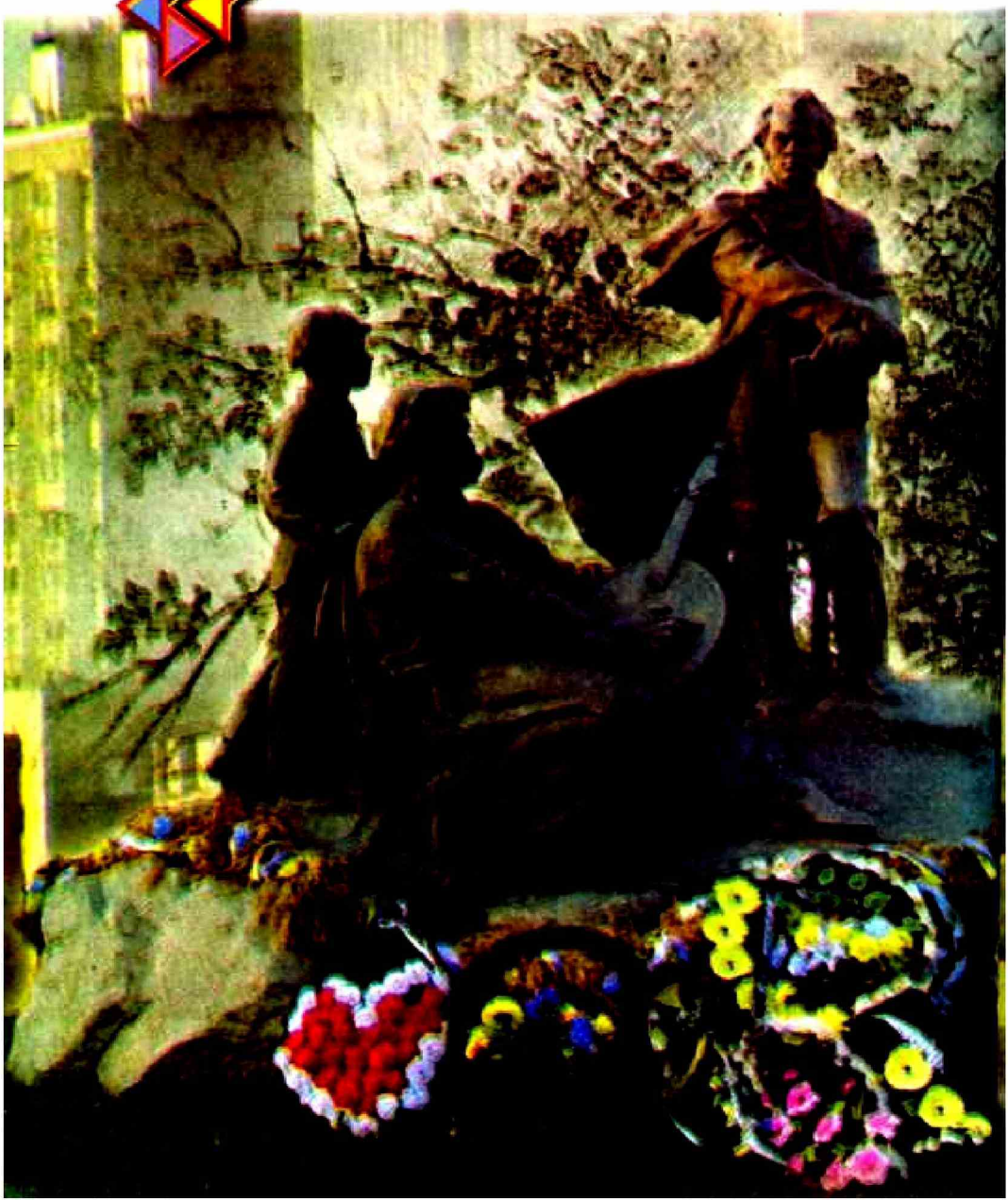

КЛЮЧОВІ СЛОВА:
просте речення, граматична основа речення, члени речення; однорідні і відокремлені члени речення; узагальнювальні слова, звертання, вставні слова; текст, переказ

§ 1. ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕНЕ І ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

17. Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку. З'ясуйте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.

Ви помічали, що берегти дружбу й прихильність людей допомагає вміння долати розбіжності? Дуже непросто ставитися до чужої думки з повагою, але цього треба навчатися. Навіть у найнесподіванішій точці зору є щось цінне. Привчайтеся слухати співрозмовника, спокійно сприймайте критику, не приписуючи право на істину лише собі.

По-справжньому вихована людина завжди доброзичлива, уважна й чуйна. Вона вміє співпереживати, завжди готова допомогти. Навіть у суперечці вона не переходитиме на особистості. Пам'ятайте: важливо розуміти особливості характеру людей. Звісно, потрібно вміти обстоювати власну думку, але робити це треба тактовно, нікого не ображаючи і не принижуючи.

За Р. Бардіною.

◆ Що є матеріалом для будови тексту? Назвіть основні ознаки речення. Звіртеся з поданою в «Довідковому бюро» схемою.

◆ Які бувають речення за метою висловлювання? Відповідь ілюструйте прикладами з тексту. Звіртеся з поданою в «Довідковому бюро» таблицею *«Види речень за метою висловлювання»*.

◆ Які бувають речення за будовою? Визначте в тексті прості речення. За якими ознаками ви їх розпізнали? Звіртеся з таблицею *«Види речень за будовою»*.

Організуйте в класі обговорення однієї з останніх телепередач. Уживайте різні за метою висловлювання речення. Зробіть висновок: чи всі учасники обговорення були толерантні? Чи вміють ваші однокласники тактовно обстоювати власну думку?

Основні ознаки речення такі:

- **змістова завершеність;**
- **інтонаційна закінченість;**
- **змістовий і граматичний зв'язок між словами і словосполученнями;**
- **наявність граматичної основи (двох головних або одного головного члена речення).**

Складне речення відрізняється від простого будовою: воно утворене з двох або більше простих речень, тому має дві або й більше граматичні основи. Частини складного речення (прості речення) об'єднані змістом, поєднуються між собою інтонацією та за допомогою сполучників (сполучних слів) або без них.

18. Прочитайте, інтонуючи речення відповідно до розділових знаків. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання та інтонацією. Звіртеся з таблицею *«Види речень за інтонацією»*.

Мудрість краща від військової зброї. Мудрість краща за перли. Хіба щось дорогоцінне зрівняється з нею? Добувайте мудрість! Навіщо потрібні гроші дурневі? Хіба він може мудрість купити?

З Біблії.

◆ Перепишіть речення, підкресліть у кожному граматичну основу.

19. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть речення, розставте розділові знаки. Поясніть, як інтонування речень залежить від розділових знаків.

Скільки згасло зір в небесах Скільки в світі річок не стало Скільки квітів зникло в лугах Скільки птахів не доспівало Скільки впало в безвість ідей Скільки здібностей не розкрилось Я ж і досі вірю в людей Скільки жити їм ще залишилось

О. Ванжула.

Поясніть, як життя людей залежить від екологічної ситуації. Чи може впливати на неї окрема людина? У відповіді вживайте речення окличні і неокличні.

20. Прочитайте текст, визначте вид кожного речення за метою висловлювання та за інтонацією.

Україна славиться своїми силачами. Наших богатирів не раз визнавали найсильнішими людьми світу. А ти хочеш стати дужим і вольовим? Тоді постав собі мету і вперто йди до неї! Тільки від тебе, твоєї волі й самодисципліни залежить, чи досягнеш ти її. Не бійся мріяти й ставити собі велику мету.

Досягти висот можна не лише в спорті. Чим би ти не займався, про що б не мріяв, сила волі і сила духу приведуть тебе до заповітної мрії.

В. Вірастюк.

◆ Визначте речення прості та складні. Поясніть, як ви їх розрізняєте.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки. За потреби звіртеся з таблицею *«Розділові знаки при однорідних членах речення»*, поданою у «Довідковому бюро».

Чим, на вашу думку визначається успішність людини? Назвіть якості, необхідні для успішного кар'єрного зростання. У якому випадку поняття *кар'єра* має позитивний, а у якому негативний відтінок значення?

21. Прочитайте речення, визначте в них однорідні члени. Поясніть уживання розділових знаків. Звіртеся з таблицею «*Розділові знаки при однорідних членах речення*».

1. З добра й любові приходить щастя (*А. Мойсеєнко*). 2. Не похитнусь у любові, надії і вірі (*Б. Олійник*). 3. Вічно будуть в світі і відданість, і віра, і любов (*С. Тельнюк*). 4. Доброчинство вимірюване не величиною, а доброю волею (*Сенека*). 5. А людина — вмістилище вічне одночасно доброго й злого (*М. Карпенко*). 6. Чи з добром, чи зі злом приходиш ти? (*Олександр Олесь*). 7. Надія — гарний сніданок, але погана вечеря (*Народна творчість*). 8. Праця буде нам давати не тільки хліб, а й утіху (*М. Стельмах*). 9. Твори добро невтомно і недремно (*Т. Севернюк*).

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Почаївська Лавра з півдня

Роздивіться репродукцію акварелі Т. Шевченка. Розкажіть, що на ній зображено. Уживайте речення з однорідними членами.

Використавши розміщені на сторінках підручника репродукції картин Т. Шевченка, фотографії пам'ятників поетові, інформацію з Інтернету та довідкової літератури, розпочніть укладати туристичний путівник «*Шевченкова Україна*». Представте його однокласникам. Розробіть маршрут екскурсії шевченківськими місцями.

22. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Правічний дух української мови в абсолютній більшості найменувань місцевостей річок гір узвиш низин долин ярів островів озер і всього дрібнішого на нашій землі (*В. Пепа*). 2. На цій землі родить щедро правда й добро мудрість і розум честь і відвага. А які тут багаті врожаї сердечного слова збирають лукавства і сміху пісень і легенд ласки й ніжності (*Є. Гуцало*). 3. Хочу попросити я для себе не речей коштовних ні утіх а землі і сяючого неба (*А. Матвійчук*).

◆ Визначте й підкресліть однорідні члени речення.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного з речень. За потреби зверніться до пам'ятки «*Послідовність розбору простого речення*», уміщеної в «Довідковому бюро».

23. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Складіть і запишіть речення з такими рядами однорідних членів:

- Дерева, кущі, трави, квіти.
- Жовте, брунатне, червонясте, золотисте.
- Не жовті, а золоті. Не сумні, а замріяні.
- Міста і села, поля й луги, моря й ріки.
- То синє, то сіре, то чисте, то захмарене.

◆ Прочитайте записані речення, обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.

24. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Перепишіть, на місці крапок додаючи самостійно дібрані однорідні члени речення.

Прискорений ритм сьогодення вимагає від тебе ..., ..., ... Щоб розвинути в собі ці якості, треба позбавитися ..., ..., ...

Без вагань приймай відповідальні рішення. Завжди намагайся виконувати задумане. Не відступай перед ... та ... . Важливу справу виконуй самостійно, не шукаючи ... і ... .

◆ Продовжіть текст, уживаючи однорідні члени речення (*усно*).

◆ Визначте тему й головну думку завершеного тексту.

25. Прочитайте початок тексту. Яким, на вашу думку, може бути його продовження?

Як багато важить слово! Воно буває суворе, пестливе, образливе, ненáвисне... У ньому наші почуття, переживання, емоції. Слово може вбити або піднести на небачену висоту.

◆ Визначте в поданому висловлюванні однорідні члени речення.

◆ Письмово продовжіть текст. Уживайте однорідні члени речення.

◆ Розкажіть про значення слова у вашому житті.

26. Прочитайте речення, визначте в кожному однорідні члени та узагальнювальні слова при них. Скористайтеся поданою в «Довідковому бюро» таблицею «*Узагальнювальні слова при однорідних членах речення*».

1. Поетами були всі великі українці: полководець Хмельницький, філософ Сковорода, письменник Шевченко (*П. Загребельний*). 2. Має Україна дуже різних дітей: і Лесю Українку, і Кармелюка, і яничар, і характерників (*П. Гірник*). 3. Кирила Стеценка, Миколу Леонтовича, Якова Степового – таких талановитих учнів мав Микола Віталійович Лисенко (*З журналу*). 4. Викурюй у собі все погане: слабодухість, безхребетність, безпам'ятство (*Р. Доценко*). 5. Щастя — це трикутник, а в нім три боки: віра, надія, любов (*С. Алексєєв*). 6. Найяскравіший вияв безсмертя народу — це поєднання двох стихій: сліз і сміху, трагічного й комічного, болю й надії (*П. Загребельний*).

◆ Перепишіть. Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова (словосполучення) при них виділіть рамкою.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків. Поясніть правопис слів.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного з речень.

27. Перепишіть, розставте розділові знаки.

Письменник усе має чути вбирати акумулювати в собі. Для письменника все має вагу рядок давньої народної пісні сторінка літопису твір художньої чи наукової літератури мова преси й радіо. Письменника цікавить кожне народне слово дотепне образне поетичне часом гірке а часом веселе й дошкульне сповнене то гумору то душевної доброти щирого привіту й ласкавості.

За Олесем Гончаром.

◆ Визначте однорідні члени речення непоширені та поширені.

◆ Поясніть роль однорідних членів речення у мовленні.

28. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. У цьому світі дивне все квітка і плід вітер і зірка краплина води й дрібна піщинка. Та мабуть для самої людини найдивніша вона сама (*За Є. Гуцалом*). 2. Кравцями шевцями суддями лікарями і адвокатами для нас наші мами були (*А. Рекубрацький*). 3. Учитель лікар чи геолог письменник слюсар чи шахтар всі називають головною одну професію школяр (*А. Костецький*). 4. Від професій походить багато прізвищ Гончар Швець Стельмах Миняйло Кравець Коваль Лупій Орач (*За П. Загребельним*). 5. Тут все твоє степи гаї у небі туга журавлина Нехай повік в твоїй душі не згасне сину Україна (*А. Пашкевич*).

◆ Визначте в словах орфограми. Поясніть правопис слів.

Поясніть, як, на вашу думку, пов'язані життєвий і професійний розвиток особистості. Уживайте однорідні члени речення.

Проведіть серед своїх однокласників опитування «*Яку професію можна вважати престижною?*». Визначте критерії престижності професії в наші дні. Обговоріть їх у класі. Чи завжди вони справедливі? Чому?

◆ Складіть висловлювання-роздум «*У якому віці треба вибирати майбутню професію*» (*усно*). Уживайте речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

29. Прочитайте текст, доведіть, що він належить до наукового стилю. Як опору використайте таблицю *«Науковий стиль»*, подану в «Довідковому бюро».

Українська **історіографія** представлена такими іменами, як Микола Костомаров, Володимир Антонóвич, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич та інші. Вона має досягнення, що можуть зробити честь будь-якій національній науковій школі.

Проте оцінки фахівцями історичних подій збігаються далеко не завжди, що неминуче призводить до теоретичної несумісності й суперечок, які загрожують перерости в конфліктні ситуації.

Дослідження потребує органічного поєднання **синтезу**, тобто вироблення **історіософської** схеми, на яку треба накладати реальні історичні знання, та аналізу — ретельного опрацювання **фактологічної** бази.

За М. Брайчевським.

◆ З'ясуйте лексичне значення виділених слів за тлумачним словничком.

◆ Визначте вжиті в тексті наукові терміни. Яка роль термінів у науковому мовленні?

Які професії, пов'язані з історичною наукою, ви знаєте? Чи хотіли б присвятити своє життя вивченню історії? Поясніть крилатий вислів *«Історія — вчитель життя»*.

У науковому стилі можна виділити такі підстилі: власне науковий (уживають у дисертаційних дослідженнях, монографіях, наукових доповідях), науково-навчальний (застосовують у підручниках, посібниках, учнівських рефератах), науково-популярний (використовують у виданнях наукового змісту для найширшого кола читачів).

30. Прочитайте текст, з'ясуйте його стиль, визначте підстиль.

Дослідження спадщини Нестора-літописця дає змогу краще пізнати минуле України-Русі. Зацікавлення дослідників викликає й особистість літописця, його приватне життя.

Батьківщина Нестора — Київ. Як указував сам літописець, він вступив до Печерської обителі послушником у юному віці. Згідно з твердженням істориків, Нестор прийшов до засновника Печерської лаври Феодосія сімнадцятирічним. Відповідно до церковних правил, ті, хто готував себе до служіння Богові в монастирі, підлягали

трирічному випробуванню. Чернечий одяг дозволяли після іспитового терміну, потім тривало випробування послушанням. Тільки після цього давали дозвіл на по́стриг.

Витримавши випробування, юнак Нестор був удостоєний дияконського сану. Зазначимо, що за тогочасними правилами в диякони посвячували не раніше, як виповниться 25 років.

Перші твори Нестора — «Чтеніє про Бориса та Гліба» та «Житіє Феодосія». У цих книгах автор порушив проблему створення культу національних святих, якими були проголошені Борис, Гліб, Феодосій.

Несторова розповідь про життя Преподобного Феодосія, котри́й, відстоюючи інтереси Київської Русі, боровся проти візантійського засилля, сповнена патріотизму й національного духу. Створюючи життєпис українського святого Феодосія Печерського, чорноризець спирався на найкращі зразки письменників-попередників християнської літератури. Глибина думок, вправність стилю написаного Нестором — наочне свідчення того, якого високого рівня досягла художня проза Київської Русі у другій половині XI ст.

Вершина творчості Нестора — літописний звід, названий автором «Повість временних літ». Працю над книгою письменник розпочав у 1110 р. У ранньому середньовіччі немає жодного руського твору, що за глибиною філософських узагальнень та стрункістю будови міг би стати з нею врівень. Висока освіченість автора, копітка праця з князівськими архівами, що були надані Несторові київським князем Святополком, над усними переказами й легендами дали змогу створити широке історичне полотно.

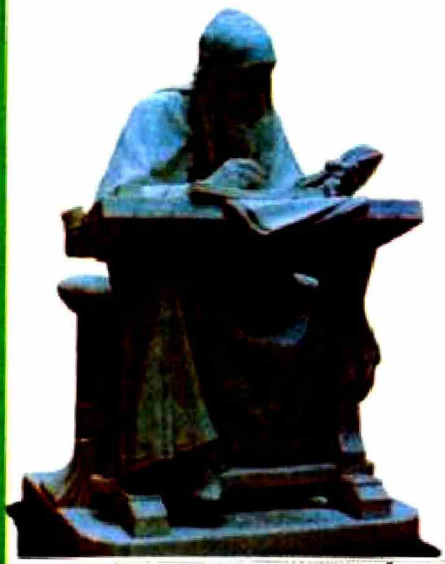

Марк АНТОКОЛЬСЬКИЙ. **Нестор-літописець**

Деякий час висловлювали сумнів щодо авторства Нестора. Однак дослідники спростували цю думку. Нестор підписував твори своїм ім'ям, покликався на себе в передмовах та післямовах. «Повість временних літ» також підписана його іменем. Отже, є всі підстави вважати укладачем літопису саме Нестора. Це твердження підтримує більшість сучасних істориків.

У Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі Нестор провів 41 рік і помер у віці 58 років. Дехто з

Григорій СИНИЦЯ.
Нестор-літописець

істориків дотримується іншої думки: літописець помер, маючи 65 років. Похований Нестор-літописець у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Православні поклоняються іконам святого монаха Нестора в Києво-Печерській лаврі, Володимирському соборі в Києві, Почаївській лаврі.

За А. Денисенком.

◆ За самостійно складеним простим планом складіть усний вибірковий переказ «*Творчість Нестора-літописця*». Дотримуючи наукового стилю, зробіть висновок про значення творчості українського літописця.

Роздивіться зображення Нестора-літописця і порівняйте їх. Спираючись на інформацію з тексту, розкрийте художній задум кожного з митців.

31. Прочитайте текст, визначте його стиль та належність до певного підстилю. З'ясуйте поєднані в тексті типи мовлення. Складіть план опису рослини. Дотримуючи стилю зразка, зробіть усний вибірковий переказ тексту-опису рослини.

Ковила́

Рід ковилових нараховує понад 300 видів. З них в Україні росте 12. Це багаторічні, рідше однорічні щільнодернинні трав'янисті рослини. Стебла — 30–100 см заввишки, тонкі, прямостоячі, голі. Пластинки листків вузьколінійні, голі або слабошершаві, у молодих листків на верхівці — китиці волосків. Колоски одноквіткові, зібрані у вузькі суцвіття. Плід — зернівка.

Більшість ковилових — кормові трави другорядного значення. Однак рослини цього виду відіграють важливу роль в утворенні найціннішого нашого ґрунту — чорно́зему.

Могутня коренева система ковили, що дуже нагадує бороду, утворює щільні дернини. Під землею перебуває нерідко більша частина рослини; пронизуючи ґрунт наскрізь, корінці відшукують дефіцитну степову вологу та водночас збагачують його органічними речовинами. Чорно́зем — продукт перегнивання степової рослинності в умовах посушливого клімату.

Ковила добре пристосована до життя в суворих степових умовах передовсім завдяки незвичній формі листків. Нижня пластинка листка

гладенька. На верхній його частині — характерні борозенки. Устя розташовані по боках реберець, що розділяють борозенки. Отже, у листку, що згорнувся, устя перебуває ніби в замкненій камері, де збирається вологе повітря, яке затримує випаровування. Такий «мікроклімат» зводить до мінімуму витрачання рослиною гостродефіцитної в посушливих степах вологи.

Квіточка ковили непримітна, не має яскравої оцвітини. Над парою тісно прилеглих одна до одної квіткових лусочок підіймаються три тичинкових ніжки з важкими пиляками. На більшій лусочці розташований довгий придаток, так званий остюк, який може сягати півметра завдовжки.

Ковила — вітрозапильна рослина. Як тільки із запліднені зав'язі починає розвиватися зернівка, квіткова лусочка з остюком міцно охоплює її, під час дозрівання плоду падаючи разом із ним на землю. Остюк, по-перше, відіграє роль парашута, завдяки йому зернівки розносяться вітром по степу. По-друге, нижня частина остюка, позбавлена волосків, особливо гігроскопічна. У суху погоду вона гвинтоподібно закручується, у вологу — розкручується. Плід при цьому штопором самозаривається в землю.

Якщо плоди ковили потрапляють у шерсть вівці, вони угвинчуються в шкіру тварини. Є медичний термін «ковильна хвороба». Йдеться про травмування тварини остюками плодів ковили, унаслідок чого утворюються гнійники, свищі і наступає виснаження.

Колись у південних ковилових степах використовували спеціальні машини, які зрізали плодоносні стебла цих рослин, щоб знешкодити пасовища для овець.

Нині майже всі види ковили зникають. Під впливом людської діяльності — розорювання степів, посиленого випасу худоби — ковила перетворилась на релікт степової рослинності.

З журналу.

Що уособлює ковила в українському фольклорі? Складіть опис рослини в художньому стилі (*усно*).

Роздивіться світлину із зображенням ковили. Складіть опис зображеної на світлині місцевості у художньому стилі (*усно*). Чи варто було описувати цю світлину в діловому чи науковому стилі? Поясніть.

32. Складіть і запишіть роздум у публіцистичному стилі про ставлення людини до реліктових рослин (обсяг — *7–8 речень*). Уживайте речення з однорідними членами.

33. Прочитайте, інтонуючи речення відповідно до розділових знаків.

1. Не мислимо нашу землю без Дніпра, оспіваного в піснях і думах (*Ю. Мушкетик*). 2. Старий Дніпро, розливши плесо сиве, ген-ген в спокійнім мареві дріма. Втомився він, колись стрімкий і сильний... (*Б. Дегтярьов*). 3. У природному стані в Києві ще збереглася річка, єдина і остання. Її ім'я Віта. Протікаючи в південних околицях міста, вона впадає в Дніпро напроти острова Козачий (*З підручника*).

◆ Визначте відокремлені члени речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Поясніть роль відокремлених членів речення у мовленні.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного з речень. За потреби скористайтеся схемою розбору, уміщеною в «Довідковому бюро».

34. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть, на місці крапок додаючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі відокремлені члени речення. Вибираючи, зважайте на зміст речення і його звучання.

1. Листя, ..., буде з вітром шепотіти (*В. Сосюра*). 2. Пісня поля, ..., в моїм серці радісно бринить (*М. Гурець*). 3. А з хмар, ..., несуть привіт осінні журавлі (*В. Сосюра*). 4. Я маю стареньку сопілочку. У ній, ..., Вітчизни забутий мотив (*А. Матвійчук*).

ДОВІДКА Давня і знайома. Розкриті широко і синьо. Сповнене привіту. Калинова гілочка.

Зорові чи слухові образи створені авторами поданих речень? Які саме?

35. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Любімо нашу Україну а Бог любитиме нас українців (*З газети*). 2. А України вогник променіє розпалюючи у серцях багаття (*І. Гайворон*). 3. Ми українці нація сильних і вольових людей (*В. Вірастюк*). 4. Такий пісенний добрий лад в землі моєї України (*М. Сингаївський*). 5. Я кланяюсь народу-сіячу його святині пісні незабутній (*П. Перебийніс*). 6. І повний золотих надій я сонце піснею вітаю (*В. Сосюра*). 7. І пісня сонячна душа народу злетіла в небо плавна і дзвінка (*М. Сингаївський*). 8. Набуток рук і розуму усіх незліченних поколінь історія України нерозривна неподільна (*В. Пепа*).

◆ Визначте й підкресліть відокремлені члени речення.

Складіть усне висловлювання «*Скажи, яку музику ти слухаєш, а я скажу, хто ти*». Використовуйте відокремлені члени речення.

У текстах якого стилю найчастіше, на вашу думку, уживають однорідні та відокремлені члени речення?

ПІДКАЗКА

Речення з однорідними та відокремленими членами вживають для передачі точного, логічного викладу думок, виділення й уточнення суттєвих ознак предметів чи явищ. Таку роль вони виконують у текстах наукового, ділового, рідше публіцистичного стилів. Текстам художнього (рідше публіцистичного) стилю такі речення надають емоційно-експресивного забарвлення, слугують засобом створення порівнянь, контрастних картин.

36. Прочитайте текст. Визначте відокремлені члени речення та вставні слова (словосполучення).

За старогрецькою легендою, Дамокл, придворний сіракузького тирана Діонісія Старшого, позаздривши своєму володареві, назвав його найщасливішим із людей. Тоді Діонісій посадовив заздрісника у своє крісло, а над ним на кінській волосині повісив гострий меч. Тут, на місці повелителя, Дамокл сидів, перелякавшись на смерть. Діонісій пояснив, що той меч — символ небезпек, яких він, володар, зазнає постійно, незважаючи на нібито безтурботне життя. Як відомо, вислів «дамоклів меч» нині вживають у значенні «постійна небезпека».

За В. Чемерисом.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Із фразеологічного словничка виберіть 3–4 фразеологізми давньогрецького або давньоримського походження. Уведіть їх до самостійно складених речень. Поясніть, коли крилаті вислови доречно вживати мовою оригіналу.

Про походження яких фразеологізмів ви дізналися на уроках історії? Поясніть їхнє значення.

Поясніть (*усно*) крилатий вислів Вольтера *«Правдиву історію можна написати тільки у вільній країні»*.

37. Прочитайте речення, визначте в них звертання та вставні слова.

1. Гряди, вкраїнство, мудре й молоде! (*В. Бровченко*). 2. На жаль, помирають герої, на щастя, ще є патріоти (*А. Камінчук*). 3. Вочевидь, доля мови невіддільна від долі народу (*В. Радчук*). 4. Докіль лежатимеш, лінивче? Іди, ледащо, до мурашки, приглянься до її звичаїв і будь розумним (*З Біблії*). 5. Маємо жити, звичайно, не хлібом єдиним (*Б. Олійник*). 6. На ясні зорі і на тихі води, щемлива доле, виведи мене (*В. Шукайло*).

◆ Розкажіть про роль звертань і вставних слів у мовленні.

Чому звертання та вставні слова є словами, граматично не пов'язаними з іншими словами речення?

◆ Визначте вжиті в реченнях фразеологізми, розкрийте значення кожного.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного з речень. За потреби зверніться до схеми розбору, уміщеної в «Довідковому бюро».

38. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Пані Ольго Запрошуємо Вас на урочистості з нагоди святкування 20-річчя Українського колежу імені В. О. Сухомлинського (*Із запрошення*). 2. Дозвольте ж друзі і мені відкрити серце думку слово (*М. Тарновський*). 3. Забезпеченість України запасами залізних руд становить близько 100 років. Таким чином залізорудного голоду в Україні не передбачено навіть у дуже віддаленому майбутньому (*З газети*). 4. Шановний пане директоре Просимо посприяти виданню дитячого часопису забезпечивши посильну матеріальну підтримку (*З листа*).

◆ Визначте, якими частинами мови виражені звертання. З'ясуйте відмінок цих частин мови.

◆ Ознаки якого стилю має кожне з речень? Свою думку доведіть.

У висловлюваннях якого стилю звертання трапляється найчастіше? Свою думку обґрунтуйте.

ПІДКАЗКА

Найбільш поширене звертання в розмовному стилі. У художньому стилі та текстах фольклорних творів поширені риторичні звертання — до історичних осіб, явищ природи, абстрактних понять. Важливим є вживання звертань у діловому стилі мовлення, зокрема в офіційному листуванні.

Проведіть спостереження: які звертання найпоширеніші у мовленні ваших однолітків? Обговоріть у класі питання *«Культура звертання — культура особистості»*.

Розкажіть про культуру звертань, якої потрібно дотримуватися в Інтернет-просторі.

39. Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки. Подані в дужках слова вживайте у потрібній формі.

1. (Україна) під небом твоїм калинові пливуть острови (*А. Демиденко*). 2. Повій (вітер) на Вкраїну (*С. Руданський*). 3. Спасибі (земля) за твої щедроти! (*Л. Костенко*). 4. Батьківська премудра (школа) Жити вчила ти мене (*Д. Павличко*). 5. Виростай для правди й волі мій (синочок) Білить сонце шовком вишиту сорочку (*Т. Мельниченко*). 6. Несу я до людей оту зорю науки що в груди вклала ти (учителька) моя (*В. Колодій*). 7. Тільки ти (людина) ти єдина здатна пекло на рай перетворить (*С. Литвин*).

◆ Визначте риторичні звертання. За потреби значення цього терміна з'ясуйте за поданим у кінці підручника термінологічним словничком.

До вашого мовного портфоліо

Напишіть оповідання «*Які пісні співає рання осінь*», використавши прийом уособлення. Уживайте риторичні звертання.

Не забудьте: **обов'язковими для сюжету оповідання є зав'язка, кульмінація та розв'язка.**

Пригадайте, які твори (літературні, музичні, живописні) осінньої тематики ви знаєте? Проведіть у класі конкурс на краще оповідання осінньої тематики. Підготуйте літературно-музичний вечір «*Осінній настрій*».

Усне мовлення: тренінг спілкування

Виберіть серед своїх однокласників двох-трьох «експе́ртів». Це мають бути учні, які, на вашу думку, вміють ефективно спілкуватися. Після виконання вправи вони мають висловити свою думку: чи було досягнуто мети спілкування? Що в діалозі вдалося найкраще? Які помилки допущено?

Уявіть себе в ролі двох дев'ятикласників, які обговорюють вечір мови, що нещодавно відбувся в школі. Один із них упевнений: питання мови потрібно досліджувати й обговорювати лише на науковому рівні (наприклад, на засіданнях мовного гуртка). Тому саму ідею проведення мовного вечора вважає хибною, а вечір украй невдалим. Інший переконаний, що читання високохудожніх поезій про мову та виконання пісень виховують смак і спонукають до дбайливого, вдумливого ставлення до мови, тому вечір є корисним. Складіть і розіграйте діалог між ними.

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Які є речення за метою висловлювання? Інтонацією? Будовою?
- Як розрізнити просте й складне речення? Наведіть приклади.
- Які члени речення називають однорідними? Які слова звуться узагальнювальними при однорідних членах? Наведіть приклади.
- Що таке відокремлення? Які члени речення можуть бути відокремленими? Наведіть приклади.
- Які слова граматично не пов'язані з членами речення?
- Яка роль звертання в мовленні? Наведіть приклади речень зі зверта́ннями.
- Складіть словничок класичних українських звертань до рідних і близьких людей.

- Яка роль вставних слів у мовленні? Наведіть приклади.
- Складіть опорну таблицю *«Просте речення»*.
- Роздивіться репродукцію картини І. Марчука. Складіть висловлювання з елементами опису та роздуму *«Пробудження моєї України»*.

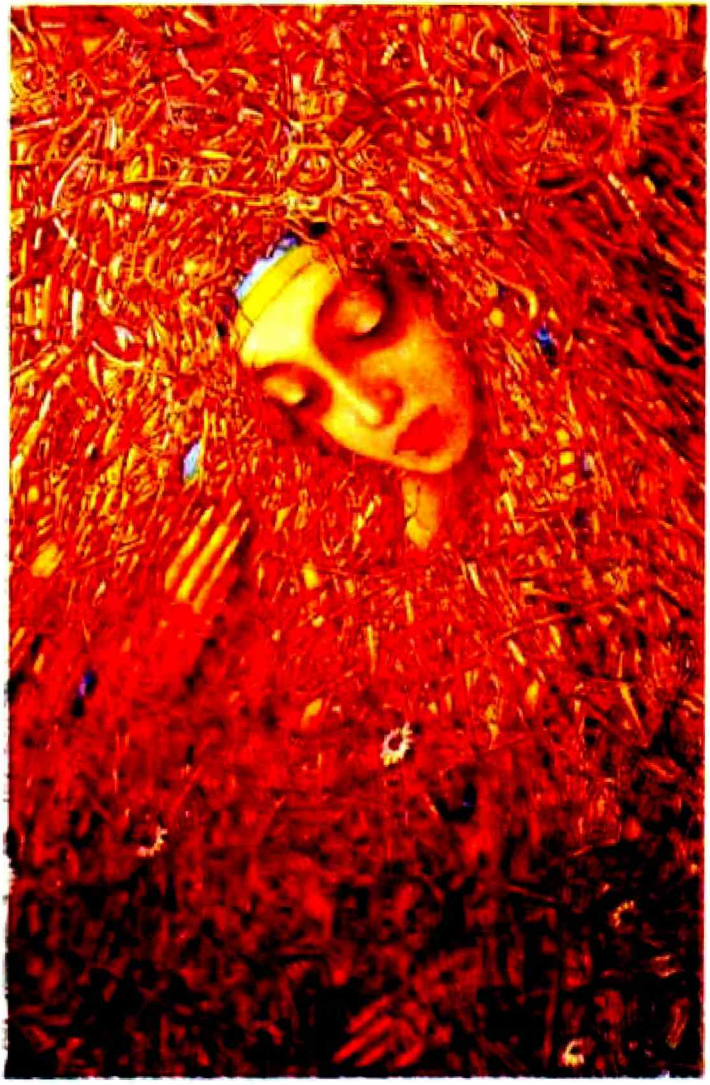

Іван МАРЧУК
Пробудження (*фрагмент*)

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

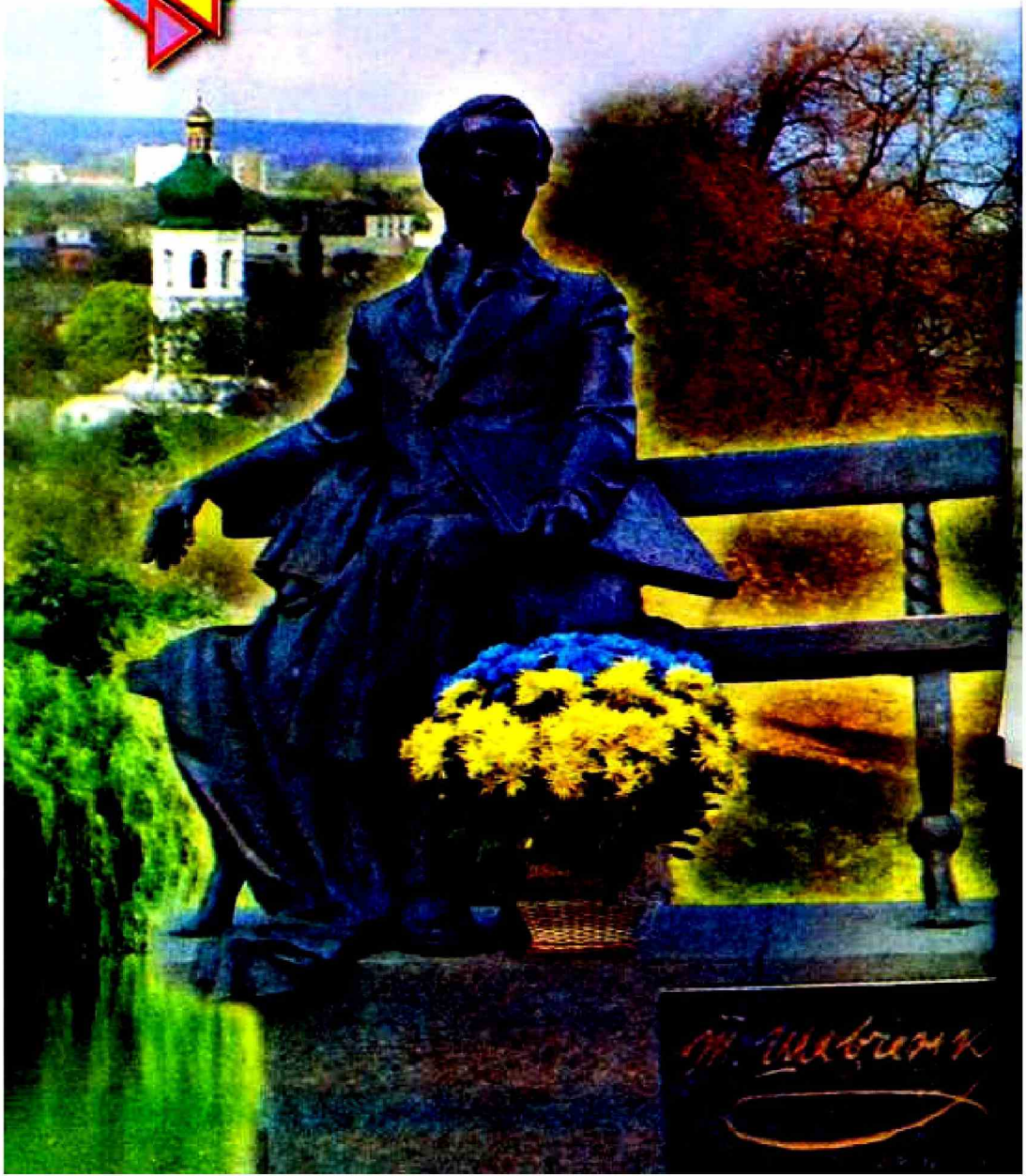

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

пряма мова;
непряма мова;
слова автора;
цитата;
діалог;
мовний етикет

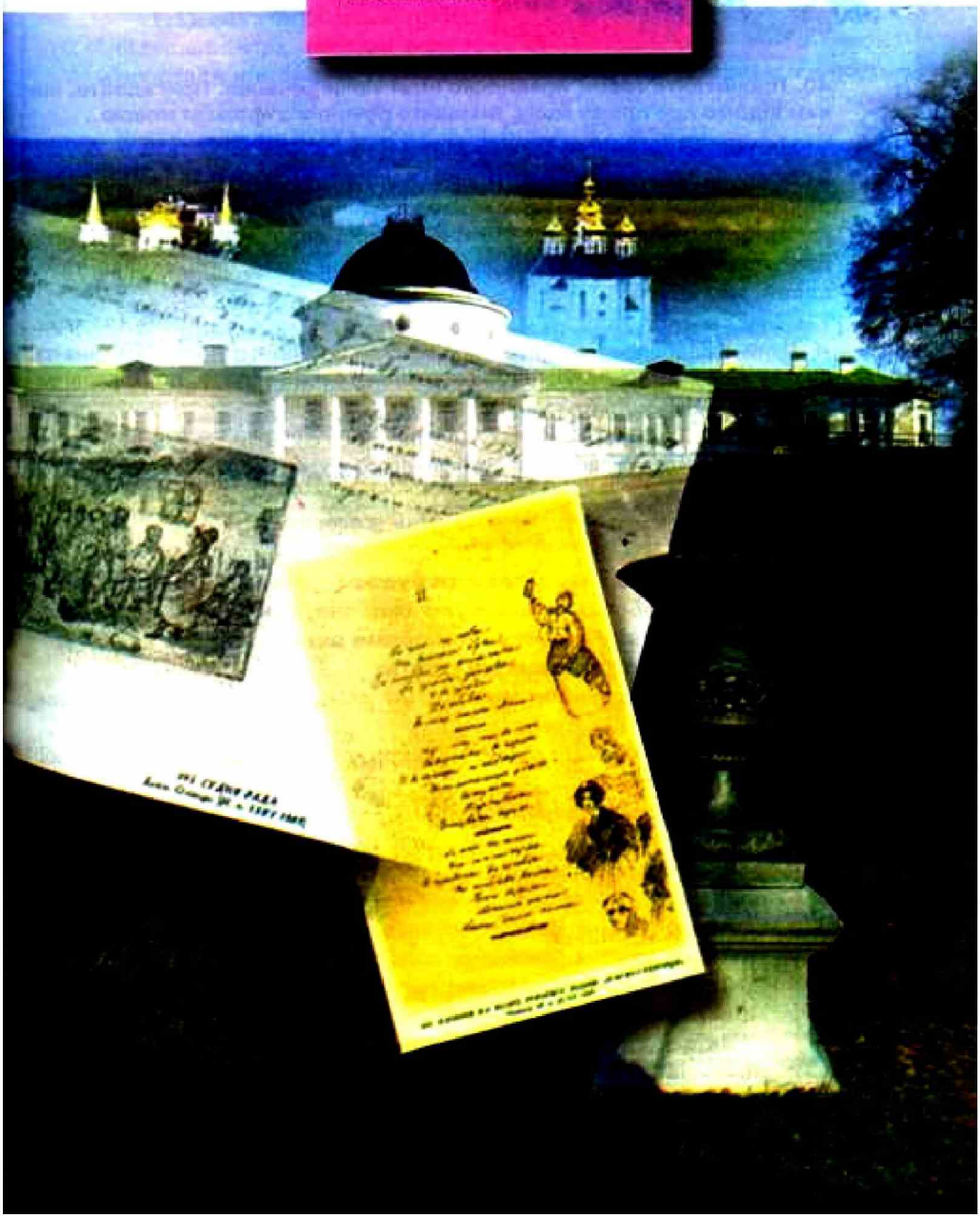

§ 2. ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА ЯК ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ

40. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Пригадайте, що вам відомо про пряму мову. Визначте речення з прямою мовою.

На хату сіла ворона біла ... Мама казали: «Білою стала — багато бачила, багато знала ...» Бабця казали: «Білою стала, бо зайве накаркала, не приховала ...» Тато казали: «Білою стала — в зграї єдина правди шукала ...» По цій розмові ворона біла з нашої хатки геть полетіла. Над нашим садом зробила коло, всміхнувся тато, сивий, мов голуб.

Б. Андрусяк.

◆ Який фразеологізм обіграно в тексті? Розкрийте його значення та розкажіть про походження, за потреби звернувшись до словничка фразеологізмів.

◆ Кого з рідних автор сприймає як білу ворону? Чому ви так думаєте?

Обговоріть у класі питання *«Чи легко бути "білою вороною"? А чи варто?»*.

◆ Поясніть значення лінгвістичного терміна *слова автора*.

При прямій мові завжди буває вказівка на те, ким (коли, за яких обставин) це було сказане, написане, подумане. Таку вказівку називають словами автора.

Слова автора можуть стояти:

- **перед прямою мовою:** *Ой співав я: «Буде жити наше слово, буде! (П. Куліш);*
- **після неї:** *«Не в'яжи мені крила!» — чайка вітра просила (Н. Петренко);*
- **усередині прямої мови:** *«Ні, — сказав сам собі Василько, — щуки я не піймаю, бо вона прудка» (Григір Тютюнник);*
- **перед прямою мовою і після неї:** *І кричу я: «Україно!» — потім стану й прислухаюсь (П. Тичина).*

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, їх вимовляють зі зниженням голосу.

Слова автора, які стоять після прямої мови, вимовляють зі зниженням голосу й дещо прискорено.

Якщо слова автора стоять усередині прямої мови, речення вимовляють так: першу частину прямої мови і

підвищенням голосу, слова автора — зі зниженням голосу в кінці; другу частину прямої мови вимовляють відповідно до розділового знака, що стоїть у кінці речення.

Якщо пряма мова стоїть посередині слів автора, її вимовляють із підвищеною інтонацією.

41. Прочитайте. Визначте в реченнях пряму мову та слова автора.

1. Гадюка вилазить зі шкіри, мов драну скидає панчоху, радіє: «Я більше не сіра, настала нова епоха!» Поглянула... «Знов я сіра!» — прорвала шипінням тишу. Непросто вилізти з шкіри, а з сірості — ще складніше (*В. Раєвський*). 2. «Коли я сита, то така я добра», — ковтнувши жертву, просичала Кобра (*С. Коваль*). 3. А брат на те промовив, усміхнувшись: «Все, що плазує, без вагання бий!» (*М. Рильський*). 4. «Боронь Боже, — матінка казала, — щоб змія у серце заповзала» (*Д. Білоус*).

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків. Звіртеся з поданою у «Довідковому бюро» таблицею *«Розділові знаки в реченнях із прямою мовою»*.

Що уособлює змія в українському фольклорі? Пригадайте народні прислів'я про змію. Складіть і запишіть речення, у якому одне з цих прислів'їв виступало б у ролі прямої мови.

Уявіть, що існує телепередача *«Пряма мова»*, присвячена вибору професії. Чию думку з цього приводу ви хотіли б почути?

42. Запишіть речення в послідовності, що відповідає таким схемам:

1. Са: «Пм».
2. Са: «Пм!»
3. «Пм», — са.
4. Са: «Пм!» — са.
5. «Пм, — са, — пм».

1. Колись турботливо і строго казала матінка мені: «Гляди, аби тобі дорогу не перейшли упорожні!» (*П. Перебийніс*). 2. «Обережно, тут слизько, дивися, — каже мама мені, — не впади» (*М. Томенко*). 3. Я кричав, надриваючись: «Мамо!» — на зелений упавши єдваб (*В. Симоненко*). 4. З характеристики учня: «Мухи не скривдить, але зробить з неї слона» (*Л. Сухоруков*). 5. «У ногах правди нема», — приказував щоразу Прокруст (*А. Крижанівський*).

◆ Який фразеологізм обіграно в останньому реченні? Назвіть його і розкрийте його значення. Розкажіть про походження фразеологізму, уживаючи речення з прямою мовою.

Мовний експеримент. Складіть чотири речення з прямою мовою, використавши у будь-якій граматичній формі слова (*на вибір*): *сказати, мовити, додати, заперечити, пояснити, вигукнути, повідомити, підтвердити.* До трьох-чотирьох дієслів доберіть синоніми й зробіть синонімічну заміну *(усно)*. Простежте, чи вплине заміна на зміст речення з прямою мовою.

43. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. За потреби скористайтеся таблицею «*Розділові знаки в реченнях із прямою мовою*».

1. Я спитав у води В чому сила твоя І сказала вода В чистоті ручая (*П. Перебийніс*). 2. Запитую траву Жива Жива відповіда трава бо маю корінь (*Б. Чіп*). 3. Верба сміялася з тополі Не можеш ти зігнутися долі (*Д. Павличко*). 4. Рак від берега задкує риба-лин над ним кепкує Рак забрів в очерети думав річку перейти (*О. Кононенко*). 5. Чом ти вербо в журбі каже вербі верба Хіба це вербо журба та їй відповіда Просто листочків нема не за горами зима (*А. Камінчук*). 6. Буде дощ затремтіли тополі Перепиним грозу піднялись берести (*М. Стельмах*).

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

44. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Існує десять заповідей Божих додаймо одинадцяту до них Люби народ свій і свою Ві..чизну (*А. Бортняк*). 2. Нехай завжди звучить в серцях це заповітне слово Шануймо матір і отця Шануймо рідну мову (*В. Семеновський*). 3. Козацькому роду нема пер..воду співають в народі давно. Я знаю юначе що серце козаче тобі від пр..роди дано (*В. Дворецька*). 4. Юнак сп..тав у кур..ні у козарлюги пр..старого Щоб бути мудрим що мені робити радите для цього Той посміхнувся крадькома спл..вла з лиця його похмурість Для цього мус..ш все ж..ття свою пр..ховувати дурість (*П. Ребро*). 5. Колись настане час себе сп..тати Чи доч..кався в гості щедрих жнив Отож працюй щоб кож..н міг сказати Він недарма ж..ття своє прожив (*Д. Луценко*).

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Юлія БАЛАБУХА. **Буття**

Що символізують у фольклорі й художній літературі жнива? Поясніть на прикладах із творів, що ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератури.

Роздивіться репродукцію картини Ю. Балабухи. З чого складається буття української людини за цією художньою версією? Чи можна вважати це зображення символічним? Поясніть.

45. Порівняйте подані в двох колонках речення. У реченнях якої з колонок мовець передає чуже мовлення дослівно, без змін, а у реченнях якої передано лише зміст сказаного кимось? Чим відрізняються ці синтаксичні конструкції?

Мати синочку казала щодня: «Грам нікотину вбиває коня».	*Мати синочку казала щодня, що грам нікотину вбиває коня.* *Л. Куліш-Зіньків.*
Я спитав старого лісоруба: «Чи не жаль вам верб оцих і дуба?»	*Я спитав старого лісоруба, чи не жаль йому цих верб і дуба.* *П. Біба.*

ПОРІВНЯЙТЕ:

ПРЯМА МОВА	НЕПРЯМА МОВА
передавання чужого мовлення від імені того, кому воно належить, без змін, дослівно, із збереженням інтонації живого спілкування	передавання лише змісту висловленої кимось думки без збереження форми та інтонації висловлювання

Щоб передати в спілкуванні зміст мовлення якоїсь особи, крім прямої мови, часто вдаються до мови непрямої.

46. Прочитайте. Визначте речення з прямою мовою та речення, що містять непряму мову.

1. Їхав вершник, у людей питався, чи далекий шлях йому зостався (*О. Довгий*). 2. Іде та в людей питає: «А де тут дорога до рідного краю?» (*В. Симоненко*). 3. Во́рона учила мати-ворониха: «Не приводь орлицю, бо буде в хаті лихо!» (*М. Кубик*). 4. Ми спитали у сороки, скільки їй, сороці, років (*Є. Гуцало*). 5. «Навіщо нам ворогувати?» — казали до Овець Вовки (*Б. Грінченко*). 6. Вовк пішов кричать по світу, що Вівці з ним не хочуть в мирі жити (*В. Симоненко*). 7. «Вовки в нас цілі, Вівці ситі!» — Ведмідь зазначив у річному звіті (*С. Коваль*).

◆ Поясніть різницю між прямою мовою та непрямою.

Пригадайте фразеологізми, у яких згадані дикі та свійські тварини. Складіть байку на основі одного з них.

Уявіть, що з мови зникли конструкції з непрямою мовою. Які незручності це спричинить?

§ 3. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

47. Прочитайте за особами. Укажіть речення з прямою і непрямою мовою. Поясніть відмінність між цими синтаксичними конструкціями.

Якось хтось колись спитав
У козака Нетудихати,
Чи він письменний, чи, мовляв,
Зумів би книжку прочитати.
— А хтозна, — відказав на те
Козак, — брехати я не смію.
Читать не пробував, проте
Цілком можливо, що й умію!

П. Ребро.

Прочитайте вірш, замінюючи непряму мову на пряму і навпаки. Чи змінився його зміст? Поясніть.

48. Прочитайте. Доведіть, що подані речення містять непряму мову.

1. Мій хлопчику, не згадуй, не питай, чому на Честь така дороговизна (*М. Матіос*). 2. Хтось мудро сказав, далебі, що совість — це правда в собі (*В. Скомаровський*). 3. І кожен день просив я Бога, щоб волі дав хоча б краплину (*В. Квітневий*).

◆ Простими чи складними є подані речення? Свою думку доведіть.

49. Прочитайте речення, визначте в кожному непряму мову. Поясніть відмінність між непрямою мовою і прямою.

1. Розповідають в темну ніч дніпрові хвилі сині, як Запорізька славна Січ була на Україні (*М. Познанська*). 2. Колись говорили, що наша земля наповнена молоком і медом. Але чомусь казали пошепки, що вона наскрізь просякнута кров'ю і потом (*В. Захарченко*). 3. Я чув, як серце жалібно кричить, щоб ворога лежачого не бить (*Д. Павличко*). 4. І сонечко неначе запитало, чи тепло у душі моїй сьогодні (*О. Омельченко*).

◆ У кожному реченні визначте і схарактеризуйте сполучник, яким поєднані частини речення.

Мовний експеримент. Усно перебудуйте речення з непрямою мовою на речення з мовою прямою. У якому випадку пряма мова виражена розповідним реченням? Питальним? Спонукальним?

50. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Спробуйте перебудувати подані речення з прямою мовою на речення з мовою непрямою.

ЗРАЗОК *«Бабусю, ви співаєте?» — запитала Ярина.* → *Ярина запитала в бабусі, чи вона співає. Староста наказав: «Подайте мені документ!»* → *Староста наказав, щоб йому подали документ.*

1. Юнак пояснив: «Пісня веде до людського серця, а не до кіптяви на серці». 2. «Андрію, заспівай нам», — попросила молодиця. 3. «Чи ти й тепер складаєш вірші?» — запитала мати сина. 4. «Висипайте, Богдане Васильовичу, зі свого портфеля всі вірші!» — наказав редактор. І додав: «Я сьогодні ж здам їх до друку». 5. «Тримайся, сину, не тільки науки, не тільки розуму, а й душевності», — попросив батько. 6. «Я вас чимось засмутила?» — запитала дівчину жінка.

З творів М. Стельмаха.

ПІДКАЗКА

Перебудовуйте речення за таким алгоритмом:

1. Побудуйте складне речення, першою частиною якого є слова автора, другою – пряма мова.

2. Визначте вид речення, яким виражено пряму мову, за метою висловлювання.

3. Для зв'язку між двома реченнями у складному використовуйте:

- якщо пряму мову виражено розповідним реченням, сполучник *що*;
- якщо пряму мову виражено питальним реченням, на сполучні засоби перетворюйте питальні слова (займенники *хто, що, який, чий, котрий* у формі певного відмінка, прислівники *де, куди* і под. або частка *чи*);
- якщо пряма мова становить спонукальне речення, — сполучник *щоб*.

Корисна інформація. При заміні прямої мови на непряму:

- займенники та дієслова I та II особи замінюються формами III особи: *«Що ти читаєш?» — запитала сина мати.* → *Мати запитала сина, що він читає.*
- звертання пропускаються або перетворюються на члени речення: *Учитель запитав: «Марійко, ти в якому класі вчишся?»* → *Учитель запитав Марійку, у якому класі вона вчиться.*

Пряма мова приєднується сполучником *чи*, якщо непряму мову виражено питальним реченням, а питальні слова відсутні.

◆ Поясніть, чим спричинено заміну особових займенників I та II особи на займенники III особи.

Поміркуйте: у яких випадках пряма мова приєднується сполучником *чи*?

Сформулюйте правило про заміну прямої мови непрямою. Звіртеся з поданою в «Довідковому бюро» таблицею *«Заміна прямої мови на непряму»*.

51. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Запишіть речення, виправивши допущені в них помилки.

1. Учитель звернувся до школярів, що ви швидше виконуйте тестові завдання. 2. Ті відповіли, що нам не показували зразків виконання. 3. Співак пояснив слухачам, що я зараз заспіваю вашу улюблену пісню, лише трохи перепочинуть музиканти. 4. Оркестранти відказали, що в нас немає нот, а напам'ять вони пісень не виконують. 5. Публіка просила, щоб виконати пісню без музичного супроводу.

Складіть усне висловлювання *«Що розповів мені дощ»*. Уживайте речення з непрямою мовою.

52. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Хто сказав що жити нецікаво? Боже як пр..красно в світі жить! (*А. Камінчук*). 2. Орач виймав з торби шматок пр..черствілого хліба і казав що він од зайця. Це був найкращий хліб мого д..тинства! (*М. Стельмах*). 3. Шуміла Бер..гу ріка що в неї хв..лі у зірках. Вітрам жалілися пр..чали що гуси бер..г обкр..чали (*Г. Чубач*).

◆ Складіть усне висловлювання *«Хліб мого дитинства»* (стиль оберіть самостійно). Уживайте речення з непрямою мовою.

§ 4. ЦИТАТА ЯК СПОСІБ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ

53. Прочитайте. Пригадайте, кому належить авторство виділених слів.

1. Від мами щирої моєї почув я вперше ці слова: **«Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива...»** (*В. Шкода*). 2. Пісню задушевну, пісню лебедину розстелила мама, ніби скатертину: **«Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину»** (*О. Єрмолаєв*). 3. **«Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...»**, — так тільки він умів сказати і до глибин душі збагнуть (*Д. Луценко*).

◆ З якою метою автори поезій увели до свого мовлення вислови інших осіб?

54 Прочитайте вірш. Визначте вжиті в його тексті цитати. З якою метою їх уведено до тексту поезії?

«Краще нам порубаними бути,
Ніж піти в полон до ворогів»...
Боже милий, як змінились люди!
Мало б хто слова ці повторив.

«Йду на ви», «не мають мертві сраму» –
Це не скажуть залишки стіни,
Позолота київського храму
Не відновить духу давнини.

«Ми пожити хочемо для себе»,
«Все найкраще скупим для дітей», –
Ось тобі нове мобільне пекло.
Придивись, куди воно веде!

За Т. Майданович.

◆ Визначте тему й головну думку вірша. Якою мірою ви згодні з його автором?

◆ Який зміст поетеса вклала у вислів *мобільне пекло*?

З яких творів узято цитати? Чи можна сказати, що цитування увиразнило думки автора вірша? Поясніть.

СПОСОБИ ВВЕДЕННЯ ЦИТАТ У ТЕКСТ

Спосіб уведення	Розділові знаки	Приклад
Як пряма мова — за допомогою слів автора	Як при прямій мові	*Згадаймо Симоненкові слова: «Народ мій є!» (І. Качуровський). «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине», — ще раз співає хор (І. Нечуй-Левицький).*
Як частина речення	Коли цитата наведена не на початку речення, її записують з малої літери	*Іван Франко вбачав одне із завдань національної еліти в тому, щоб «із мужиків робити народ» (А. Погрібний).*
Наведено зі скороченням	Якщо цитата наведена не повністю, пропуск слів у ній позначають трьома крапками	*Олесь Гончар пише, що Леся Українка «поряд із Шевченком, Франком, Панасом Мирним ... наполегливо розвивала й зміцнювала нашу літературну мову».*

Юрій БОДНАР.
Я — світло світу. Хто йде за мною, не блукатиме в темряві, а матиме світло життя: Йоан. 8.12

55. Прочитайте. З довідки виберіть Божі заповіді, яким співзвучне кожне прислів'я. Складіть усне висловлювання-роздум, уживаючи Божі заповіді й прислів'я в ролі цитат. Використовуйте різні способи введення цитат у мовлення.

1. Шануй батька і неньку, буде тобі скрізь гладенько. 2. Чуже переступи, та не займи. 3. До Бога дарма не взивай, а свій розум май. 4. Як маєш когось оббрехати, то краще змовчати.

ДОВІДКА Шануй свого батька та матір свою! (*П'ята заповідь*). Не свідчи неправдиво на свого ближнього! (*Дев'ята заповідь*). Не прикликай імені Господа даремно! (*Третя заповідь*). Не кради! (*Сьома заповідь*).

Роздивіться репродукцію картини Ю. Боднара. Хто на ній зображений? Звідки взято слова для її назви? Якби вам запропонували проілюструвати одну з Божих заповідей, яку ви б обрали і що зобразили?

Цитату можуть супроводжувати вставні слова, які вказують на джерело думки: «*Все йде, все минає*», *за твердженням Тараса Шевченка (З газети).*

Вказівку на джерело, яка стоїть безпосередньо після цитати, беруть у дужки: «*Бути — значить виконувати обов'язок*» *(Є. Сверстюк).*

Якщо цитата з поезії записана у вигляді строфи, у лапки її не беруть:

Мимоволі сам засвічуєшся від добре знайомого, але завжди вражаючого Шевченкового відкриття-одкровення:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим...
Г. Тарасюк.

Якщо поряд подають кілька цитат, кожну з них записують у лапках і з великої літери, а між ними ставлять коми: *Рядки з поезії Івана Франка «Лиш боротись — значить жить», «Книги — морська глибина», «Якби ти знав, як много важить слово» давно вже стали афоризмами (З газети).*

56. Перепишіть. Визначте в реченнях цитати. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Декламував не раз, бувало, рядки Шевченка за столом: «Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом» (*Д. Луценко*). 2. Треба наголошувати на Шевченковій освіченості, багатоплановості, різноманітності тем, не зупиняючись лише на «... я пас ягнята за селом» (*З журналу*). 3. «Слово — перше дзеркало духу, — казав Петрарка, — а дух не останній водій слова» (*З підручника*). 4. «Нове життя нового прагне слова», — цей вислів Максима Рильського вживають, як правило, для окреслення нових явищ у мові (*Н. Сидяченко*). 5. На думку Леонардо да Вінчі, «гарний живописець повинен писати дві речі: людину і уявлення її душі» (*П. Загребельний*).

Чи можна сказати, що цитата є різновидом прямої мови? Свою думку обґрунтуйте.

◆ Визначте в реченнях вставні слова, поясніть розділові знаки при них.

57. Перепишіть. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Шевченка читаю: «Тече вода в синє море, та не витікає ...» (*Т. Севернюк*). 2. Пригадуються повні ніжного почуття слова Шевченка про матір «з малим дитяточком своїм» (*О. Ющенко*). 3. А пісня усміхається і плаче: «Ой, не шуми, луже, зелений байраче» (*П. Перебийніс*). 4. Заслуга Ноя в тому, що він зберіг генофонд планети Земля, урятувавши «кожної тварі по парі» (*І. Павлюк*). 5. З далекого броду, викупавши вроду, додому вертався лелека «на тихії води, на ясній зорі», на Україну далеку (*В. Ілляшенко*). 6. Почуття соціальної справедливості прищеплювалося мені з дитинства разом із гаслом Великої французької революції: «Усі повинні їсти однаково чорний хліб рівності» (*Ю. Мушкетик*).

◆ Прочитайте записані речення, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть розділові знаки при них.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Розкажіть, як використовують цитати на уроках літератури. Складіть цитатний план характеристики вашого улюбленого літературного персонажа.

58. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть, замість крапок уписуючи дібрані з довідки цитати. Розставте розділові знаки, обґрунтуйте їхнє вживання.

Сократ любив повторювати: ... Це слова людей мудрих і скромних. Вони знають, що та невеличка частина відомостей, які людина збере протягом свого життя, у порівнянні з океаном пізнаного і ще не пізнаного людиною — *мізерна*.

Архімеда Сіракузького ми згадуємо, коли говоримо: ... Архімед дуже пишався своїм відкриттям закону важеля.

Усі знають вислів ..., який означає: «Я знайшов!» Його так само приписують Архімеду. Йшлося про склад металу, з якого було виготовлено корону царя Гієрона. Скільки в ній золота, а скільки срібла? Визначаючи це, Архімед відкрив основний закон гідростатики: «Тіло, занурене в рідину, втрачає у своїй вазі стільки, скільки важить витиснута ним рідина».

За А. Коваль.

ДОВІДКА «Я знаю тільки те, що нічого не знаю» (*Сократ*). «Дайте мені точку опертя, і я зрушу світ», «Еврика!» (*Архімед*).

◆ Позначте в словах орфограми. Поясніть написання слів.

Поясніть, чому деякі крилаті вислови цитують мовою оригіналу. Скориставшись інформацією з «Довідкового бюро», наведіть приклади таких висловів.

До вашого мовного портфоліо

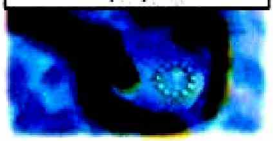

Доберіть кілька найуживаніших висловів, що їх приписують відомим античним діячам: ученим, ораторам, політикам, полководцям. Використайте їх як цитати у складеному вами висловлюванні на тему «*Як зрозуміти своє покликання*» або «*Що таке покликання*».

59. Перепишіть, замінивши подані мовою оригіналу вислови їхнім перекладом. У роботі скористайтесь інформацією з «Довідкового бюро». Розставте розділові знаки.

1. Премудре слово є це: «Norsce te ipsum» (*Г. Сковорода*). 2. Оте «Contra spem spero» ніколи не полишало поета з юних літ і до скону (*З журналу*). 3. Вигляд у нього такий, хоч на медичну афішу його винось для підтвердження сили афоризму «Mens sana in corpore sano» (*Олесь Гончар*). 4. Чи справедливість — лиш мана́, чудна fata morgana? Нехай і так, але вона мета моя жадана (*М. Луків*).

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Відшукайте й запишіть три назви творів українських письменників, які є цитатами з латинських авторів, подайте їхній переклад українською.

Зібравши за допомогою Інтернету інформацію, підготуйте текст віртуальної екскурсії «*Шляхами Григорія Сковороди*». Поясніть, чому Григорія Сковороду називають *сином миру*.

Прочитайте і прокоментуйте вислів Григорія Сковороди: «*Бути щасливим — це значить пізнати себе, чи то свою природу, взятися за свою долю і робити своє діло*».

◆ Як ви розумієте вислови *пізнати себе, сродна праця*? Доберіть із творів Григорія Сковороди цитати, які ви вважаєте актуальними для сучасної молодої людини.

§ 5. ДІАЛО́Г

60. Прочитайте уривок мовчки. Скільки осіб бере участь у розмові?

Знайома рука лягає на плече, знайомий голос нахиляється до твого сну:

— Вставай, Михайлику, вставай.

— Мамо, іще одну крапелиночку...

— Струси цю крапелиночку.

— Ой...

— Гляди, бо боки відіспиш. Тоді що будемо робити? Вже вікна посивіли, вже прокидається сонце.

За М. Стельмахом.

Як називається висловлювання, яке передає розмову двох? Чи можна сказати, що діалог — це різновид прямої мови? Чому?

◆ Поясніть уживання розділових знаків. За потреби зверніться до таблиці «*Розділові знаки при діало́зі*».

Хто і як будить вас уранці? Пофантазуйте: якими словами ви будитимете своїх дітей? Чи важливі ці слова для дитини? Чому?

61. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть короткі діало́ги, поділивши їх на речення та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Вороне чому ти чорний я у ворона спитав а щоб ти блакить небесну іще більше цінував (*М. Луків*).

2. Чому цей серіал не можна дивитися дітям питає в батька син сиди тихенько зараз побачиш відповідає той (*О. Ярошенко*).

3. Що ти робиш пишу книжку бабуся помовчала а тоді каже то ти так збіднів що не можеш купити готової (*Р. Дідула*).

◆ Як називаються слова кожного зі співрозмовників? Як звуться слова, що вказують, хто, кому й за яких обставин це каже?

62. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Перепишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки.

Прадід переглядав свіжі газети привезені Юрком Зітхав покректуючи одкладав їх убік

Що вам не подобається діду не витримав Юрко

Байдужість Ким оце писане Ось насміхаються На батьківщині

Тараса Шевченка висить у лікарні бюлетéнь російською мовою. Пишіть краще що більшість газет видають не державною мовою а чужою. Про це мають писати журналісти

А хіба я не пишу про мову національну свідомість

Мало пишеш Пиши в кожному номері До речі візьми на столі книжку. Читай Степана Руданського

Юрко став читати Заказують мені рідну мову Заказує батько Але в мене були дід і прадід Вони мені не заказали

Чому б тобі не подати в газеті оцю цитату І ще додати від себе таке Якщо батьки твої забули рідну мову то це мова твого діда й прадіда Отже вона твоя Гордися нею бережи її

За В. Захарченком.

◆ Прочитайте, інтонуючи речення відповідно до розставлених розділових знаків.

◆ Визначте вжиті в тексті цитати. Кому належать ці слова?

Які патріотичні поезії українських письменників ви знаєте? Прочитайте вірш або уривок з нього напам'ять. Як ви розумієте поняття *патріотизм, патріот*?

Визначте рубрики україномовної підліткової газети. Придумайте її назву.

63. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Катерина II захотіла побачити Григорія Сковороду. Привезли його завели до Золотої зали. Усі стоять затамувавши подих чекають.

З'явилася цариця. Низько вклонилися присутні. Один Сковорода стоїть.

Чому не вклоняєшся запитує Катерина.

Як же ти мене роздивишся коли я удвоє зігнуся? Та й не я бажав тебе бачити а ти на мене захотіла подивитися.

Чому ти Грицю такий чорний?

Де ж ти вельможна бачила білу сковороду? На ній і печуть і смажать. Отже вона завжди у вогні.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Уявіть собі, що зустрілися літературні герої різних художніх творів (князь Ігор і герцог Левине Серце, Захар Беркут і Дон Кіхот ...) або письменники різних епох (Езоп і Григорій Сковорода, Тарас Шевченко і Василь Симоненко, Адріан Кащенко та Павло Загребельний ...). Про що, на вашу думку, вони могли б поговорити? Складіть уявний діалог, розіграйте його.

Зв'язне мовлення

Говоріння

ФОРМУЛИ МОВНОГО ЕТИКЕТУ

64. Поясніть, між ким могли б відбутися подані діалóги. Прочитайте, замість крапок додаючи самостійно складені репліки. Визначте етикетні вислови.

1. — Здрастуйте вам у хату!

— .....

— Дуже дякую! Чи не дозволили б ви Оленці поїхати з нашою родиною найближчої неділі до Львова? Їдемо до бабусі на День Ангела. Бабуня знає, що Оленка — моя найближча подруга, тому дуже хоче з нею познайомитись. Будь ласка, дозвольте!

— .....

2. — .....

— Вибач, але сьогодні й завтра ця книжка дуже потрібна мені для роботи над рефератом. Якщо можеш, трохи почекай. Наступного тижня я обов'язково поверну її до бібліотеки.

— .....

— Гаразд, словник я принесу завтра. Можеш попрацювати з ним два-три дні. Це справді рідкісне видання.

Досягненню мети спілкування між співрозмовниками сприяє встановлення між ними контакту. Саме для встановлення контакту використовують формули мовного етикету, закріплені в суспільстві за певними умовами спілкування.

65. Поясніть значення слова *етикет*. Що означає вислів *формули етикету*? Чи позначаються на мовному етикеті національні традиції, звичаєві приписи народу, особливості національного характеру? Яким чином?

Поясніть, від чого залежить вибір етикетного вислову в конкретній ситуації спілкування.

66. Визначте, за якої ситуації (офіційної, неофіційної) можливе використання кожної із зазначених етикетних формул. Доберіть притаманну кожній із формул тональність спілкування (підкреслено шанобливу, урочисту, нейтральну, дружню, фамільярну, жартівливо-іронічну).

Привітання. Дозвольте привітати Вас. Салют! Добри́вечір! Здоровенькі були! Моє шануваннячко! Радий Вас бачити. Здоров! Доброго вечора. Я Вас вітаю.

Прощання. Дозвольте відкланятись. До завтра! Побачимось! Щасти! Усього! Бувайте здорові! До зустрічі! Обнімаю! Бувай!

Вибачення. Якщо можеш, вибач. Забудь. Дозвольте попросити пробачення. Прийміть мої вибачення. Падаю на коліна. Мені шкóда. Не бери в голову. Більше не буду. Не гнівайтесь, будь ласка.

Назвіть етикетні формули, які вживають під час спілкування в Інтернеті. Чи можна говорити про існування «електронного» етикету спілкування?

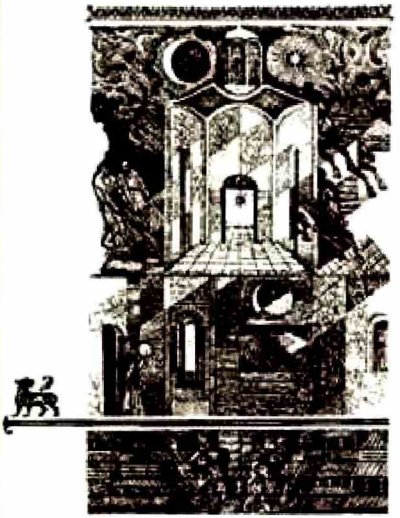

67. Використавши доречні етикетні формули, складіть і запишіть по одній репліці діалогу з подякою: учителеві за організацію екскурсії до історичного музею; старшому братові за допомогу в навчанні; матері за святковий обід; товаришеві за поздоровлення з днем народження. Уживайте звертання.

Роздивіться репродукцію ілюстрації Григорія Якутовича до «Повісті минулих літ». Складіть уявний діалог із автором славнозвісного літопису — Нестором.

◆ Чи можна вважати літописців письменниками? Відповідь обґрунтуйте.

68. Прочитайте письменницький роздум. Поясніть лексичне значення виділених слів. Чи є ці слова термінами? Поясніть.

Велика сила діалóгу. Скільки в ньому таїться **підтексту**! Не треба нічого описувати, пояснювати. Кілька **реплік** — і вже вимальовуються самі собою характери, звички, психологія людей. Мрію написати ціле оповідання, від початку до кінця із самого діалогу. Без жодної **ремарки**.

В. Захарченко

◆ Розкажіть про переваги діалóгу як засобу характеристики співрозмовників через їхнє мовлення.

Як ви розумієте рядки поетеси Світлани Йовенко: *«Понад усе цінюю діалог: рух думки й вуст. Двобій. Розмову двох»*? Чи завжди діалог є двобоєм? Поясніть.

За якими ознаками розрізняють діалóг і полілóг? Поясніть значення термінів *полікультурний світ, діалог культур*.

До вашого мовного портфоліо

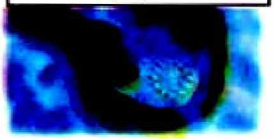

Напишіть оповідання, яке містило б діалог.

Не забудьте: в оповіданні обов'язково мають бути зав'язка, кульмінація та розв'язка. Доберіть до оповідання заголовок. Прочитайте оповідання в класі. Обговоріть його.

Усне мовлення: тренінг спілкування

Виберіть серед своїх однокласників 2-3 «експе́ртів» — тих, хто, на вашу думку, вміє ефективно спілкуватися. Їхнє завдання — уважно вислухати діалоги та дати їм оцінку. Запитавши учасників діалогу про те, яку мету спілкування вони визначили, експерти мають вирішити, чи вдалося їм цієї мети досягти.

Складіть і розіграйте, використавши доречні етикетні формули, діалоги (або полілоги), можливі за таких обставин:

- гурт дев'ятикласників зустрівся вихідного дня в парку з учителькою, яка відпочиває разом із своєю родиною;
- жінка з немовлям просить школяра допомогти їй внести до автобуса дитячу коляску;
- підлітки вирішили прикрасити свій під'їзд графіті і намагаються отримати дозвіл на це в сусідів.

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Що називають прямою мовою? Чим супроводжувана пряма мова в реченні? Наведіть приклади.

Як розставляють розділові знаки в реченнях із прямою мовою? Наведіть приклади.

Що таке непряма мова? Наведіть приклади.

Яка найсуттєвіша відмінність між прямою і непрямою мовою?

Як пряму мову замінити непрямою? Покажіть на прикладі.

У яких ви́падках пряму мову важко замінити непрямою?

Складіть таблицю *«Способи передачі чужої мови»*. Приклади доберіть із творів, які ви вивчаєте на уроках української літератури.

Порівняйте правила запису прямої та непрямої мови в українській та іноземній, яку ви вивчаєте.

Що називають діало́гом? Чи є він різновидом прямої мови? Свою думку доведіть.

Які розділові знаки ставлять при діало́зі? Розкажіть про це.

Складіть пам'ятку *«Вживання формул етикету»*.

Чи згодні ви з думкою іспанського письменника XVII ст. Бальтасара Грасіана *«Розважливість у бесіді важливіша за красномовство»*? Свою думку обґрунтуйте.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

КЛЮЧОВІ СЛОВА:
складні речення сполучникові та безсполучникові; зв'язок сурядності і зв'язок підрядності; складносурядні та складнопідрядні речення

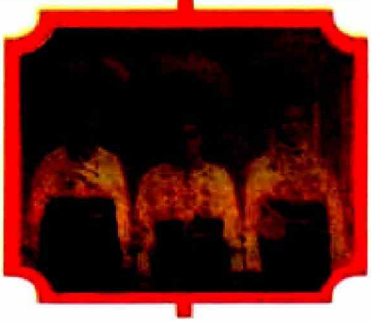

§ 6. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ

69. Прочитайте речення. Визначивши в кожному граматичну основу, вкажіть речення прості та складні.

1. Чи маю промінець в душі на дні? Чи Україні ним осяю дні? (*В. Василашко*). 2. Давно Шевченко серцем променів, але ще й досі кожен припадає до джерела його вогненних слів (*В. Грінчак*). 3. Співуче Тарасове слово джерельцем струмує в мені (*Т. Синьоока*). 4. І буде син, і буде мати, і буду я, і будеш ти (*П. Гірник*). 5. Нам усміхнеться доля (*А. Ковальчук*). 6. Нехай людям лихо сниться, а ми заспіваймо (*Народна творчість*).

- У чому відмінність між реченням простим і складним?
- Що спільного мають просте та складне речення?

Складним називають речення, утворене з двох або більше простих речень, об'єднаних в одне ціле змістом, інтонацією, за допомогою сполучників чи без них.

Складні речення можуть утворюватись і з двоскладних, і з односкладних простих речень. Наприклад: *Затремтіли струни у душі моїй, мелодійна пісня задзвеніла в ній (Олександр Олесь). Пісень немає — і мене нема (Л. Костенко).*

У мовленні складні речення виконують ту ж роль, що й прості, але порівняно з простими містять більше інформації.

Частини складного речення умовно називають простими реченнями, проте вони є не самостійними одиницями спілкування, а частинами єдиної одиниці спілкування – складного речення.

70. Перепишіть речення. У кожному визначте і підкресліть граматичні основи. Які складні речення утворені з двоскладних простих, а які – з односкладних? У яких складних реченнях поєднано ті й ті?

1. Я тулитиму слово до слова, і поллється сердечна розмова (*І. Кучмай*). 2. Слова я чую барвінкові, а серце щемно завмира (*Т. Бартош*). 3. Не одцурайсь, мій сину, мови: у тебе іншої нема (*М. Шевченко*). 4. Посадж біля криниці червону калину, кожне слово хай іскриться — мова не загине (*С. Мордач*).

◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть у них розділові знаки.

◆ Укажіть речення, частини яких поєднані сполучниками.

◆ Частини яких складних речень поєднані без сполучників — лише змістом та інтонацією?

71. Завершіть прислів'я, вибравши другу частину з довідки.

1. Перемагай труднощі розумом, ... 2. ... треба менше спати. 3. Розумний теж помиляється, ... 4. Молодість міцна руками, ... 5. ... у печі не горить. 6. Скільки клубочок не в'ється, ...

ДОВІДКА ... а старість сильна думками. Як язиком дрова колеш, ...
... а небезпеку долай досвідом. ... а кінець знайдеться.
Як хочеш гарно жити, ... та він вчасно виправляється.

◆ Визначте складні речення, обидві частини яких є двоскладними простими реченнями.

Обидві частини яких складних речень — односкладні прості речення? Поясніть.

72. Перепишіть складні речення у такій послідовності:
1) речення, частини яких поєднані сполучниками та інтонацією;
2) речення, частини яких поєднані лише інтонацією.

1. Минають дні, минає літо, настала осінь, шелестить пожовкле листя (*Т. Шевченко*). 2. Дихання осені уже на квіти впало, у зелені сумує де-не-де уже пожовклий лист (*В. Сосюра*). 3. Синіє угорі ласкаве небо, а в ньому знов курличуть журавлі (*М. Волощук*). 4. Осінь лагідна, імлиста ще святкує, та за мить полохке легеньке листя облетить і полетить (*В. Терен*). 5. Блукає осінь у саду, в душі моїй весна (*В. Сосюра*).

◆ Визначте й підкресліть у записаних реченнях граматичні основи.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Визначте в реченнях антоніми. Що символізують в людському житті названі цими словами поняття?

Роздивіться репродукцію картини М. Приймаченко. Перебудуйте її назву на складне речення.

Підготуйте і проведіть у класі художню виставку *«Фантастичний світ Марії Приймаченко»*.

Марія ПРИЙМАЧЕНКО.
У Києві дві чайки гуляють на Дніпрі, красуються каштанами

§ 7. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ СПОЛУЧНИКОВІ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ

За способом об'єднання частин (простих речень) в одне граматичне ціле складні речення поділяють на сполучникові та безсполучникові.

СПОЛУЧНИКОВІ	БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ
Прості речення поєднані в них	
ІНТОНАЦІЄЮ + СПОЛУЧНИКАМИ (СПОЛУЧНИМИ СЛОВАМИ)	ЛИШЕ ІНТОНАЦІЄЮ, БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ
Душа мовчить, але дзвенить струна. *Г. Коваль.*	*Дороги розмиті, чується крик журавлиний.* *Л. Костенко.*
Коли згасає гомін міста, пливе мелодія сріблиста. *А. Канич.*	*Злітає чайка: в чайки крила є.* *Г. Кривда.*

73. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте уривок із фантастичної повісті, визначте в ньому складні сполучникові і складні безсполучникові речення. Поясніть, як об'єднані в одне ціле частини таких речень.

Прямо перед собою діти побачили щось незбагне́нне. Це нагадувало велику коричневу хату, неподалік, кроків за тридцять, височіла така ж споруда. Зблизька діти роздивилися: то були величезні купи іржавого металу. Ще далі такі купи зводилися рядами, і вони нагадували довгі колоди, а деякі мали зверху по блискучому оку. Стояв їдучий запах іржі, було неприємно й страшно. Дівчина пояснила:

— Раніше тут жили люди, вони могли все виготовити, навіть таки величезні візки. Та для виготовлення візків люди вирубували ліси, вони виливали в річки брудну воду, випускали в повітря багато диму. Давні люди хотіли, щоб усе за них робили такі візки й інші залізні речі. Ліси й ріки все довго терпіли, а потім вони зруйнувалися

всі залізні візки й величезні міста. Так природа захистила себе, і так були покарані зухвальці, бо вони не шкодували нічого живого...

Знічені діти озиралися навкруги, вони були розгублені й стривожені.

За С. Оксеником.

Розкажіть, яким ви уявляєте майбутнє землян через дві-три тисячі років. Що може загрожувати нашій цивілізації? Чи можна запобігти загрозам? У розповіді вживайте складні сполучникові речення.

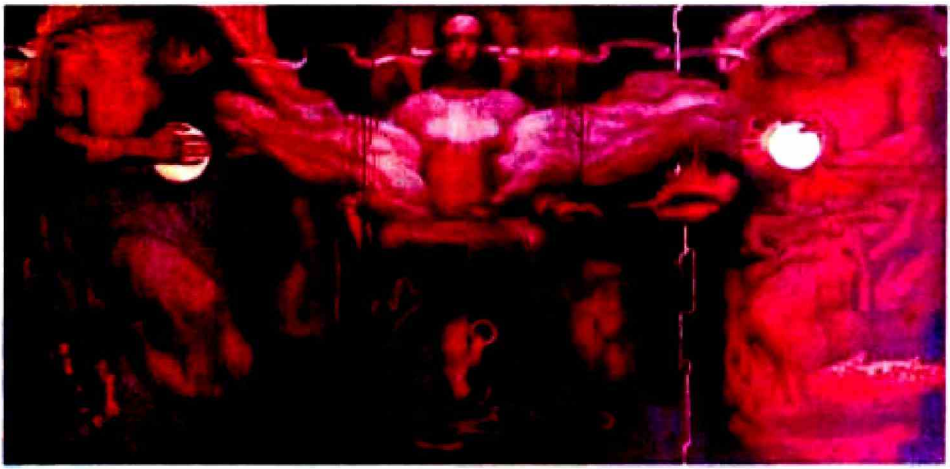

Ірина РОМАШЕВА.
Екологія XXI століття

Роздивіться репродукцію картини І. Ромашевої. Від чого художниця сподівалася застерегти людей? У відповіді вживайте складні безсполучникові речення.

Які художні твори про майбутнє ви знаєте? Чи цікаві вони вам? Чим саме? У відповіді вживайте складні безсполучникові речення. Обговоріть у класі питання *«Чи варто читати фантастичну літературу?»*.

74. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! З кожної пари простих речень утворіть складне — сполучникове або безсполучникове. Утворені речення запишіть.

Кожне покоління зобов'язане дбати про майбутнє своїх нащадків. Ставитися до природи слід обережно й передбачливо.

Природа багата, щедра, невичерпна. До недоброзичливців вона може бути лихою й жорстокою.

Ліси, поля, ріки, моря існують не лише для задоволення людських потреб. Усе в світі мудро збалансоване та взаємопов'язане.

◆ У записаних реченнях визначте й підкресліть граматичні основи.

◆ Чи утворили записані вами речення текст? Свою думку доведіть.

Що ви знаєте про сполучник як частину мови? Яка роль сполучників у мовленні?

75. Подані речення запишіть у такій послідовності: складні сполучникові речення; складні безсполучникові.

1. Ще зими не видно і в бінокль, і гойдає хвиля цвіт латаття, та вже вітер вищипнув листок із чуприни клена коло хати (*А. Качан*). 2. Надворі почастішали дощі, з'явилася їдка іржа на вітах, легким батистом бабиного літа куйовдяться смородинні кущі (*Д. Луценко*). 3. Вечірнє сонце ткало лукам шати, дощ іскор дзвінко брязкав по корі, немов на флейтах апасіонато, акорд блакиті блимнув угорі (*О. Фішер*). 4. Дощ подався вдалеч, земля довкруж полегшено зітхнула, сипнуло сонце із-за хмар проміння — іскристо засвітилися калюжі (*М. Косякевич*). 5. Сонце скотилося на поле, а з долини прилетів теплий вітерець, зашелестів важкими, вологими стеблами пшениці (*В. Добрянський*).

◆ У записаних реченнях визначте та підкресліть граматичні основи.

◆ Які зорові й слухові образи виникли у вашій уяві, коли ви читали й записували речення? Які відчуття й емоції дарує людям природа?

Чи згодні ви зі словами В. Симоненка *«Ми винуваті, що міліють ріки і лисинами світять береги»*? Якою мірою? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте складні сполучникові і безсполучникові речення.

Петро ЛЕВЧЕНКО.
Пейзаж Харківщини. Над річкою

Роздивіться репродукцію картини П. Левченка. Чи можна зображене на ній назвати характерним українським пейзажем? Свою думку поясніть, уживаючи складні речення.

До вашого мовного портфоліо

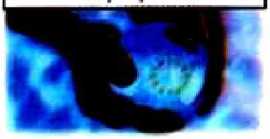

Складіть замітку для шкільної стінгазети (веб-сайту), розпочавши її словами: *«Природу легко обібрати, якщо ти маєш душу ката»*. Викладіть у ній відомі вам факти жорстокого та дбайливого ставлення до природи.

§ 8. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

76. Прочитайте речення, визначте серед них прості та складні. Яким чином ви їх розрізняєте?

1. А пожовкле листя мчить кудись у просинь і безсило пада на стежки сумні (*Д. Фальківський*). 2. Осінь стояла о тій порі, коли багряно відцвітають дерева, ставши голими й беззахисними (*В. Бондар*). 3. Останні вже дукатики береза на пальцях лічить, літу віддає (*Л. Костенко*). 4. Ніхто не бачить, що гілля померзло, що від морозу плачуть віти (*Л. Федорук*). 5. Свинцем набрякли сиві хмари, а сонце зникло якось враз (*О. Ісаченко*). 6. Сьогодні сонце не зійшло, бо хмари геть усе заполонили (*С. Кічун*).

◆ Визначте складні речення, частини яких поєднані сполучниками сурядності. За потреби зверніться до таблиць «*Сполучники сурядності*» та «*Сполучники підрядності*» у «Довідковому бюро».

Поспостерігайте й зробіть висновок: поєднані сурядними сполучниками частини складних речень (прості речення) між собою синтаксично рівноправні чи залежні?

◆ Визначте й випишіть речення, частини яких поєднані сполучниками підрядності. Визначте в кожному головну частину і залежну (підрядну). Поставте питання від головної частини до підрядної.

Сполучникові складні речення поділяють на складносурядні та складнопідрядні.

Складносурядне речення утворене з двох або більше синтаксично рівноправних частин, поєднаних між собою сполучниками сурядності (єднальними, протиставними, розділовими). Наприклад: *Річка невеличка, та береги в неї круті (Народна творчість).*

Зв'язок між частинами складносурядного речення схожий на зв'язок між однорідними членами речення. Це зв'язок сурядності (рівноправності).

Складнопідрядне речення утворене з головного та залежного речення (або кількох залежних речень). Від головного речення до залежного можна поставити питання: *Вечір покаже, (що?) яким був день (Народна творчість).*

Частини такого речення поєднані між собою сполучниками підрядності (часовими, причиновими, умовними, мети, порівняльними, допустовими та ін). Наприклад: *Ми не знали б ціни сонцю, якби не було хмар (Народна творчість).*

Між частинами складнопідрядного речення ставлять коми.

77. Перепишіть речення. Підкресліть у кожному граматичну основу. Визначте серед речень складносурядні та складнопідрядні. Поясніть різницю між ними.

1. Нехай радіє правдонька, а кривда чеше ніс (*Л. Глібов*). 2. Скрізь Вітер нашумів, що Дуб такий-сякий (*В. Симоненко*). 3. Ізнемігся старий Вовк, ледве вже плететься, а з ягнятами вівця на полі пасеться (*С. Руданський*). 4. Хтось мухам набрехав, що на чужині краще жити (*Л. Глібов*). 5. На Річку Море розгнівилось і ревло, що Річка береги водою розбовтала (*Л. Боровиковський*). 6. Хтось байку прочитає й усміхнеться, а хтось, можливо, й схаменеться (*В. Мовчун*).

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях.

◆ Визначте речення з непрямою мовою. Усно перебудуйте їх на речення з мовою прямою.

◆ Позначте в словах орфограми. Поясніть написання слів.

Які байки ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератури? Яких байкарів знаєте? Назвіть ознаки байки.

Роздивіться репродукцію картини видатного італійського художника епохи Відродження С. Боттічеллі. На її прикладі поясніть, що таке алегорія.

Сандро БОТТІЧЕЛЛІ.
Алегорія весни

Доберіть образи для алегоричного зображення пісні, дружби, кохання, України.

78. Складіть і запишіть байку (віршами чи прозою). Запишіть її. В основу твору покладіть повчальний випадок із життя вашого класу. Уживайте складні речення — складносурядні та складнопідрядні.

§ 9. ЗМІСТОВІ ВІДНОШЕННЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

79. Прочитайте текст. Визначте в ньому складносурядні речення. За якими ознаками ви це зробили?

Людське життя буває різним: нудним чи цікавим, багатим на події чи сірим, успішним чи звичайним. Кожна людина прагне успіху й щастя, а ти, звісно, не є винятком. Яким може бути шлях до нього? Ти з гарними оцінками закінчиш школу, і за результатами ЗНО тебе зарахують у найпрестижніший ВНЗ, і твій «червоний» диплом відкриє тобі шлях до перспективної й високооплачуваної роботи, і ти обов'язково здійсниш наукове відкриття або знімеш найкращий у світі фільм... Певно, саме так майже кожен дев'ятикласник уявляє собі майбутнє, але чому ти всміхаєшся? Занадто гарний, а тому неправдоподібний усе це має вигляд? Твоя правда. Або ти вже зараз усвідомиш складність досягнення життєвого успіху, або твій життєвий шлях складеться не надто успішно.

З журналу.

◆ У кожному складносурядному реченні визначте граматичні основи.

◆ Укажіть складносурядне речення, між частинами якого існує відношення протиставлення; послідовності дій, подій чи явищ; їхнього взаємовиключення.

Як ви розумієте вислови *життєвий успіх, вибір життєвого шляху*? Що ви вважаєте головним в утвердженні людської особистості: правильний вибір професії, матеріальний достаток, сімейну злагоду? Поясніть.

Змістові відношення між частинами складносурядного речення можуть бути такі:

- **одночасність:** *Косили сіно лугове, і пахла м'ята (Ю. Кравченко);*
- **послідовність:** *Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав (Леся Українка);*
- **причина і наслідок:** *Хтось шарпнув двері, і вони розчинилися навстіж (Ю. Збанацький);*
- **протиставлення:** *Він іншим показує дорогу, а сам у болото лізе (Народна творчість);*
- **зіставлення:** *Ластівка день починає, а соловей його кінчає (Народна творчість);*
- **чергування явищ:** *То комиш упаде в око, то дим тріпоче в повітрі (М. Коцюбинський);*
- **взаємовиключення явищ:** *Або рибку їсти, або на дно сісти (Народна творчість).*

80. Прочитайте речення. Визначте змістові відношення між їхніми частинами.

1. Навчися бачити життя без прикрас, і тобі неважко буде досягти успіху (*П. Таранов*). 2. Запорука успіху — вміння спілкуватися, а головна перепона на шляху до нього — самовпевненість (*Т. Рузвельт*). 3. Або ти змалку привчишся перемагати свою байдужість, лінь та інертність, або висока мета ніколи не буде тобою досягнута (*А. Єланська*). 4. Ніколи не звинувачуйте в своїх помилках інших людей, і успіх стане наслідком вашої наполегливості та праці (*І. Ньютон*).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами.

81. Перепишіть прислів'я. Замість крапок уставте пропущені сполучники сурядності.

1. Життя не має ціни, ... воля дорожча за життя. 2. ... розумне казать, ... зовсім мовчать. 3. Один засіває поле, ... інший збирає плоди. 4. Коріння навчання гірке, ... плід його солодкий. 5. Язик має й коняка, ... вона не балака. 6. ... печи пиріжки, ... не прийдуть дружки. 7. Ви мовчіть, ... ми будемо підтакувати.

◆ Визначте, до якого розряду належить кожен сполучник. Звіртеся з таблицею «*Сполучники сурядності*» у «Довідковому бюро».

82. Побудуйте і запишіть складносурядні речення, додаючи до поданої частини самостійно складену другу.

1. Я люблю читати, і ... . 2. Надзвичайно люблю творчість Тараса Шевченка, і ... . 3. То стискається над улюбленими сторінками серце, то ... . 4. Нічого не замінить мені спілкування з улюбленою книжкою, але ... . 5. Художнє слово полонило мене, проте ... .

Нещодавно в Україні засновано Центр підтримки дитячого читання. Якби вас запросили взяти участь в обговоренні програми роботи цього центру, що б ви запропонували? Яким чином, на вашу думку, можна стимулювати читання школярів?

За допомогою Інтернету зберіть відомості про фестиваль дитячого читання «Книгоманія», що відбувається щовесни у Львові. Чи хотіли б ви взяти в ньому участь? Відповідь обґрунтуйте.

Чи згодні ви з висловом відомого співака Святослава Вакарчука *«Книжка творить людину. Людина творить країну»*? Поясніть.

Кому ставлять **між частинами складносурядного речення, поєднаними сполучниками** *і (й), та, а, але, проте, однак, зате, або ... або, чи ... чи, ні ... ні, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то* Наприклад: *Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть (А. Малишко). Я калині прийшов поклонитися, а калина мене не стрічає (В. Василашко). То шурхне щось збоку, то захитається береза, то щось гукне (Марко Вовчок).*

Якщо частини складносурядного речення значно поширені, уже мають усередині коми або далекі за змістом, між ними ставлять крапку з комою. Наприклад: *А літа тихенько крались і сльози сушили, сльози щирої любові; і я прозрівати став потроху... (Т. Шевченко).*

Інколи автор хоче підкреслити самостійність частин складносурядного речення, тому ставить між ними крапку з комою. Наприклад: *Ось помандрують аж за синє море над смутком сіл високі журавлі; і хтось останній на полі дооре вузеньку смужку вогкої землі (Є. Плужник).*

Кому не ставлять **між частинами складносурядного речення зі сполучниками** *і (й), та* **(у значенні** *і***), якщо є спільний для обох частин другорядний член речення.** Наприклад: ***Швидко*** *грудень повіє крилатий і простелиться сніг (В. Сосюра).* ***Щороку*** *вмирає трава і листя з дерев облітає (М. Луків).* ***З однієї квітки*** *змія бере отруту і бджола бере мед (Народна творчість).*

Не ставлять кому між частинами складносурядного речення, якщо обох частин стосується вставне слово. Наприклад: ***На щастя,*** *гілка була не високо і Ксеня вхопилася за неї (Б. Грінченко).*

Якщо частини складносурядного речення, поєднані сполучниками *і, та,* **виражають різке протиставлення або**

швидку зміну подій, між ними ставлять тире. Наприклад: *Понад Дніпро гуде метро — і рибоньці не спиться (І. Малкович). Ще мить — і сад загубить пишну вроду (Д. Луценко).*

Частину складносурядного речення позначають [ ]. Схема складносурядного речення *Вижени із серця смуток, і життя стане милішим (Народна творчість)* **матиме такий вигляд: [ ], і [ ].**

83. Прочитайте речення, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Росу вечірню трави п'ють, і в ароматі медуниці хрущі шевченківські гудуть (*В. Сосюра*). 2. Не оралось наше поле ясними плугами, а оралось наше поле гострими шаблями (*М. Стельмах*). 3. Чи то вечір погасає, чи ранок світає? (*П. Куліш*).

◆ Складіть схеми речень.

84. За поданими схемами складіть і запишіть складносурядні речення. Обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.

1. [ ], і [ ].
2. То [ ], то [ ].
3. [ ], але [ ].
4. Чи то [ ], чи то [ ].

85. З кожної пари простих речень утворіть складносурядні. Запишіть їх. Поясніть уживання розділових знаків.

- Відлітають птахи. Тихо стає в лісах, полях і садах.
- Довго сумуватимемо ми за дзвінкими піснями. Лише ранньою весною розвеселять нас галасливі ластівки й стрижі.
- Сніг і крига замурують землю. Втішать людей прудкокрилі синички.

◆ Назвіть сполучники, якими поєднані частини в кожному з утворених складносурядних речень. Схарактеризуйте ці сполучники, скориставшись поданою в «Довідковому бюро» таблицею.

◆ Одне зі складених вами речень (*на вибір*) візьміть за перше речення тексту. Продовжіть текст — він має складатися лише зі складносурядних речень.

86. Порівняйте подані в двох колонках речення. Обґрунтуйте вживання в кожному розділових знаків.

Сонечко встає, і в росі трава. *А. Малишко.*	*Знов щебече юнь і цвіте трава.* *А. Малишко.*
Гуцулка співає, і квіти цвітуть, слухають пісню чудову. *В. Сосюра.*	*Тут співають пісню подолянки і веселка воду п'є з ріки.* *Є. Гуцало.*

Який зоровий образ постає у вас, коли ви читаєте поетичний рядок: *Обрій подарував сонцю червоні крила, і воно стало сонечком* (*С. Мудрик*)? Розкажіть про це, уживаючи складносурядні речення.

◆ Складене висловлювання (*обсяг — 2–4 речення*) запишіть, поясніть розділові знаки у складносурядних реченнях. Коли ставлять і коли не ставлять кому між частинами складносурядного речення?

87. Перепишіть, розставляючи, де потрібно, розділові знаки.

1. Знову хмуриться осінь і туманиться даль (*Г. Матійчук*). 2. Крутнувся вихор чорним веретеном і темінь фіолетово-зелена півнеба й півземлі заволокла (*П. Перебийніс*). 3. А десь цвіли сади і дивно пахли трави (*В. Сосюра*). 4. На озеречку поверх льоду повиходила зеленкувато-блакитна вода і місяць сипонув на неї пригорщі свіжого срібла (*М. Стельмах*). 5. Дніпро розтуманив тумани під вітру осіннього рев і падає листя багряне оголює віти дерев (*В. Сосюра*). 6. Приходить пісня і душа захмарена усе на світі може зрозуміти (*П. Перебийніс*). 7. Я усміхнусь і все навкруг сміється. Співаю і назустріч пісня лллється (*О. Довгий*).

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень (*на вибір*).

88. Перепишіть речення, підкресліть у кожному всі члени речення.

1. Поволі буйнотрав'я пригасає, але цвіте, голублячись до ніг, петрів батіг (*Л. Тендюк*). 2. То збоку вітер підкрадеться хитрою лисичкою, то на якусь мить він угамується і, прокотивши світло-зелену хвильку по траві, вляжеться, підігнувши пухкого хвоста, й лише зрідка вдарить тим довгим хвостом то по споришеві, то по клумбі (*Є. Гуцало*). 3. Шпаки — це імітатори веселі. То іволга у пісні їх дзвенить, то хлопчик, друзів кличучи, свистить, то соловейко розсипає трелі, то колесо немазане скрипить (*М. Рильський*).

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

Пригадайте, які художні засоби ви вивчали на уроках літератури. З'ясуйте, які з них ужито в реченнях. Поясніть роль кожного.

89. Прочитайте. Визначте складносурядні речення, запишіть їх.

Уяви, що твоє життя — це фільм про падіння літака. Уяви, що пілоти (твої батьки, учителі, інші дорослі) втратили здатність керувати польотом. Літак твого життя збився з курсу, і він може впасти на землю, розбившись ущент. Лише ти можеш увійти в кабіну пілота, сісти за штурвал, і тоді політ продовжиться.

Не хвилюйся: працює радіозв'язок, і саме він допоможе тобі уникнути катастрофи.

Отже, натисни кнопку з написом «Здатність розрізняти».

Уміти розрізняти — означає свідомо вирішувати, чому т дозволиш, а чому не дозволиш укоренитись у твоєму мозку. Що для тебе є прийнятним, однак від чогось ти, можливо, раз і назавжд відмовишся. Може, раніше хтось приймав за тебе важливі рішення але тепер усе доведеться взяти в свої руки.

З журнал

◆ У кожному складносурядному реченні підкреслітьграматичні основи.

◆ Визначте речення, між частинами якого існує зв'язок протиставлення зв'язок послідовності дій, подій чи явищ; їхньої одночасності.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Складіть і запишіть текст-роздум (*обсяг — 7–8 речень*) на тему *«Що можу і маю вибирати?»*. Уживайте складносурядні речення з різним видами змістових відношень між частинами.

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ЗАЯВА

90. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Проаналізуйте подану «Довідковому бюро» таблицю *«Офіційно-діловий стиль»*. Розкжіть, коли й за яких обставин вдається до офіційно-ділового стилкожен школяр.

91. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання. Свою думдоведіть, використавши інформацію з опрацьованої таблиці.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільноповної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти державних і комунальних навчальних закладах; розвитдошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійтехнічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчаннадання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобувати вищу освіту державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

З Конституції Украї

В офіційно-діловому стилі виділяють такі підстилі: дипломатичний (використовують у політиці та міжнародних стосунках), законодавчий, або юридичний (застосовують у юриспруденції, судочинстві); адміністративно-канцелярський (у справочинстві).

92. Прочитайте. З якою метою складено ділові папери? Укажіть наявні в їхніх текстах реквізити (обов'язкові дані).

Директорові Гімназії біотехнологій
№ 177 м. Києва
Сташевській І. Є.
Незовибатька Василя Івановича,
який проживає за адресою:
м. Київ,
вул. М. Пирогова, 4, кв. 10

Заява

Прошу зарахувати мого сина, Незовибатька Антона, до 3 класу вашого закладу.

До заяви додаю:
копію свідоцтва про народження;
довідку про стан здоров'я дитини.

15.06. 2010 р. (*Підпис*)

Директорові Харківської середньої
школи № 15
Козаченкові П. І.
директора Харківського педагогічного
коледжу № 5
Палійчук С. М.

Заява

Прошу дозволити волейбольній команді коледжу щотижня по середах з 15 до 18 год проводити тренування на спортивному стадіоні вашої школи.

10.10.2010 р. (*Підпис*)

До якого підстилю офіційно-ділового стилю слід віднести подані тексти? Чому ви так вважаєте?

93. Прочитайте. Використавши подану в тексті інформацію, складіть пам'ятку «*Як скласти заяву*». У якому стилі складають пам'ятки? Поясніть.

Заява — документ, який містить пропозицію або прохання однієї чи кількох осіб щодо здійснення своїх прав та захисту інтересів до установи чи керівної особи. Це один із найпоширеніших ділових паперів. Заяву пишуть від руки і в одному примірнику. Стандарт передбачає для заяви такі *реквізити:*

1) назва організації, установи чи посади особи, яким подають заяву (вказують праворуч, на останній третині рядка);

2) відомості про того, хто подає заяву (розміщують колонкою нижче першого реквізиту);

3) назва документа — «заява» (записують посередині);

4) текст заяви (з абзацу й з великої букви);

5) дата й підпис (під текстом, підпис — праворуч, дата — з лівого боку).

Заяви бувають *прості* (містять лише прохання чи пропозицію) і *складні*, *мотивовані* (подають обґрунтування прохання чи пропозиції, можуть містити перелік документів, що їх додають до заяви), *особисті* та *службові*.

З посібника

◆ Укажіть просту і складну заяви серед поданих у попередній вправі.

94. Прочитайте. Які з-поміж поданих мовних кліше́ (усталених висловів) можуть уживатися в текстах заяв?

Узяти до відома; прошу надати; доводжу до вашого відома; узяти за основу; доручаю одержати; до заяви додаю; план заходів затвердити; за звітний період; прошу зарахувати мене на посаду; роботу визнати задовільною.

Позитивною чи негативною є роль кліше́ у діловому спілкуванні? Свою думку поясніть.

95. Використовуючи як зразки подані у вправі 92 тексти, складіть від власного імені дві заяви (*на вибір*) про:

- зарахування до 10 класу відповідного профілю;
- зарахування до професійно-технічного училища;
- допущення до вступних іспитів у радіотехнічному (автодорожньому) технікумі.

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Чим різняться прості та складні речення?
- Які ознаки складного речення?
- Як можуть поєднуватися частини складного речення? Наведіть приклади.
- Які речення називають безсполучниковими складними? Наведіть приклади.
- Які речення називають складносурядними? Складнопідрядними? Наведіть приклади.
- Які сполучники вживають для об'єднання простих речень у складносурядні? Складнопідрядні?

» Які змістові відношення бувають між частинами складносурядних речень? Наведіть приклади.

» За допомогою яких сполучників виражаються протиставні відношення між частинами складносурядного речення?

» Які змістові відношення між частинами складносурядного речення виражають за допомогою сполучників *або ... або, чи ... чи, то ... то*?

» У яких ви́падках між простими реченнями в складносурядному не ставлять кому? Наведіть приклади.

» Який розділовий знак, крім коми, уживають між частинами складносурядного речення? У яких ви́падках? Наведіть приклади.

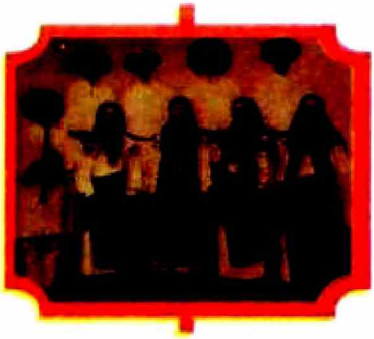

§ 10. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ. БУДОВА СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ТА ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ

96. Прочитайте речення, визначте в них граматичні основи. Як пов'язані між собою частини складних речень? Чи є частини речень, що входять до складного, синтаксично рівноправними? Чому ви зробили такий висновок?

1. Книга вчить, як на світі жить. 2. Де панують мир і любов, там не ллється кров. 3. Як буде мудра голова, то знайдеться й булава. 4. Коли Бог розуму не дав, то і коваль не вкує. 5. І цариця стане ворóна, як спаде корона. 6. Там треба перелізти, де не можна перескочити. 7. Як ти плачеш, твої вороги тішаться. 8. На дзеркало не треба нарікати, коли кривую пику в нім видати.

Народна творчість.

◆ У кожному реченні поставте питання від головної частини речення до залежної (підрядної).

Складнопідрядне речення складається з синтаксично нерівноправних частин. Одна з них — головна, а друга (їх може бути дві або й більше) — залежна (підрядна), їй підпорядкована. Від головної частини до підрядної (підрядних) можна поставити питання.

Наприклад: *Українці, захистім себе,* (з якою метою?) *щоби світ вважав нас українцями (А. Бортняк).*

Ставлячи від головної частини складнопідрядного речення до підрядної питання, установлюємо змістове відношення між ними.

97. Прочитайте речення. Визначте в кожному граматичні основи. Від головної частини складного речення поставте питання до залежної (підрядної) частини.

ЗРАЗОК *Ніде вода не п'ється так солодко,* (як?) *як з рідної криниці (П. Куліш).*

1. З усіх світів найближчий мені світ, в якім вікно вкраїнське моє світиться (*М. Гриценко*). 2. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (*П. Осадчук*). 3. Свобода варта того, щоб за неї в бою згоріти полум'ям свічі (*Л. Горлач*). 4. Дурість пнеться стати попереду, аби її всі побачили. Розум стає позаду, щоб бачити всіх (*Ю. Тувім*). 5. Просяєш світлістю ума поміж народами всіма, та скоро згаснеш, якщо в тебе народу рідного нема (*Д. Павличко*).

Володимир КАЗАНЕВСЬКИЙ. «Без слів»

Роздивіться карикатуру В. Казаневського. Поясніть її задум. Доберіть до неї іншу назву, виражену складнопідрядним реченням.

◆ Якими сполучниками поєднані частини складнопідрядних речень? Визначте розряд цих сполучників, звіртеся з таблицею «*Сполучники підрядності*», поданою в «Довідковому бюро».

У складнопідрядних реченнях треба розрізняти сполучники та сполучні слова.

СПОЛУЧНИКИ	СПОЛУЧНІ СЛОВА
Поєднують частини складнопідрядного речення; **не є членами речення;** **не відповідають на питання**	**Поєднують частини складнопідрядного речення;** **є членами підрядного речення;** **до них можна поставити питання.** **Роль сполучних слів виконують відносні займенники** *хто, що, який, котрий* **в усіх відмінках та прислівники** *де, куди, звідки* **тощо**
Знай, що терен груш не родить. *Народна творчість.*	*Що посієш, те й пожнеш.* *Народна творчість*

Головну, незалежну частину речення позначають [ ], підрядну ( ). Схема складнопідрядного речення має такий вигляд:

Послухайте, як дихає земля (І. Гончар).

[ ], (як ...).

Коли гідність є і воля, все можем надбать (В. Каюков).

(Коли ...), [ ].

Ми з такого роду, що любить свободу (Народна творчість).

[ ], (що ...).

Головні частини складнопідрядного речення можуть мати вказівні слова: *той, такий, там, туди, звідти* **та ін.**

98. Прочитайте речення. Визначте в кожному головну і підрядну частини. З'ясуйте, як поєднано головні і підрядні частини кожного речення: сполучником чи сполучним словом?

1. Моє дитинство — дзеркало, у якому відображались небеса. 2. Можна подивитись у джерельце і побачити, як на гусях-гусятах летить Івасик-Телесик, схожий на тебе в дитинстві. 3. Хочеться в дитинство повернутись, щоб з криниці неба зачерпнути.

З творів Є. Гуцала.

◆ Накресліть схеми речень.

Між головною і підрядною (їх може бути одна, дві або більше) частинами складнопідрядного речення ставлять кому.

Кому ставлять між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення, якщо підрядна частина стоїть:

- **після головної:** *Таки щось є в мого народу, що повертає нам свободу (Д. Павличко);*
- **перед нею:** *Якщо земля любов'ю не зігріта, то де ж у світі візьметься тепло? (І. Гнатюк).*

Якщо підрядна частина стоїть усередині головної частини, її виділяють комами з обох боків. Наприклад: *Той ліс, що я дитиною садив, гуде й шумить (Д. Павличко).*

Якщо дві залежні частини стоять підряд і не поєднані сполучниками, між ними ставлять кому. Наприклад: *Слава тим, хто прагне волі, хто весь вік живе в борні (М. Рильський).*

Підрядну частину складнопідрядного речення можуть приєднувати до головної складені сполучники *тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, подібно до того як, з тих пір як, перед тим як* **тощо.** Наприклад: *Вона плаче, тому що їй важко (О. Довженко); Після того як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років (Григір Тютюнник).*

Такі складнопідрядні речення можна перетворити на речення, у яких перші компоненти *тому, через те, перед тим* **та ін. складених сполучників стають логічно наголошеними центрами складнопідрядного речення. Тому після цих компонентів ставимо кому.** Наприклад: *Не писав я до тебе в останні два дні через те, що був у дорозі (М. Коцюбинський).*

Складені сполучники *перш ніж, лише коли, навіть якщо* **комами не розділяють.**

99. Перепишіть речення в такій послідовності:

1) підрядна частина стоїть після головної;
2) підрядна частина стоїть перед головною;
3) підрядна частина стоїть усередині головної.

1. Благословенна та ясна година, коли дитя читає «Кобзаря» (*Д. Павличко*). 2. Народе мій, як добре те, що ти у мене є на світі (*М. Вінграновський*). 3. Є така країна Україна, де мені судилося зрости (*А. Камінчук*). 4. Оберігати історичні пам'ятки, які належали й належать поколінням, — хіба не благородна справа? (*Григір Тютюнник*). 5. Із гордістю сина кажу я про те, що мати мені Україна (*М. Луків*). 6. Навіть коли ми малі й нікчемні для самих себе, то однаково велики своїми предками (*П. Загребельний*). 7. Тільки зрадникам дається воля вибирати собі батьківщину, бо в них відібрана пам'ять (*Р. Іваничук*). 8. Повертаймось до шляхів, де батьки ходили (*О. Лупій*).

◆ У кожному реченні підкресліть граматичні основи.
◆ Визначте речення, ускладнені звертанням та однорідними членами речення.
◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

100. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Зазираючи у майбутнє осмислюючи сучасне ми не маємо права забувати про минуле хоч яким би важким воно було (*Олесь Гончар*). 2. Ще довго-довго нам писать життя людського повість де будь кожним керувать одна царівна — совість (*С. Продан*). 3. Як би твої очі не манили зваби не чини ніколи Батьківщині зради (*Л. Диркавець*). 4. Якщо в душі твоїй вгніздився ляк ти згинеш у темнотах як світляк (*Д. Павличко*). 5. Духовність то озонова пелюстка що так бережно огортає планету і не дає зруйнувати життя (*Олесь Гончар*).

◆ Визначте речення, ускладнені відокремленими членами.
◆ Накресліть схеми двох останніх речень.

101. За поданими схемами складіть і запишіть складнопідрядні речення. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. [ ], (щоб ...).
2. [ ], (через те що ...).
3. (Куди ...), [ ].
4. (Коли б ...), [ ].

102. Перепишіть. Підкресліть у реченнях усі члени. Визначте вжиті в реченнях фразеологізми, розкрийте значення кожного.

1. Людину тоді помічають, як знаходить вона себе (*Р. Кудлик*). 2. Попокрутить тебе, поповертить, зажене, де й Макар не бував (*Д. Фальківський*). 3. Ми з дороги правди не звертали, хоч були і на коні і під конем (*П. Перебийніс*). 4. Документи різні підготуйте, щоб і комар носа не підточив (*М. Стельмах*).

◆ Яким членом речення є кожен фразеологізм?

§ 11. ОСНОВНІ ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

103. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! У кожному реченні визначте головну і залежну частини. Прочитайте речення в такій послідовності:

1) від головної частини до підрядної ставимо питання, на яке відповідає означення; 2) від головної частини до підрядної ставимо питання, на яке відповідає додаток; 3) від головної частини до підрядної ставимо питання, на яке відповідає обставина.

1. Найдорожча пісня, з якою мати колихала. 2. Не потрібний скарб, коли в сім'ї лад. 3. Народна мудрість стверджує, що в людини є троє друзів: батько, мати й вірна дружина. 4. Який вдався татко, таке буде й дитятко. 5. Кожен має знати, що дочка схожа на матір. 6. Якби баба мала вуса, то дідом була б.

◆ Складіть три складнопідрядні речення про свою родину. Визначте, на питання якого другорядного члена речення відповідає підрядна частина кожного з них.

За значенням складнопідрядні речення поділяють на три основні види з підрядними частинами:

- **означальними:** *Ось той місток, (який?) де я колись ходив (А. Малишко);*
- **з'ясувальними:** *Вслухаюся, (у що?) про що співає ліс (С. Цушко);*
- **обставинними:** *Життя тільки тоді щасливе, (коли?) коли людина створює щось нове (М. Упеник).*

Означальні та з'ясувальні підрядні частини пояснюють слово або сполуки слів у головній частині речення.

Обста́винні підрядні речення пояснюють головне речення в цілому.

104. Прочитайте. Визначте з-поміж поданих речень складнопідрядні з підрядними означальними, підрядними з'ясувальними та підрядними обста́винними.

1. Благословенна наша вся родина, яка тернистий шлях пройшла до волі (*С. Жук*). 2. І несуть мене по полю, де здобув я нашу волю, коні вороні (*П. Воронько*). 3. Поки виросли в нас крила, рідна мати нас учила (*П. Куліш*). 4. Душу, тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, браття, козацького роду (*П. Чубинський*). 5. Не буде роду переводу, бо вічно житиме любов (*Ю. Кравченко*).

◆ У кожному реченні з'ясуйте місце підрядної частини щодо головної.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

105. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте. Визначте вид підрядних речень у поданих складнопідрядних.

1. Мені вважається, як в тихім, рідним колі старий дідусь навчає своїх онуків (*Леся Українка*). 2. Де ясен горбатий зачах безкрило, діди з батьком дерева садили (*І. Переломов*). 3. Горджуся, що батькові руки святі мене зігрівали і гріють у житті (*В. Ковалівський*). 4. Покажи до схід сонця хлоп'яткові поле, де русалки стрибають і жи́ті зеленім (*І. Шевченко*). 5. В краю дитинства я стежок шукаю якими ніби вчора ще ходив (*Г. Коваль*).

◆ Запишіть складнопідрядні речення з підрядними означальними. Підкресліть у них граматичні основи.

◆ Запишіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними та підкресліть у них усі члени речення.

◆ Накресліть схему складнопідрядного речення з підрядною обставинною частиною.

106. Подані прості речення об'єднайте в складнопідрядні. Утворені речення запишіть.

1. Кожен любить чарівні українські пісні. Вони нікого не лишають байдужими.

2. Я люблю блукати вузькими вуличками старовинного міста. Тут кожен дім просякнутий подихом історії.

3. Річки розлилися між гаями. Вони сріблясті хвильки в далечінь несуть.

Поспостерігайте і зробіть висновок, що сприймаємо краще: кілька простих речень підряд чи одне складне?

ПІДКАЗКА Складнопідрядні речення, частини яких поєднані словами *який, що, тому що* сприймаємо краще, ніж кілька простих речень одне за одним.

◆ Визначте види утворених складнопідрядних речень за значеннями.

• Складнопідрядні речення з підрядними означальними

Складнопідрядним реченням із підрядним означальним називають таке складне речення, у якому підрядна частина пояснює головний або другорядний член головної частини, виражений іменником або іншою частиною мови в значенні іменника. Підрядне означальне речення відповідає на питання означення у простому реченні: *який? чий? котрий?*

З головною частиною речення підрядне означальне поєднуване сполучними словами *який (яка, яке, які), що, чий (чия, чиє, чиї), котрий (котра, котре, котрі), де, куди, звідки, коли* **та сполучниками** *що, щоб, мов, наче (неначе), ніби* **та ін.** Наприклад: *Кохаю край я дорогий, що зветься Україна (В. Коломієць).*

У головній частині речення бувають вказівні слова *той, такий.* Наприклад: *Життя — такий напій, що не відірвеш уст (О. Слоньовська).*

Підрядна означальна частина речення стоїть після означуваного нею слова.

107. Запишіть речення. Підкресліть у кожному граматичну основу. Поставте питання від головної частини до підрядної. Визначте вид підрядних речень.

1. Мені приснився архангел Михаїл, котрий очолив військо світлих сил (*М. Гринів*). 2. Мій пращур був із козаків, яких боялись шляхта й хани (*Д. Луценко*). 3. З Давида виріс я, що з Голіафом б'ється (*Б. Лепкий*). 4. Є у мене єдина молитва, щоб собі малоросом не став (*М. Палієнко*). 5. Одним із найбільших скарбів, який успадковує кожен народ від своїх предків, є його рідна мова. Мова ця — то дзеркало душі народу, святиня, з якою пов'язане не тільки минуле, а й майбутнє народу, повага до нього в світі (*М. Подолинський*).

◆ Визначте у головній частині кожного з речень слово, якого стосується підрядна частина. Яким членом речення є це слово? Якою частиною мови?

◆ Назвіть сполучники або сполучні слова, якими підрядна частина поєднана з головною.

Які біблійні герої згадуються в реченнях? Розкажіть про них, уживаючи складнопідрядні речення з підрядними означальними.

108. Завершіть прислів'я, вибравши другу частину з довідки. Поясніть уживання розділових знаків.

1. ... на якому сидиш. 2. ... щоб купити маму. 3. ... коли у рот ішли ковбаси. 4. ... що й киселя не ріже. 5. ... що хоч з мосту у воду. 6. ... що кури полоха.

ДОВІДКА Нема того краму, ... Не рубай того стовпа, ... Ніж такий тупий, ... Це тая Солоха, ... Така біда, ... Де ділися ті часи, ...

◆ Визначте в реченнях вказівні слова. Яка їхня роль?

Які частини складнопідрядних речень є односкладними простими реченнями? Неповними простими реченнями?

109. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Нема нужденнішої на землі людини ніж та яка нікого в житті не любить (*І. Драч*). 2. Важливість людини залежить від важливості проблем які вона розв'язує в силу обставин чи за покликанням (*П. Загребельний*). 3. Життя роками вишило мені на оксамиті прожитої долі ті незабутні і щасливі дні що віддзвеніли жайворонком в полі (*Н. Медеведева*). 4. А про стеблину споришу яка мені так часто сниться я світлу о́ду напишу (*Б. Дегтярьов*).

◆ Визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи.

◆ Накресліть схеми речень.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Що ви знаєте про особливості жанру о́ди? Створіть жартівливу о́ду, присвячену вашому улюбленому спортсмену чи співаку.

110. Складіть і запишіть складнопідрядні речення, додавши до поданих головних частин речень самостійно складені підрядні означальні.

Найбільше я люблю пісні, ... Душу зачаровує мелодія, ... Пісні ..., найміцніше зберігає народна пам'ять.

◆ Утворене висловлювання продовжіть трьома складнопідрядними реченнями з підрядними означальними.

111. Перепишіть речення. Підкресліть у кожному граматичні основи. Поставте питання від головної частини речення до підрядної. З'ясуйте, якого слова в головній частині речення стосується підрядна.

1. Як зветься вітер, який несе надію на завтрашній день (*Т. Бартош*). 2. Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї (*М. Нагнибіда*). 3. Гори мріють про небо, якого сягнуть не дано. Люди мріють про гори, яких не здолати людині (*Г. Коваль*). 4. Пройди усі шляхи, що має їх життя (*І. Качуровський*).

◆ Поясніть, як поєднані частини складнопідрядних речень.

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень (*письмово*).

112. Прочитайте. Перебудуйте прості речення з дієприкметниковими зворотами на складнопідрядні з підрядними означальними *(усно)*.

1. А марно десь прогаяну хвилину й ракетою уже не доженеш (*Д. Луценко*). 2. Мій космос і душа — в єдинім гро́ні, як зе́рнятка, вмуровані у сонях (*Г. Коваль*). 3. Халат, викроєний за батьковими порадами, буде тобі не за зростом і розміром (*Народна творчість*).

Чи вважаєте ви доцільним користуватися порадами батьків при виборі майбутньої професії? Свою позицію обґрунтуйте. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними означальними.

113. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть у реченнях граматичні основи.

1. Неробство ковадло на якому куються всі гріхи. 2. Така хата тепла що потієш дрижачи. 3. Ті пісні любі що дають щастя людям. 4. Біда тій курці на якій вчать яструба полювати. 5. Сокіл що квапиться для полювання не годиться. 6. Немає бджоли котра́ б двічі вкусила. 7. Бідний заєць що пасеться з вовком.

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Перше прислів'я усно «розгорніть» у оповідання (*обсяг — 5–6 речень*). Уживайте складнопідрядні речення.

• Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

114. Додайте підрядні частини речень до головних *(усно)*.

1. У заяві було вказано, що ... . 2. Я повідомив, що ... . 3. Усі знають, як .... . 3. Ми впевнені в тому, що ... . 4. Люди щасливі з того, що ... .

◆ На які питання відповідають підрядні частини?

Складнопідрядним реченням із підрядним з'ясувальним називають таке складне речення, у якому підрядна частина з'ясовує, роз'яснює зміст одного зі слів головної частини. Такі слова означають різні вияви мислення, мовлення, почуття (переважно це дієслова *вважати, думати, знати, розуміти, говорити, чути, бачити,* **прикметники** *радий, певний, щасливий,* **прислівники** *видно, зрозуміло, потрібно*).

Підрядна з'ясувальна частина складного речення відповідає на питання додатка в простому реченні (тобто на питання всіх непрямих відмінків). Наприклад: *Я знаю, що пройде печаль (І. Кучмай).* **З головною частиною складнопідрядного речення підрядні з'ясувальні частини поєднані**

сполучниками *що, як, щоб, ніби, наче, мов* **та сполучними словами** *хто, який, чий, котрий, де, куди, коли* **тощо.** Наприклад: *Сім міст сперечались, що їхній Гомер (Л. Костенко). Час подивитись, куди наша річка тече (А. Зігора). Добре, коли людина вміє мріяти (В. Минко).*

У головній частині може бути вказівне слово *той* **у непрямих відмінках.** Наприклад: *Вірю в те, що знову уквітчає нашу землю жито молоде (Ю. Воропай).*

Найчастіше підрядні з'ясувальні стоять після головної частини складнопідрядного речення: *Буду шукати сама, де дорога моя (Леся Українка).* **Зрідка вони стоять:**

- **перед головною частиною:** *Що в серці діється, на лиці не втаїться (Народна творчість);*
- **всередині її:** *Не кажи, що не маю рації, і докорами не карай (Л. Костенко).*

115. Прочитайте речення, поставте питання від головної частини до підрядної. З'ясуйте види підрядних речень.

1. Я не знаю, хто першим повідав мені Україну мою дорогу, барвінкову (*Т. Севернюк*). 2. Ніхто не скаже, коли почалося козацьке лицарство (*П. Куліш*). 3. І я молюся, щоб Чумацький Шлях засяяв ніжно рушничком космічним (*В. Лупейко*). 4. Я не знаю, але знати мушу, як навчитись розуміти душу (*Н. Білокриницька*). 5. Спинися часе, й розкажи, як наш народ колись тут жив (*О. Озірний*). 6. Чом промайнула журбинка, сам я, признатись, не знаю (*Д. Луценко*). 7. Що сумом повняться рядки, вже не лякає (*О. Биструшкін*).

Зміст якого слова в головному реченні роз'яснює кожна з підрядних частин? Якою частиною мови виражене це слово?

◆ З'ясуйте місце підрядної частини щодо головної.

◆ Визначте сполучники і сполучні слова, якими підрядні частини приєднані до головних.

◆ Визначте в реченнях звертання і вставне слово.

116. Завершіть прислів'я, вибравши закінчення з довідки, та запишіть. Визначте вид підрядної частини записаних складнопідрядних речень. Свою думку доведіть.

1. Ніхто не знає, що ... . 2. Чи хтось видав, щоб ... . 3. Знай, кобила, де ... . 4. Ніхто не чув, як ... . 5. Не тямить голова, що ... . 6. Доріка горщик чавунові, що ... . 7. Не розкидай вилами того, що ... .

ДОВІДКА ... ведмідь щебетав? ... хтось збирав серпом ... комар чхнув. ... що його чекає. ... що язик лепече. ... де можна брикати. ... той чорний.

◆ Пригадайте 2–3 прислів'я, що є складнопідрядними реченнями з підрядними з'ясувальними.

117. Перепишіть речення. Підкресліть у кожному граматичні основи. З'ясуйте вид підрядних частин.

1. Послухайте, як птах виводить ноту (*З. Кучерява*). 2. Розпитаю, як справи у сосен, у звірів і птиць (*Л. Костенко*). 3. Я хотіла чути там, на вершині, як співається вітрам синім-синім (*Г. Скірська*). 4. А сонечко неначе запитало, чи тепло у душі моїй сьогодні (*О. Омельченко*). 5. Не буду я питати, чому за літом дні холодні йдуть (*М. Волощак*). 6. Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (*А. Малишко*). 7. Питають сосни, де я мешкаю, куди іду сумною стежкою (*Д. Павличко*). 8. Усі проблеми світові забути хочеться на мить і слухать, як бджола дзумить (*М. Луків*). 9. Край яру джміль сів на квітинку, зірвався й покотився на сніг і довго втямкувать не міг, чого так холодно у спинку (*А. Казка*).

◆ За схемою, поданою у «Довідковому бюро», зробіть усний синтаксичний розбір першого і останнього речень.

118. Подані речення з прямою мовою перебудуйте на речення з мовою непрямою. За потреби скористайтеся таблицею *«Заміна прямої мови непрямою»*, поданою у «Довідковому бюро». Утворені речення запишіть, визначте й підкресліть у них граматичні основи.

1. Директор заявив: «Діяти треба невідкладно, рішуче й безпощадно!» 2. «Терпіти не можу хвальків», — промовила жінка. 3. Професор спитав сусіда: «А ви в армії служили?» 4. «Я хочу поставити питання», — сказало дзвінким голосом дівчисько. 5. Люди підбадьорювали малого: «Ти ж геройський хлопець!»

З творів П. Загребельного.

◆ Доведіть, що утворені речення є складнопідрядними з підрядними з'ясувальними.

◆ Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох записаних речень (*на вибір*).

119. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! До поданих головних частин речень додайте підрядні з'ясувальні, що пояснювали б виділені слова. Розставте розділові знаки.

1. У парку ми **милувалися** ... . 2. Дуже **хотілося** ... . 3. Було **зрозуміло** ... . 4. Кожен **пригадав** ... . 5. За якийсь місяць ми **побачимо** ... . 6. Важко не **погодитися** ... . 7. Не можна **миритися** ... . 8. Ми **пишаємось** ...

120. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [... дієслово], (як ...)?
2. [... прислівник], (коли)!
3. [... прикметник], (що ...).

◆ Перебудуйте складені речення так, щоб підрядне речення стояло перед головним (*усно*). Чи змінилося щось у їхньому змісті?

121. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. З'ясуйте вид підрядних частин, свою думку обґрунтуйте.

1. День і ніч у небі до знемоги крилами веслують журавлі знають що не зіб'ються з дороги з вірним їх ватагом на чолі. Знають що не дбаючи про себе і не поступаючись ніде їх усіх він обширами неба в рідний край щасливо приведе (*І. Гнатюк*). 2. Лісники мені розповідали як в гаях весною на світанні солов'ї раптово помирали від розриву серця в щебетанні. Невсипущі добрі життєлюби у весну закохані і вперті не гадають що за мить загубить їхній вік нежданна сила смерті (*Д. Луценко*).

- Укажіть відокремлені члени речення.
- Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

122. Перепишіть, підкресліть у реченнях граматичні основи. З'ясуйте місце підрядної частини щодо головної.

1. Ти хочеш, щоб в неволі зів'яли наші душі? (*Л. Костенко*). 2. Безбатченку, ти не збагнеш, чим дише слово «батьківщина» (*Є. Маланюк*). 3. Який великий світ, не можуть знати ні космонавти, ані дипломати (*Д. Павличко*). 4. І не знала, де подівся Кай, андерсенівська наївна Герда (*М. Рильський*). 5. Як іноді важливо буває, щоб хтось виділив у людині щось гарне та й іншим підказав (*М. Стельмах*).

- Накресліть схеми речень.
- Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

123. Перепишіть речення. Визначте й підкресліть у кожному граматичні основи. Скільки підрядних частин містить кожне речення?

1. Я люблю, коли шумлять тополі, коли листя падає з тополь (*А. Камінчук*). 2. Де щедра добрість, де піступне зло, життя навчило нас розпізнавати (*Д. Луценко*). 3. Гей, ізгадайте, браття-вкраїнці, кими на світі бували, як волю нашу, волю народу ми всі гуртом рятували! (*Б. Грінченко*).

Анатолій ГАЙДАМАКА. «Отака-то наша слава...»

- Обґрунтуйте вживання розділових знаків.
- Накресліть схеми речень.
- Усно складіть речення з двома підрядними з'ясувальними частинами.

Роздивіться репродукцію картини А. Гайдамаки. Спираючись на історичний матеріал, поясніть її назву та задум. Чи згодні ви з автором? Свою позицію обґрунтуйте у висловлюванні-роздумі. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

124. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Проаналізуйте подану в «Довідковому бюро» таблицю *«Публіцистичний стиль»*. Поміркуйте і скажіть: що спільне у публіцистичного стилю з науковим? Що єднає публіцистичний стиль із художнім?

125. Прочитайте текст, визначте його тему та головну думку. З'ясуйте стиль тексту. Свою думку доведіть.

Чуєте, як перельотне й зальотне на нашій землі чорне птаство картавить над нашою долею? То ми сякі, то ми такі, то ми зовсім нікудишні. Не здатні свою державу мати. Не можем самі собою керувати.

Розповідають казочки́, що навіть землю нашу святу народ дістав від Бога завдяки своєму лінивству. Бо прийшов останнім. А Всевишній до того все породжував проворнішим. Отже, шкода йому стало українця і виділив для нього зі своїх запасів. Тому й земля наша — райська. А ми на ній щось таке. Ні пришити, ні прилатати. Тому й усім нас «шкода́». І всі бажають нам «допомогти». У нашій хаті порядкувати...

Отакий імідж латають нам усякі паршивці. Отаку ментальність.

Хамові ніколи не подобається, коли в людині людська гідність прокидається. Хам любить хребет зігнутий. По ньому легше вилізти на голову. А випрямлений хребет йому не подобається.

Останнім часом багато репетують про «насильственную украинизацию». Та де ж тут логіка? У столиці незалежної України небагато побачиш українських книжок, українських часописів. А хамська логіка «ухмыльнется»: «Нет спроса...».

Виявляється, що ми, брате мій українцю, не любимо читати й писати! Виявляється, що «лінивці» й тугодуми! А те, що українська Києво-Могилянська академія просвіщала всю Європу? А те, що до́ньки київських князів учили грамоти неосвічених європейських монархів? А те, що американці за кресленнями українського вченого полетіли на Місяць? А те, що наш селянин навчив Канаду орати й сіяти? А те, що ми — найспівучіший народ у світі? Бо навіть той, хто вже дар рідної мови втратив, не втратив пісні... А те, що ми найгумористичніший, найвеселіший народ у світі? Бо хто інший так би сам із себе кепкував?

А до Господа Всевишнього на розбір земельних ділянок ми прийшли останніми не тому, що «лініві». А тому, що скромніші за інших. І це наша ментальність! І Бог за неї нас винагородив райською землею. І щедрістю. Із цієї землі ми віками годували всіх зайд і

завойовників. То невже себе не прогодуємо? Невже себе н збережемо?!

За Є. Дударя

◆ Доберіть до тексту заголовок.

Що вам відомо про Всеукраїнський конкурс на кращого читача? Чи хотіли б ви взяти у ньому участь? Чому?

Розкажіть про роль читання у житті вашої родини. Чи існують у вас дом традиції сімейного читання? Обговорення книжок? У відповід дотримуйтеся публіцистичного стилю.

У публіцистичному стилі можна виділити кілька під стилів:

- **власне публіцистичний ;**
- **політико-агітаційний (використовують на політичних мітингах, у текстах прокламацій);**
- **газетно-публіцистичний (у газетних публікаціях на політичні й суспільні теми);**
- **ораторський (у публічних виступах).**

126. Прочитайте текст, визначте його стиль. Свою думку доведіть. До якого підстилю ви зарахували б висловлювання? Чому?

Вúтоки української душі

Усі літописи акцентують увагу на особливій гостинності наших пращурів, їхній задушевності. Відсутність загостреного **прагматизму**, можливо, є причиною відсутності в світі бізнесу надбагатих українців. Не будемо оцінювати цієї якості ані позитивно, ані негативно, лише **констатуємо**, що вбачання сенсу життя винятково в задоволенні матеріальних людських потреб — то є обездушеність.

Давні східні мудреці стверджували, що душа в сто тисяч разів легша за розум, але настільки ж вона й сильніша за нього. Душа, на їхню думку, наділена світлом, яскравішим за світло сонця й місяця.

Зовнішній світ людини — Всесвіт, якому немає ані кінця, ані початку. Внутрішній світ людини — душа. Якщо життя людськ обездушене і, відповідно, обездуховлене, воно безглузде.

Одуховлення українського побуту є просто вражаючим! Наші діди й батьки зберегли-таки цю возвеличуючу душу «архаїку»: заносити до хати Дідуха, водити «козу», стукати на свято Маланки обушком сокири по дереву, аби воно вродило, святити крашанкú або писанкú міряти до одвірка дітей на зріст, настоювати кýпелі з любистку клечáти зіллям домівки...

Не будемо слухати нарікань, які сиплються на українців звідусюди! Не будемо слухати слів, які розвивають і без того розросл в українцях почуття меншовартості! Складемо подяку нашому роду

красному, народу пречудовому! Подякуємо йому за те, що, живучи у безкінечному Всесвіті, він надавав своєму життю особливого забарвлення — українськості.

Аналізуючи міфологію наших предків, розумієш, чому неодмінно повинна була бути обожнена вода. Якими ж дивовижними властивостями вона наділена! Вода може стати твердою — замерзнути, вона може стати парою. Вода розмикається, коли в неї занурюється інший предмет, і змикається. Вода стає дзеркалом, вона має найпростішу формулу: H_2O.

Обожнена вода була відома нашим предкам під іменем Дани. Цим іменем позначені найважливіші наші ріки: Данапр (Дніпро). Дністер, Дон, Дунай, Донець. А слово «дно» є ніби відлунням слова «Дана».

Учені вважають, що немає на землі племені, котре́ не вважало б воду за матір усього сущого. В українських міфах зазначається, що світ сотворили цар Вогонь і цариця Вода.

Якщо пригадати, що людська плоть складається переважно з рідини, що хімічний склад людської крові близький до складу морської води, що без води людина гине набагато швидше, аніж од відсутності їжі, то твердження про ототоження води з життям є переконливим.

По багатьох наукових і літературних джерелах розкидано безліч інформації про богиню води Дану та про обряди на її честь, які справлялися по всій території розселення наших пращурів.

Як невідривне життя від води, так нерозривні українці з піснями. Адже вздовж річок розселялись споконвіків наші пращури, набираючись від води життя, затятості, цілеспрямованості. Ось лине карпатська коломийка, засьорбуючись потічками. Ось галицька пісня то підноситься, то западає, облямовуючи землю. Ось волинська мелодія, вона уривчаста, бо в неї вплетено тужливі звуки сопілки. Проте найбільшої сили українська пісня набирає від Дніпра. Розмірковуючи над цими явищами, починаєш розуміти природу української пісні і природу української душі.

За П. Мовчаном.

◆ З'ясуйте лексичне значення виділених слів за словничком.

◆ Визначте тему та головну думку тексту.

◆ Визначте в тексті складнопідрядні речення з підрядними означальними та підрядними з'ясувальними. Яка роль таких речень у мовленні?

◆ Складіть і запишіть план тексту. Перебудуйте його на план стислого переказу. За планом зробіть усний стислий переказ. Дотримуйте вимог публіцистичного стилю.

Що ви знаєте про загальноукраїнську акцію *«Рушник української єдності»*? Чи можна вважати рушник символом української долі? Свою думку поясніть. Які ще символи українськості ви знаєте?

127. Прочитайте оцінні слова та словосполучення. Щодо кого (чи стосовно чого) може вживатися кожне з них у сучасній публіцистиці? У прямому чи переносному значенні вживатимуться подані слова зі значенням оцінки?

Пере́вертень (перекинчик), перекотиполе, вовкулака, шестірка, верхогляд, маячня, чудовисько (монстр), лицедій, шоу, бенефіс, душевний стриптиз, потоки бруду.

Нещодавно в Україні було випущено «*Словник жаргонізмів та ненормативної лексики*». Як ви думаєте, чи потрібно здійснювати такі видання? Чому?

128. Продовжіть текст за поданим початком (*усно*)**, додержуючи вимог публіцистичного стилю. Уживайте складнопідрядні речення.**

«Мова — це теж батьківщина», — сказав мексиканський письменник Карлос Фуентес. У всі часи нашу мову плекали й берегли передусім народна пісня і художня література ...

◆ Чи виконав публіцистичний стиль своє призначення? З'ясуйте підстиль складеного тексту.

Виберіть із періодики публіцистичний твір (нарис, статтю), який найбільше вразив вас останнім часом. Прочитайте його в класі, обговоріть із товаришами.

Що, на вашу думку, основне у журналістській професії: вміння здобувати інформацію, писати твори, спілкуватися з людьми, робити висновки, узагальнювати? Чи хотіли б ви стати журналістом? Чому?

§ 12. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ ЧАСТИНАМИ

• Складнопідрядні речення з підрядними місця і часу

129. Прочитайте речення, поставте питання від головної частини до підрядної. На питання якого другорядного члена речення відповідає підрядна частина?

1. Де є життя, там є надія. 2. Куди водиця тече, там травиця росте.

3. Поки батько поле засіяв, син узувся. 4. Пір'їна себе важкою вважала, поки вітер не подув. 5. Троянду менше цінять там, де вона росте. 6. Мошва навколо вогню літає, поки крилець не обсмалить. 7. Де гарна молодиця, там ясна світлиця. 8. Доки людина дихає, вона сподівається на краще (*Народна творчість*).

◆ На які розряди поділяють обставини? У яких з-поміж поданих речень підрядні частини відповідають на питання обставин місця і часу?

Складнопідрядним реченням із підрядним місця називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині речення.

Підрядна частина місця відповідає на питання обставин місця: *де? куди? звідки?* Наприклад: *Де нині стоять тополі, гінці козацькі з'їжджалися в полі (О. Довгий).* **Підрядна частина власне місця пояснює головну частину речення в цілому, а підрядна частина із значенням напрямку дії залежить від дієслова в головній частині.** Порівняйте: *Де кров текла козацька, трава зеленіє (Т. Шевченко). Порожній човен загойдався на хвилях і поплив собі, куди хотів (Б. Харчук).*

З головною частиною речення підрядна місця поєднана сполучними словами *де, куди, звідки.* **У головній частині речення цим словам можуть відповідати вказівні** *тут, там, туди, всюди, скрізь, звідти, кудись.* Наприклад: *І серце полинуть бажає туди, де ще воля гуляє (Б. Грінченко).*

Підрядні частини речення місця можуть стояти:

- **після головної:** *Ми підем, де трави похилі (А. Малишко);*
- **перед головною:** *Де творчості немає, там і життя нема! (В. Сосюра);*
- **усередині головної:** *Над озером, де плачуть дві верби, стоїть вродлива мавка чорнобрива (Л. Забашта).*

130. Прочитайте. У кожному складнопідрядному реченні визначте головну частину, поставте від неї питання до підрядної. З'ясуйте вид підрядної частини.

1. Я тільки там жадаю жити, де виросла моя душа (*Д. Павличко*). 2. Де козацька слава не вмира, повниться зерном життя натхненне (*Д. Луценко*). 3. Отут, де загубилися сліди і дій, і помислів Сірка і Наливайка, кричить надривно чорноморська чайка (*В. Бойченко*). 4. Скрізь, де малина й ліщина докупи зрослися, вітер натхненно гілля їм перемішав (*Є. Гуцало*).

◆ Визначте місце підрядних частин щодо головних.

◆ У яких реченнях ужито вказівні слова? Які?

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

131. Завершіть прислів'я, за потреби скориставшись довідкою. Розставте розділові знаки.

1. Де багато слів ... . 2. Куди кінь з копитом ... . 3. Де відвага ... . 4. Куди баран ... .

ДОВІДКА ... туди й вівці. ... там і перемога. ... там мало діла. ... туди й жаба з хвостом (лапою).

◆ Серед записаних складнопідрядних речень визначте такі, у яких частини є неповними реченнями.

132. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть речення, підкресліть у них граматичні основи. З'ясуйте вид підрядних частин.

1. Я виріс там, де дума Кобзаря цвіла (*Г. Коваль*). 2. І де нема святої волі, не буде щастя там ніколи (*Т. Шевченко*). 3. Біля гаю, де вогонь калин гронами налитими багриться, в килимі смарагдових долин, як сльоза, прозориться криниця (*Д. Луценко*).

◆ Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

◆ Зробіть синтаксичний розбір речень.

133. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте речення, визначте в кожному головну і підрядну частини. З'ясуйте вид підрядної частини.

1. Де ходили люті турки-яничари, там пасуться мирні овечок отари. Де полягла козацькая голова думлива, виріс там будяк колючий та глуха кропива (*Леся Українка*). 2. Сивіють хлібів перекати, де кров побратимів лилась. Де козацька слава не вмира, повниться зерном життя натхнення (*Д. Луценко*). 3. Де іржали коні, квітне мак. Де копитом били, — копитняк (*А. Качан*).

◆ Складіть усне висловлювання на тему «*Земля моя безсмертна й вічна*», подані речення уживаючи в ролі цитат.

134. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Там починаються поети де починається душа! (*Е. Молдован*). 2. Туди пускати машину марно де працюють людські серця! (*В. Симоненко*). 3. Там де рідні кожна стежка і стеблина бродять мої думи і пісні мої (*В. Сосюра*). 4. Понеси мене на крилах радосте моя де на пагорбах і схилах сонця течія (*В. Симоненко*).

Поясніть лексичне значення слів *душа* і *серце*. Чи є ці слова синонімами? Свою думку обґрунтуйте. У відповіді вживайте складнопідрядні речення з підрядними місця.

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох перших речень.

135. Прочитайте речення в такій послідовності:

1) складнопідрядні з підрядними місця;
2) складнопідрядні з підрядними означальними.

1. Я брала там євшану-зілля вволю, де у Кирилівці ходив малий Тарас (*Л. Забашта*). 2. І скрізь, де генія сіяє слава, Франкові нашому — земний уклін! (*М. Рильський*). 3. Ходи по тій землі, де Каменяр ходив! (*Л. Забашта*). 4. Поклич мене, поклич і поведи, де Каменяр підводиться увись (*Р. Лубківський*). 5. Повертаймось до шляхів, де батьки ходили (*О. Лупій*).

◆ За схемою **[ ], (де ...).** складіть два речення так, щоб сполучне слово *де* приєднувало до головної частини:

1) підрядне речення місця;

2) підрядне означальне речення.

Які вам відомі пам'ятники Івану Франкові? Складіть про один із них два складнопідрядні речення: з підрядним місця та підрядним означальним.

Навіщо письменникам установлюють пам'ятники? Чи знаєте ви пам'ятники літературним творам або їхнім героям? Кому з літературних персонажів ви б хотіли поставити пам'ятник? Складіть опис такого пам'ятника.

Меморіал «Іван Франко і світова література» на батьківщині письменника в селі Нагуєвичі на Львівщині

Складнопідрядним реченням із підрядним часу називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на час або тривалість дії, про яку йдеться в головній частині речення.

Підрядна частина часу відповідає на питання обставин часу: *коли? відколи? як довго? з якого часу? з яких пір? до якого часу?* **Наприклад:** *Пройшло немало років, як погас вогонь війни (Д. Луценко).*

З головною частиною речення підрядна часу поєднується сполучниками підрядності *коли, поки, доки, ледве, допоки, як,*

відколи, тільки, тільки-но, лиш, щойно, як тільки, у той час як, з тих пір як, перед тим як, після того як, до того як, відтоді як, з того часу як, перш ніж. **У головній частині речення цим словам можуть відповідати вказівні слова і словосполуки** *тоді, доти, допоки, до тих пір, до того часу* **тощо.** Наприклад: *Доки на передовій було спокійно, доти й Багіров поводився сумирно (Олесь Гончар). Є скарби, допоки їх шукають (Л. Костенко).*

Підрядні частини часу можуть стояти:

- **перед головною:** *Як викине ячмінь колос, соловейко втратить голос (Народна творчість);*
- **після головної:** *Не щебечи, соловейку, як сонце пригріє (В. Забіла);*
- **усередині головної:** *Уночі, як Чумацький Шлях куряву простеле, вийди на Дніпро! (П. Тичина).*

136. Прочитайте речення, визначте в кожному головну і підрядну частини. Поставте питання до підрядної частини, з'ясуйте її вид.

1. Чом, чом не прийшов, як ще місяць не зійшов? Тоді тебе принесло, як сонечко зійшло. 2. А як жито зацвіло, прийшла звістка у село. 3. У неділю вранці-рано, як стало світати, поз'їжджалася родина козаченька проводжати. 4. Як стане в степу вітер повівати й ковилу по степу розсипати, тоді мене, мила, можеш піджидати.

Народна творчість

◆ Визначте місце підрядної частини щодо головної.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

137. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! До поданих головних частин доберіть підрядні частини, які відповідали б на записані в дужках питання.

1. Народні пісні я можу слухати, (*як довго?*) ... . 2. (*Відколи?*) ..., я зацікави (-вся, -лась) фольклором. 3. Вкладати мудрість у прислів'я, приказки й притчі народ почав, (*від якого часу?*) ... .

◆ Запишіть складені речення, визначте й підкресліть у них граматичні основи.

◆ Обґрунтуйте вживання в реченнях розділових знаків.

138. Завершіть прислів'я, дібравши частини з довідки. Речення запишіть. Визначте їхній вид, свою думку обґрунтуйте.

1. Поки розумний думає, ... 2. Доки грім не вдарить, ... 3. Замкнув пан стайню, ... 4. Це буде тоді, ... 5. Поки хвалько нахвалиться, ... 6. Як сухий дуб розвивається, ... 7. Доки баба спечі книші, ...

ДОВІДКА ... як рак свисне. ... у діда не буде душі. ... мужик не перехреститься. ... будько набудеться. ... тоді просо засівається. ... дурний уже зробив. ... як коні вкрали.

◆ Пригадайте і запишіть 2–3 прислів'я, що є складнопідрядними реченнями з підрядними часу.

139. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне, використавши подані в дужках сполучники.

• Минуло більше години. Діти блукали незнайомими вулицями. *(Відколи).*

• Зайшло сонце. Старші школярі вирішили йти на розшуки. *(Як тільки).*

• Довелося всім похвилюватися. Діти самі розшукали дорогу до готелю. *(Доки).*

Узявши подані речення за початок, продовжіть жартівливу розповідь про пригоди школярів, які приїхали на екскурсію до мегаполіса. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними часу. До складеного тексту доберіть заголовок.

140. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

1. Україно Доки жити буду доти відкриватиму тебе (*В. Симоненко*). 2. Дороги іншої не треба поки зорить Чумацький Шлях (*Т. Петриненко*). 3. Допоки мова є народ не гине а воскресає наче Фенікс-птах (*Н. Поклад*). 4. Моря перелетиш і не впадеш допоки буде в серці рідна мова (*Д. Павличко*). 5. Доки буде жити дух наш запорозький дотя Україна буде в світі жить! (*А. Рекубрацький*).

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

◆ Накресліть схеми двох останніх речень.

Роздивіться репродукцію акварелі Т. Шевченка. Спробуйте описати зображене на ній, використовуючи рядки шевченківських поезій. Поясніть, що поєднує Шевченка-художника та Шевченка-поета.

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Чумаки серед могил

141. Складіть і запишіть речення відповідно до поданих схем. Укажіть складнопідрядні з підрядними часу та з підрядними місця.

1. [ ], (коли ...).
2. (Доки ...), [ ].
3. [ ], (куди ...).
4. (Де ...), [ ].
5. [(звідки)].

142. Прочитайте поезію.

Не тоді нам у полі до бою ставать,
Як вже сонце і сяє, і гріє,
І як співи пташині в повітрі летять,
Усміхаються дні золотії!

Не тоді! Не тоді! Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі...
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!

Б. Грінченко.

◆ Що символізує в поезії сонце? Вітри, хмари, темрява, буря? У відповіді вживайте складнопідрядні речення з підрядними означальними.

◆ Проти чого закликає боротися поет? Відповідь сформулюйте у формі складнопідрядного речення із підрядними з'ясувальними.

Визначте головну думку поезії, сформулюйте її складнопідрядним реченням з підрядною частиною часу або місця.

143. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вставляючи пропущені літери.

1. Коли зоря в ранковім небі погожий віщувала день мене будив пташиний щеб..т і повнив серце молоде (*Б. Дегтярьов*). 2. Поки ранки ще блак..тні й білі босоногий хлопчику побігай! (*В. Ілленко*). 3. Там де зорі сяють з-за гори над водою гнуться явори (*А. Малишко*). 4. Коли я йшла ст..жиною до річки травичка із-під ніг мені всміхнулась (*О. Омельченко*). 5. Ми вийдем з тобою на листя опале де сяє повітря як сиві опали (*Д. Павличко*). 6. Допоки ж..ти буду я в моїй душі ж..ве жар-птиця (*В. Загороднюк*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень (*на вибір*).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

Які легенди, перекази та фольклорні твори про Жар-птицю та птаха Фенікса вам відомі? Розкажіть їх у класі. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними часу.

Пригадайте й запишіть фразеологізми, у яких уживаються назви птахів. Розкрийте їхнє значення. Уведіть фразеологізми до висловлювання-розповіді. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними часу.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

УСНИЙ ТВІР НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

144. Прочитайте. Якою мірою ви згодні з автором висловлювання? Поясніть.

Бездуховна, аморальна людина приречена на безслідне зникнення, навіть якщо за тотальної комп'ютеризації вона й досягла говерли технічної й технологічної досконалості й живе у найдемократичнішій із держав. Безглуздо сподіватися, що передовий суспільний лад сам собою випродукує найпрогресивнішу мораль.

Морально те, що служить на користь моєму Я. Це — мораль дикості.

Морально те, що обслуговує коло, до якого Я належу. Це — мораль варварства.

Морально те, що йде на користь усьому людству. Це — загальнолюдська мораль.

За яким типом моралі живе наше суспільство? Твоя родина? Ти сам?

З журналу.

◆ Поясніть лексичне значення слова *мораль*.

◆ Визначте стиль висловлювання. Свою думку обґрунтуйте.

Дайте відповідь на запитання, якими завершено текст. Дотримуйте стилю висловлювання.

145. Доберіть антоніми до назв моральних якостей і моральних почуттів.

• Великодушність, правдивість, вимогливість, підступність, щедрість, зазнайство, вірність, чванство, благородство.

• Співчуття, користолюбство, гордість, довір'я, марнославство, страх, ненáвисть.

ДОВІДКА *Моральні якості* — поняття, за допомогою яких виділяють і характеризують найтиповіші риси людської поведінки. *Моральні почуття* — особистісні ставлення людей до різних сторін людського буття.

146. Назвіть твори, персонажами яких є названі нижче герої. Символом якої моральної якості є кожне з наведених імен?

Ярославна. Тарас Бульба. Козак Мамай. Ірод. Іуда. Прометей. Гамлет. Дон Кіхот. Гобсек. Барон Мюнхгаузен.

◆ Героями яких міфів є Прометей, Нарцис, Пенелопа, Мідас, Герострат? Підготуйте розповідь «*Мій улюблений міфологічний герой*» (*усно*).

Роздивіться репродукцію картини Г. Моро «Прометей» та зображення пам'ятника Прометею у Миколаєві. Поясніть художні задуми живописця та скульптора. Що уособлює образ Прометея? З якими моральними якостями і моральними почуттями він асоціюється?

147. З'ясуйте за словничком відмінність у значенні слів *гуманізм, гуманність* **та** *людяність*. **Усно побудуйте роздум на тему** *«Чи є гуманність необхідною умовою моральності суспільства?»* **(***обсяг 4–5 речень***).**

148. Прочитайте текст. Використавши подану в тексті інформацію, складіть пам'ятку *«Як писати твір-роздум на морально-етичну тему»*.

Розв'язання моральних проблем, з'ясування етичних понять, моральних норм та принципів, осмислення мотивів і наслідків людських вчинків, поведінки окремих людей та людських спільностей завжди цікавило й цікавить людей. Дослідженням рівня моральності окремої особистості та суспільства в цілому займаються різні галузі суспільних наук. Питання етики й моралі досліджує в художній формі мистецтво.

З'ясування питань моралі та етики — мета учнівських творів на морально-етичні теми.

Роботу над таким твором слід розпочинати з **осмислення теми та меж теми** його тексту. Потрібно з'ясувати, про що необхідно написати або сказати, щоб розкрити тему, що є найголовнішим, що менш важливим, але все-таки потрібним, від чого варто відомовитися через несуттєвість або неактуальність.

Після цього потрібно **обміркувати головну думку** майбутнього твору: який висновок мають зробити читачі або слухачі (тобто адресати твору), до чого твір має їх спонукати, від чого застерегти, над чим змусити замислитись.

Наступний етап роботи над твором — це **добір відповідного фактичного матеріалу**. Потрібно зібрати факти, необхідні для розкриття теми. Це розповіді про людські долі або випадки з життя, відомі науці статистичні дані або те, що зберігає народна пам'ять чи увиразнює твір мистецтва. Джерела добору фактичного матеріалу для твору такі: власний життєвий досвід, спостереження, інформація з довідкової літератури, свідчення учасників або очевидців якихось подій, твори різних жанрів мистецтва (художньої літератури, фольклору, кіномистецтва тощо), а також уява автора твору.

Дібраний фактичний матеріал необхідно **систематизувати**, тобто

відділити головне від другорядного, обміркувати послідовність викладу. Для цього потрібно **скласти план твору**. План має бути складним: його частини передбачають наявність у тексті твору таких структурних частин, як **зачин** (вступна частина твору), **основна частина тексту**, в якій має бути розкрито тему, та **кінцівка**, яка стосовно твору-роздуму набуває форми **висновку**.

Кожна з цих частин необхідна. **Вступ** готує до сприйняття проблеми. У **основній частині** формулюється теза, тобто думка, яка потребує доведення або тлумачення. В основній частині тексту теза або обґрунтовується (чи спростовується) за допомогою доказів та прикладів, або витлумачується. Тлумачення теж варто проілюструвати прикладами. Завершується твір **висновками**, які здебільшого підтверджують тезу або ж висловлюють власну оцінку, враження, ставлення автора до проблеми.

Склавши план твору (спочатку на чернетці), потрібно перейти до наступного етапу роботи — **створення тексту**. Писати твір так само слід спочатку на чернетці. У процесі написання твору його автор більшою чи меншою мірою відходить від плану: щось додає, щось деталізує, від чогось відмовляється. Триває творчий процес, який передбачає пошук найкращих варіантів висловлення думки. Відхилень від плану не слід уникати, проте такі відхилення мають бути вмотивовані.

Після завершення праці над чорновим варіантом твору треба перейти до **вдосконалення тексту**, тобто його **редагування** — виправлення допущених помилок та усунення інших вад.

Основні вимóги до твору-роздуму такі: чітке формулювання тези, логічність і вичерпність її обґрунтування чи пояснення, точність висновків. Важливою є стилістична обробка тексту творчої роботи.

Який твір-роздум, на вашу думку, скласти важче — усний чи письмовий? Чому?

149. Порівняйте зразки планів творів-роздумів. У чому полягає відмінність між будовою роздуму-доведення та роздуму-пояснення?

План роздуму-доведення

Чи потрібна
сучасній людині гідність

I. Чи всі люди наділені почуттям гідності. (*Вступ*).

II. Без почуття гідності неможливо шанувати себе. (*Теза*).

(ЧОМУ? ТОМУ ЩО ...)

1. Утративши почуття власної гідності, людина перетворюється на раба життєвих обставин.

2. Без почуття національної гідності не можна бути справжнім громадянином своєї держави.

3. Не маючи почуття гідності члена родини, людина стає квартирантом у рідному домі.

4. Гідність — це вміння шанувати себе і тих, кого любиш.

III. Гідність — стрижень моральності людини. (*Висновок*).

План роздуму-пояснення

Що стоїть за поняттям «гідність»

I. Життя примушує замислитись: що таке гідність? (*Вступ*).

II. Складники гідності людини. (*Теза*).

(ЩО ЦЕ ТАКЕ? ЦЕ ...)

1. Почуття особистої людської гідності.

2. Національна гідність.

3. Гідність члена своєї родини (сина, дочки, брата ...).

4. Гідність має виражатись у вчинках і справах.

III. Гідність — це відчуття власної потрібності та цінності. (*Висновок-підсумок*).

◆ Вибравши один із поданих планів, складіть усний твір у публіцистичному стилі. Використайте в творі поданий нижче матеріал.

Матеріал для твору

• *Гідність* — моральне поняття, що виражає уявлення про цінність будь-якої людської особистості, а також особливе ставлення людини до себе самої. На почутті власної гідності ґрунтується самоконтроль людської особистості, вимогливість людини до себе. Разом із совістю й честю гідність є засобом усвідомлення людиною відповідальності перед собою та іншими.

Із словника етики.

• **Стаття 28.** Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

З Конституції України.

• Шануй сам себе, то шануватимуть і люди тебе. Ми хоч бідні, проте гідні. Не давайся під ноги! Або на щиті, або під щитом. Бережи честь змолоду. Сумління — найкращий порадник.

Народна творчість.

• ... При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними та молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати, не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато, очі тримати донизу, а душу вгору.

... Не хвалю я ні себе, ні своєї сміливості, а хвалю я силу Творця і

прославляю милість Його за те, що він мене ... не лінивим створив, а на всякі людські діла достойним.

Повчання Володимира Мономаха дітям.

• Він дивився на мене тупо
Очицями, повними блекоти:
— Дарма ти себе уявляєш пупом,
На світі безліч таких, як ти.
Він гримів одержимо і люто,
І кривилося гнівом лице рябе,
Він ладен був мене розіпнути
За те, що я поважаю себе.
Не стала навколішки гордість моя...
Ліниво тяглася отара хвилин...
На світі безліч таких, як я,
Але я, їй-Богу, один.
У кожного Я є своє ім'я,
На всіх не нагримаєш грізно,
Ми не безліч стандартних «я»,
А безліч всесвітів різних.
Ми — це народу одвічне лоно,
Ми — океанна вселюдська сім'я.
І тільки тих поважають мільйони,
Хто поважає мільйони «Я».

В. Симоненко.

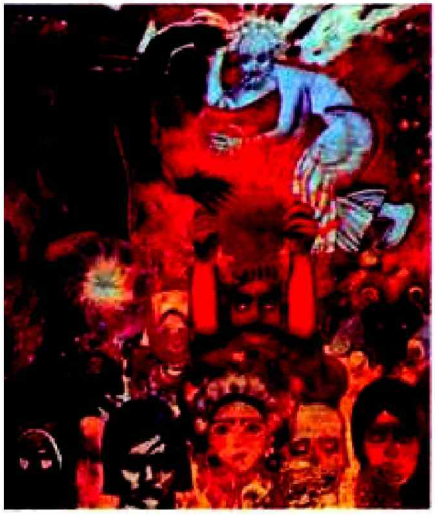

Віктор ЗАРЕЦЬКИЙ. **Поєдинок**

Поясніть, чому саме публіцистичний стиль для твору-роздуму на морально-етичну тему найдоречніший. За потреби скористайтеся поданою в кінці підручника таблицею «*Публіцистичний стиль*».

Проведіть Інтернет-опитування «*Що таке гідність?*». Результати обговоріть у класі.

150. За зразком складних планів, поданих у попередній вправі, складіть план твору-роздуму на одну з тем:

• Що вище: істина чи дружба?
• Чи це важливо — правильно вибрати фах?
• Згаяний час — то втрачений скарб.

◆ За планом складіть усний твір-роздум у публіцистичному стилі.

Роздивіться репродукцію картини В. Зарецького. Розкажіть, хто і що на ній зображено. Розповідь побудуйте в публіцистичному стилі.

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня

151. Прочитайте. Визначте складнопідрядні речення. Постав питання від головної частини до підрядної.

Хочеш бути красивим? Працюй до самозабуття. Працюй так, щ ти почувався творцем, майстром, господарем в улюбленій спра Працюй так, щоб очі твої виражали одухотво́реність велики людським щастям творчості. Зовнішня краса має свої внутріш моральні джерела. Улюблена творчість накладає відбиток на ри обличчя, робить їх тоншими й виразнішими.

З журна

◆ На які питання відповідають підрядні частини в складнопідряд реченнях? Якому розрядові обставин вони відповідають за значенням?

Складнопідрядним реченням із підрядними способу дії ступеня називають таке складне речення, у якому підряд частина вказує на спосіб дії або ступінь, про які йдеться головній частині речення.

Підрядна частина речення способу дії і ступеня відповідає питання *як? яким способом? якою мірою? наскільки?* **Наприкла** *Полковник так розреготався, що сльози бризнули з оч (М. Сльозко). Вдар словом так, щоб аж дзвеніло міддю! (П. Тичин*

Підрядні частини способу дії і ступеня здебільшо поєднані з головною частиною речення сполучним слово *як* **або сполучниками підрядності** *що, щоб*. **У головній части може бути слово** *так*. Наприклад: *І хто іще Тичину прочита так, як Тичину прочита весна? (Є. Гуцало).*

Підрядні частини способу дії і ступеня можуть стояти:

- **після головної частини:** *Чому ж ти, доню, так не зробил як рідна мати тебе просила? (Б. Грінченко);*
- **перед нею:** *Як працює Яків, так йому і дякують (Народ творчість);*
- **усередині головної частини речення:** *Щиросердне Бо слово так, як і годиться, зберігає наша мова у своїй скарбн (Д. Білоус).*

152. Прочитайте прислів'я. У складнопідрядних реченнях визнач вид підрядних частин. Назвіть сполучники, якими підрядні части поєднані з головними.

1. Так роби, щоб потім не довелося переробляти. 2. Задир голову так, щоб шапка не злетіла. 3. У його словах стільки прав як у решеті води.

153. Перепишіть, визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи. Визначте вид підрядних частин.

1. Надворі було так ясно, що й глянути було трудно, не заплющивши трохи очей (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*). 3. Ви так пишіть, щоб сонцем грала мова (*Д. Луценко*). 4. Так тихо скрізь, що ледве чути відгомони (*П. Тичина*).

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

154. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Я люблю тебе мій рідний краю так що слів не вистача сповна (*М. Васильківський*). 2. В розлуці з вами солов'ї Вкраїни так ниє серце що аж сміх бере з самого себе (*М. Рильський*). 3. Моя душа так ближчає до Бога як людській і не снилося душі (*Г. Білоус*). 4. Хочеться бути дужим і хочеться так любить щоб навіть каміння байдуже захотіло ожити і жить! (*В. Симоненко*).

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

155. Подані прислів'я запишіть у завершеному вигляді.

1. Наговорив стільки, що ... . 2. Зробив так, що ... . 3. Так наробився, що ... . 4. Такий хворий, що ... . 5. Так співає, що ... .

ДОВІДКА ... аж волосся попухло. ... рук не чує. ... волос в'яне. ... комар носа не підточить. ... і в шапку не збереш.

◆ Розкрийте зміст одного з прислів'їв. У відповіді вживайте складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня.

156. До поданих частин підрядних речень-прислів'їв доберіть і допишіть головні частини.

1. ..., аж у небі бомкнуло. 2. ..., що аж у п'ятах похололо. 3. ..., що аж шкура на ньому горить.

◆ Визначте вид підрядних частин утворених речень, свою думку доведіть.

157. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! До поданих головних частин допишіть підрядні, які відповідали б поданим у дужках питанням. З'ясуйте вид цих підрядних частин.

1. Річки вийшли з берегів так, (*як?*) що ... . 2. Водою розмило землю, (*якою мірою?*) що ... . 3. Допомогу потерпілим від стихійного лиха організували настільки чітко, (*наскільки?*) що ... .

Що вам відомо про допомогу людям, які потерпіли від стихійних лих? Складіть про це розповідь. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня.

158. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня та з підрядними означальними. Поясніть, як ви їх розрізнили.

1. Яблуками запахло так гостро що мене ніби пройняло наскрізь. Пахло Україною рідним селом домівкою (*Ю. Мушкетик*). 2. Червоні яблука в кімнатах насипані що ніде стать (*Д. Павличко*). 3. Криниця наша ця така глибока що видно зорі з неї і у ній (*В. Загороднюк*). 4. Такі жита що не дістать рукою. Така блакить що в серці не вмістить (*М. Стельмах*). 5. Такі в пасічників одухотво́рені лиця наче з поля в село медові ріки течуть! (*Є. Гуцало*).

◆ Складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня запишіть. Зробіть їхній синтаксичний розбір.

Що символізують для українців жито, яблуко, мед? Що уособлює яблуко в світовій культурі і літературі? У відповіді використайте складнопідрядні речення.

Роздивіться репродукцію картини М. Бойчука. У чому її символічний зміст? Проведіть у класі «яблуневу» виставку репродукцій творів художнього мистецтва. Організуйте конкурс текстів екскурсій та реклами виставки.

159. За поданими схемами складіть і запишіть два складнопідрядні речення так, щоб:

1) сполучник *що* приєднував до головної частини речення підрядну з'ясувальну;

2) сполучник *що* приєднував до головної частини речення підрядну способу дії і ступеня.

1. [ ], (що ...). 2. [... так], (що ...).

160. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Зелень соснових гілок виглядала з-під снігу так свіжо що мимохіть впадала в очі (*М. Коцюбинський*). 2. Угорі гілля дерев так переплелося між собою що зовсім закривало небо (*І. Сенченко*). 3. Хмари повзли так низько що перехожі несподівано виринали з них і так само несподівано тонули (*В. Симоненко*). 4. Розчарування так вплинуло на дівчину що вона навіть захворіла з нудьги (*А. Кащенко*). 5. Це сталося так швидко й несподівано що ніхто нічого не второпав (*З. Тулуб*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень (*на вибір*).

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Михайло БОЙЧУК
Біля яблуні

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

161. Прочитайте текст, визначте його тему та головну думку. Поясніть лексичне значення виділених слів.

Девіз України: яким йому бути?

Відомо, що в демократичних, цивілізованих, правових країнах світу громадяни живуть не лише за головним законом держави, яким є конституція, а й за певними девізами. У стислій, часто **афористичній** формі такі девізи формулюють **кре́до** громадян, їхнє своєрідне зобов'язання перед Батьківщиною. У таке своєрідне патріотичне гасло вірять, ним пишаються, ним дорожать.

Такі девізи стають не просто символами країни, вони об'єднують націю, мобілізують її.

Норвежці, наприклад, мають девіз «Усе для Норвегії», девіз французів — «Свобода, рівність, братерство», американців — «Єдність у різноманітності», у громадян Ізраїлю — «Будуємо нашу країну і служимо нашому народові», девіз Люксембургу — «Ми хочемо залишатися такими, якими ми є». За реалізацію висловлених у девізі ідеалів громадяни держави борються.

Час уже й Україні мати свій девіз. І потрібен він нам насамперед як духовно приваблива національна ідея. І ще для того, щоб люди за кордоном могли зрозуміти, які цінності ставимо ми для себе на перший план, тобто хто ми є насправді.

Звичайно, можна жити й без девізу. Але це не означає, що його варто нехтувати. Недарма девізи завжди є складником державних гербів. Саме в девізі має втілюватися національна ідея глибокого змісту, яка формулює основні принципи людей, що живуть у державі. Девіз має важливе морально-політичне значення.

Створення девізу України — в нашій з вами силі. Ми повинні самі для себе створити девіз, який зможе заполонити наш розум, а ще більше — наші серця. Своїм високим поривання, глибиною змісту він буде легко запам'ятовуватися і продемонструє всьому світові гідність народу великої європейської держави.

За В. Кравцем.

- Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- Який тип мовлення покладено в основу тексту? Поясніть.
- Складіть план тексту. За планом напишіть докладний переказ.

Продовжіть записаний текст. У продовженні запропонуйте девіз або *варіанти девізу Української держави. Свою пропозицію обґрунтуйте.*

• Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними

162. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу т відокремлений член речення.

1. Біжать, мов спринтери, хвилини (*О. Ковальчук*). 2. Мигтіли дн як п'яти марафонця (*Л. Костенко*). 3. Мов струни ненатягнен бандури, стікаються дороги до села (*В. Загороднюк*). 4. Течуть із сосен золотисті смоли, як сльози й кров, як соки і снага (*А. Малишко*).

◆ Що вам відомо про порівняльний зворот?

◆ Яка роль порівняльних зворотів у мовленні?

Складнопідрядним реченням із підрядними порів няльними частинами називають таке складне речення, у якому виражається порівняння явищ. Підрядна частина ць речень за допомогою порівняння пояснює зміст головно частини.

Підрядні порівняльні частини відповідають на питання як *подібно до чого?* **З головною частиною вони поєднані з допомогою сполучників** *як, мов (немов), мовби (немовби), ніб (неначе), ніби, начебто.*

У головній частині речення може бути прислівник *так.*

Підрядна порівняльна частина може стояти:

• **після головної частини:** *Душа співа, як все співа (Олександр Олесь);*

• **перед головною:** *Немовби день чекає ночі, я так побачення чекав (П. Сердюк);*

• **усередині головної частини речення:** *Колись я тут, як схимник серед піль, шукав себе у слові (І. Гнатюк).*

Підрядна порівняльна частина буває неповни реченням із пропущеним присудком. Наприклад: *Я стр тебе, як день волошку в житі (І. Редчиць). Червоні калин цвітуть у лугах, як щастя дівоче на буйних вітр (Л. Забашта).*

163. Запишіть речення. Поставте питання від головної частини д підрядної. Визначте тип складнопідрядного речення.

1. Лапатий кленовий листок прощальний кружляє танок, нем одчайдушний козак танцює веселий гопак (*В. Сторожук*). 2. Мій ч пливе так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (*Л Українка*). 3. Як не можна з матері сміятись, так не можна й дівчи навіть словом образити (*М. Стельмах*). 4. Пароплав сунув ун

Дніпром поважно, повільно, з обережністю, як чоловік у слизьких калошах з мокрої гори (*В. Винниченко*). 5. Сонце стояло велике й червоне, наче на нього напнули пурпурóвий абажур (*В. Винниченко*).

◆ У якому реченні підрядна частина неповна? У якому — підрядна частина односкладна? Поясніть.

Поміркуйте, як відрізнити підрядну порівняльну частину речення від порівняльного звороту.

◆ Поясніть у реченнях розділові знаки.

164. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Визначте складнопідрядні речення з підрядними порівняльними та прості речення з порівняльними зворотами. Поясніть, як їх розрізнити.

1. Так груба річ калічить наші душі, немов іржа залізо роз'їдає (*С. Жук*). 2. Лихе слово вуста обпіка, як недопалок (*В. Кузьмич*). 3. Рідна мово, без тебе ніхто я, мов одірваний вітром листок (*П. Перебийніс*). 4. Як вогонь у серці, я несу в майбутнє невгасиму мову, слово незабутнє (*Ю. Рибчинський*). 5. Як у пустелі, спрага сушить без добрих, теплих, світлих слів (*В. Бубир*). 6. Радію мові лагідній, дитячій, вона, мов тепла хвилька, ніжно хлюпа (*М. Косякевич*).

◆ З чим можна порівняти рідне слово? Складіть про нього два речення з порівняльним зворотом.

◆ Складіть два складнопідрядні речення з підрядними порівняльними про рідну мову.

165. Прочитайте. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними запишіть, визначте й підкресліть у них граматичні основи. З'ясуйте, як поєднано частини цих речень.

1. Дорогу так припорошило цвітом, немов проліг новий Чумацький Шлях (*Г. Білоус*). 2. Чумацький Шлях, як вус Енея, пірне в небес глибінь бездонну (*В. Герман*). 3. Говерла, мов весільний коровай, стояла на столі Карпат широких (*П. Воронько*). 4. Білий берег так блищав проти місяця, неначе од нього лився білий світ на саме море (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Сяє дощик на зеленім листі, наче сльози капають на лист (*Є. Гуцало*). 6. На липах листя золоте тріпоче понад нами, неначе знову ліс цвіте осінніми квітками (*Олександр Олесь*). 7. Листя з опаленими краєчками, ніби листи, вихоплені з полум'я, перечитує вітер (*П. Коробчук*).

◆ У записаних реченнях визначте місце підрядної частини щодо головної.

166. Прочитайте. Визначте речення з порівняльними зворотами та складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

1. Не кидай словами, як пес хвостом. 2. Сердиться, ніби йому пес ковбасу вкрав. 3. Надувся, як сич. 4. Знає, як старий. 5. Скучає, як собака за києм. 6. Приївся, як сухий ячмінь беззубій кобилі. 7. Розбирається, як ведмідь на зорях. 8. Розбалакались, як свиня з гускою.

Народна творчість.

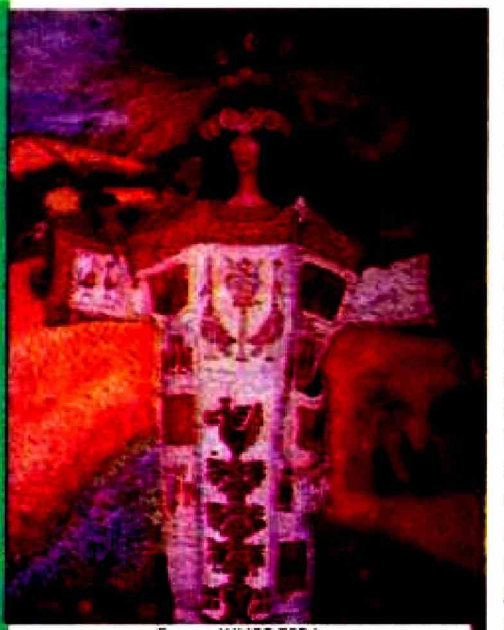

Галина ЩИГОЛЕВА.
Птах Серпень

◆ Які члени речення пропущені в неповних підрядних частинах? Навіщо це зроблено? Поясніть.

167. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Зацвіла в долині червона калина ніби засміялась дівчина-дитина (*Т. Шевченко*). 2. Хатки біленькі виглядають мов діти в білих сорочках у піжмурки в гаю гуляють (*Т. Шевченко*). 3. На лиці в білої хати двоє вікон мов очі. Згори сіра витіпана негодою солом'яна стріха наче хата сірою хустиною перев'язалась по самі брови (*Є. Гуцало*). 4. Ніби немовлятка-діти рухами говорять квіти (*В. Рой*). 5. Пташиний щебет будить простір як літній день дитяча гра (*П. Камінський*). 6. Свій дух підношу я з землі як птиця підносить випале з гнізда пташенятко (*Х. Марті*). 7. Стурбовані думки крилами лопотіли мов над огнем метелики нічні (*Леся Українка*).

Поясніть, чому дух і думки письменники порівнюють із птахами та метеликами.

Роздивіться репродукцію картини Г. Щиголевої. Чому, на вашу думку, художниця зобразила саме цей місяць у вигляді птаха? У відповіді вживайте складнопідрядні речення.

Поясніть, чому люди мріють. Чи мають, на вашу думку, мрії збуватися? Розкажіть про свої мрії, уживаючи порівняльні звороти та складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

168. Прочитайте. Визначте прості речення з дієслівними та іменними складеними присудками, до яких входить порівняльна частка. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними запишіть.

1. Степ мов палав під сонцем (*Панас Мирний*). 2. У рідних степах сизогрива пшениця хлюпа, як хвилями тихий Дунай (*Д. Луценко*). 3. І блискучі очі неначе легка роса присипала (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Сонце мов свіжою водою змило (*С. Васильченко*). 5. Моя душа цвіте для тебе неначе квітка для бджоли (*М. Сіренко*). 6. Поле наче додає широти і волі вашому душевному стану (*Є. Гуцало*). 7. Я мов орел без сизих крил (*Олександр Олесь*). 8. На самому вершечку стриміла Андріївська церква і ніби висіла на ясному темно-синьому небі (*І. Нечуй-Левицький*).

◆ Визначте речення з присудком, вираженим фразеологізмом.

ПІДКАЗКА

Підрядні порівняльні частини не слід змішувати з дієслівними присудками, до складу яких входять порівняльні частки *як, мов, наче, ніби, мовби, нібито*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Просте речення з дієслівним присудком	Складнопідрядне речення з неповною підрядною порівняльною частиною
Вітер наче громадить покоси на нічнім небі. *М. Коцюбинський.*	*А дощ січе, немов [він] косою косить.* *Л. Воловець.*

При іменній частині складеного іменного присудка так само можуть бути порівняльні частки *як, мов, немов, немовби, мовби, наче, неначе, ніби*, що: *Військо — наче те море (П. Куліш). Совість — як рана (П. Перебийніс).* Перед такою конструкцією здебільшого ставлять тире.

Порівняльні частки часто входять до складу присудків, виражених фразеологізмами: *Карпо ніби виріс сам у своїх очах (І. Нечуй-Левицький). Цей чоловік наче був опущений у холодну воду (Ю. Мушкетик).* У таких реченнях перед частками кому не ставлять, інколи ставлять тире: *Чіпка — як води набрав у рот (Панас Мирний).*

169. Прочитайте. У кожному реченні визначте граматичну основу. Обґрунтуйте вживання і невживання розділових знаків.

1. Голова без розуму як ліхтар без свічки. 2. Розум без знання — що колос без зерна. 3. Людина без батьківщини, як соловей без пісні. 4. Залишився, як на морі без весла. 5. Книжка для людини, що вікна для хатини. 6. Заманулось, як серед літа криги. 7. Поганий чоловік — що зазубрена сокира. 8. Зав'яз, як собака в тину. 9. Ніс — як через Дніпро міст.

Народна творчість.

Які з наведених речень можна використати як заголовок до газетної чи журнальної статті? Якого змісту могла б бути така стаття? Поясніть.

◆ Розкажіть, наскільки важливі для вас заголовок чи назва, коли ви вибираєте статтю або книжку для читання, фільм для перегляду, комп'ютерну гру.

170. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вставляючи пропущені літери.

1. Мов крило л..бедине тиха музика лине (*Д. Луценко*). 2. Ж..ття біжить як музика дзв..нить (*Народна творчість*). 3. Сходи наче

клавіші рояля (*М. Петренко*). 4. Обійми мов спл..ли свої з..мля і сонце в згоді (*В. Сосюра*). 5. Бр..нить дж..рело мов порвалась струна у бандури. Бл..щить дж..рело наче порвана срібна струна (*Є. Гуцало*). 6. Як без повітря хліба і води не може жити на з..млі людина так я без тебе ч..рствію завжди жадана пісне (*Д. Луценко*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного із складнопідрядних речень.

Складіть два речення про свої музичні уподобання: просте з порівняльним зворотом і складнопідрядне з підрядною порівняльною частиною. Порівняйте їх.

171. Запишіть речення, підкресліть у кожному всі члени речення. Визначте вид кожного з речень.

1. Цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задумливому мареві (*Ю. Яновський*). 2. Кожна квітка повна сонця, що бринить, співа над світом (*І. Кучмай*). 3. Душа байдужа лиш не зможе почуть, як шепочеться трава (*З. Бебешко*). 4. Де ходили з тобою крутими стежками, срібним маревом хвиль чарувала нас тиха Десна (*Д. Луценко*). 5. Тіні сунуться широкі, наче в синьому затоні фантастичні плинуть риби (*М. Рильський*). 6. Як повернуся я додому, вода джерельна змиє втому (*Т. Висталюк*).

◆ Накресліть схеми двох речень (*на вибір*).

◆ Позначте у словах орфограми. Поясніть написання слів.

172. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи риски. Визначте складнопідрядні речення, підкресліть у них граматичні основи, з'ясуйте вид кожного речення.

Над ставком здіймалася густа па́ра, мов хто підігрів з/низу воду. Понад ставом біліли крізь тумани хатки, а у/гору від них з..леніли городи. Соня..ники високо попіднімали свої голови і ставали навспинячк.. так, немов хотіли погрітися на сонці. Вони наче сміялися, обігріваюч..сь після нічної прохолоди, куталися в теплій хвилі, міняюч.. свій колір із з..леного на жовто/г..рячий або на ч..рвоно/сизий. Вони вд..влялися в сонце, котре́ дугою збігало через гору і осідало золотим піском за ставом. Картатими плахтами виставилися лани, мов хто кольорові доріжки вислав по долині. Вони кудись тяглися, зн..каюч.. в сизому просторі далини́.

За Панасом Мирним.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Доведіть, що поданий уривок є сільським пейзажем.

Складіть і запишіть опис ранку у місті майбутнього. Уживайте складнопідрядні речення різних видів.

173. Роздивіться репродукції картин відомих українських художників початку XX ст. На них зображено сільський та міський краєвиди. Порівняйте картини. У чому полягає головна думка кожної з них? Що ви вкладаєте у поняття *сільська* та *міська людина*?

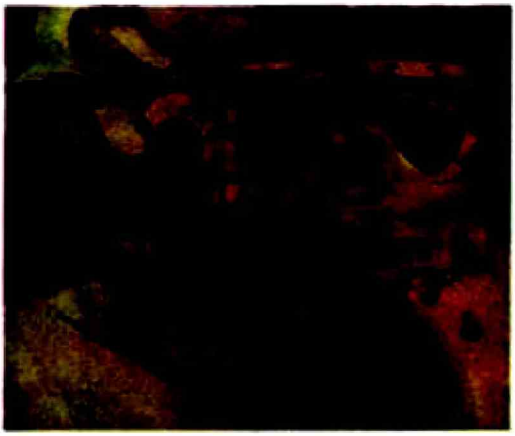

Олександр БОГОМАЗОВ.
Боярка

Никифор ДВОРНЯК.
Місто

Усне мовлення: тренінг спілкування

Емоційно-оцінний діалог

Народну усмішку прочитайте за особами. Які виражальні засоби мови надали діалогові емоційності?

— Негайно, капосний хлопчиську, злізь із дерева! Допався до яблук, як кіт до сала! Заліз, як муха в патоку! Я його гукаю, а йому як з гуски вода! Злазь, кажу, бо не знаю, що з тобою зроблю! — гукає мати.

— Ой, мамцю, та поки ви надумаєте, що зі мною зробити, я ще посиджу, — відказує синок, обриваючи яблука.

Виберіть серед своїх однокласників 2–3 «експе́ртів» — тих, хто, на вашу думку, вміє ефективно спілкуватися. Завдання експе́ртів — уважно вислухати діалоги та дати їм оцінку. Запитавши учасників діалогу про те, яку мету спілкування вони визначили, експе́рти мають вирішити, чи вдалося їм цієї мети досягти.

Складіть і розіграйте діало́ги, можливі в окреслених нижче ситуаціях. У репліках уживайте подані в рамці народні порівняння.

- Мати кличе вечеряти сина-дев'ятикласника, який ніяк не може відірватися від комп'ютерної гри.
- Сестра просить звільнити телефон старшого брата, який захопився обговоренням можливостей нової комп'ютерної програми.
- Після батьківських зборів батьки намагаються з'ясувати в сина, чому він був відсутній на останній контрольній роботі з геометрії.

Прилип, як шевська смола до чобота; сидить, як чорт на грошах; сів, як рак на мілкому; уперся, як віл у нові ворота; уперся, як кілок у тин; ховається, як кіт із салом.

Розбалакався, як свиня з гускою; меле язиком, як пес хвостом; це тобі треба, як п'яте колесо до воза; сказав, як гвіздка забив; сопе, як ковальський міх; прип'явся, як реп'ях до кожуха.

Працює (навчається), як мерзле горить; надувся, як тісто в кориті; така правда, як на вербі груші; така правда, як пси траву їдять.

Корисна інформація. Діалоги, у яких висловлено схвалення, осуд, захоплення, несприйняття, співчуття, жаль, упевненість, сумнів, називають ***емоційно-оцінними***.

У таких діалогах використовують емоційно забарвлену лексику із значенням оцінки (*звитяжець, пустобрех, чепуруха*), емоційно наснажену фразеологію (*Три копійки у кафтані, зате на сто гривень чвані*), слова із суфіксами, що передають оцінку предмета (*панок, парубійко, дівуля, товлище*). Використовують порівняльні звороти та складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

Емоційності діалогові надає використання вигуків (*ой, гей, нумо*) та вживання окличних речень.

Складнопідрядні речення з підрядними причини і мети

174. Прочитайте речення, визначте в кожному головну частину. Поставте від неї питання до частини підрядної. Що означає підрядна частина?

1. Доростай, мій сину, до Людини, бо життя дається лише раз (*П. Камінський*). 2. Уже тому, що ти жива, Вкраїно ніжна й гордовита, дзвінких пісень твоїх слова мені допомагають жити (*Б. Дегтярьов*). 3. Ставало все краще на нашій землі, тому що на ній — Україна (*І. Гончар*). 4. Я сповідаюся калині, бо мамине в калини серце (*І. Складаний*).

◆ Як поєднані частини складнопідрядного речення?

Складнопідрядним реченням із підрядними причини називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на причину дії, про яку йдеться в головній частині.

Підрядна частина речення причини відповідає на питання *чому? з якої причини? через що?*. Питання до підрядної частини ставлять не від певного слова — члена головного речення, а від головної частини речення в цілому.

До головної частини підрядну частину причини приєднують:

- **прості сполучники** *бо, оскільки, що;*
- **складені сполучники** *тому що, через те що, завдяки тому що, унаслідок того що, у зв'язку з тим що, зважаючи на те що, з огляду на те що.*

Підрядна частина причини може стояти:

- **найчастіше після головної частини:** *Босфор аж затрясся, бо зроду не чув козацького плачу (Т. Шевченко);*
- **рідше перед головною:** *Оскільки землю добре удобрюють, то рослини добре розвиваються (З підручника);*
- **зрідка всередині головної частини:** *У дитинстві, оскільки всі мої бабусі мешкали в селі, мене ні на кого було залишити (З газети).*

175. Прочитайте. Доведіть, що подані речення є складнопідрядними з підрядними причини.

Оскільки дражливе слово викликає лютощі, людина гаряча здіймає сварку. Лагідна людина сварку втихомирює, тому що розважливість гасить гнів. Довготерпеливістю можна переконати, бо м'який язик ломить і тверду кістку. Ніколи не прагни товариства людей лихих, через те що серця їхні привчені до насильства.

З Біблії.

◆ У реченнях з'ясуйте місце підрядної частини стосовно головної.

◆ Як поєднані між собою частини складнопідрядних речень?

176. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! До поданих підрядних причинових частин речень складіть і допишіть головні частини речення.

1. ..., тому що нічого немає святішого за материнську любов. 2. ..., через те що немає людини, ближчої за матір. 3. ..., бо для матінки ти завжди дитя.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

177. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте і підкресліть граматичні основи речень.

1. Не має спочиву ріка бо течія річки стрімка (*О. Шугай*). 2. Раніше час плинув повільніше тому що новина приходила зі швидкістю коня. Оскільки тепер світ зовсім інший калейдоскопічний кліповий змінюється людська свідомість (*І. Малкович*). 3. Уже нема кому прибрати причепурити нашу хату бо і мене і мій диван приворожив телеекран (*А. Качан*). 4. Земля прагне цілющої зливи просить ласки людської і сили бо стомились од хімії ниви Україно моя ти мила (*Г. Гуржій*). 5. Чи не тому що гомін гаю нас учить вірити в казки цю казку так оповідають любовно в нас поліщуки? (*Д. Фальківський*).

Кого називають поліщуками? Як називають мешканців вашого міста (села, місцевості)? Розкажіть про це, уживаючи складнопідрядні речення з підрядними причини.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами та звертанням. Поясніть у них розділові знаки.

Як ви розумієте вислови *кліповий світ, кліпова свідомість*? Чи потрібно сьогодні відмовлятися від телевізійного дозвілля? Які телевізійні передачі, на вашу думку, потрібні та корисні, а які зайві?

178. Прочитайте текст. Визначте складнопідрядні речення з підрядними причини, накресліть їхні схеми.

Твори типу роздуму за своєю будовою принципово відрізняються від творів розповідного характеру та творів-описів, тому що в такому творі висловлюють певну думку (тезу). Її доводять (аргументують), після чого роблять відповідні висновки.

Через те, що роздум — це низка викладених у логічній послідовності думок, слід пам'ятати деякі його особливості. Це наявність провідної думки, тобто тези (або й кількох тез), достатня аргументація та логічна послідовність викладу.

З підручника.

◆ Визначте стиль тексту, свою думку аргументуйте.

179. Прочитайте речення. Які запитання можна вписати на місці дужок? Сформулюйте ці запитання і зробіть висновок: на що вказує підрядна частина таких речень?

1. Бог наділяє людину талантом у борг, (...?) аби згодом вона віддала той борг уповні талановитим доробком (*В. Корнійчук*). 2. Нам мудрість зніме із очей полуду, (...?) щоб бачили ми істину й облуду (*В. Гриценко*). 3. А що зробив ти, (...?) щоб убити Зло, не дать йому розкрилитись? (*Д. Луценко*).

Складнопідрядним реченням із підрядною частиною мети називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує, з якою метою відбувається дія, про яку йдеться в головній частині.

Підрядна частина речення мети стосується головної частини в цілому і відповідає на питання *з якою метою? для чого? навіщо?*

З головною частиною речення така підрядна частина поєднана сполучниками *щоб, аби, для того щоб, затим щоб, задля того щоб.*

Підрядні частини мети можуть стояти:

• **перед головною частиною:** *Щоб пізнати людину, треба з нею пуд солі з'їсти (Народна творчість);*

• **після головної:** *Люби природу, щоб бути самим собою (В. Сосюра);*

• **зрідка всередині головної частини:** *А по небі нічка ходить і, щоб краще було спати, мрії нам з-над хмар приводить (Б. Лепкий).*

180. Перепишіть прислів'я, на місці крапок додаючи дібрану з довідки частину. Доведіть, що записані речення складнопідрядні. Визначте вид підрядної частини.

1. На те щука в річці, щоб ... . 2. Для того й лихо, щоб ... . 3. Щоб запитати, ... 4. Для того, щоб людину взнати, ... 5. Треба нахилитись, щоб ... .

ДОВІДКА ... з ним битися. ... не треба гроші мати. ... карась не дрімав. ... води з криниці напитись. ... треба її за серце взяти.

181. Прочитайте речення, визначте вид підрядних частин. З'ясуйте їхнє місце стосовно головної.

1. Мудрість одвічну в Святого Письма зачерпни, щоб напоїти прийдешнього в'янучі стебла (*А. Зігора*). 2. Щоб глянути ясніше уперед, не раз, не два дивлюсь я у минуле (*В. Сосюра*). 3. І хрестить нас мати на рідним порозі, щоб нам, її дітям, щастило в дорозі (*Д. Білоус*). 4. Щоб з людьми було тобі не студно, не скупись на ласку і тепло (*П. Камінський*). 5. Усі свої сили і душу широку я віддам до останнього кроку, аби ти щаслива була, Україно! (*П. Воронько*).

◆ Запишіть речення, визначте й підкресліть у них граматичні основи.

◆ Накресліть схеми двох останніх речень.

До вашого мовного портфоліо

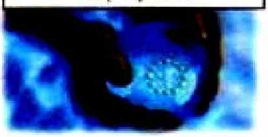

Складіть висловлювання-роздум на тему «Що я можу зробити для України». Складене висловлювання запишіть. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними мети.

182. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Я мушу книжки читати щоб очі мої не осліпли. Я розмовляти мушу щоб з туги не оніміти. Я друга побачити мушу щоб день мені став ясніший (*Д. Павличко*). 2. Щоб од серця одлягло буду слухать тихі речі (*В. Милорадович*). 3. Мабуть щоб сонцю в очі не дивитись ховаємось ми в тінь а не від спеки! (*А. Зігора*). 4. Будують дім до сонця вікнами дверми вхідними і порогом щоб поселилися навік у нім тепло і лагідність природи (*М. Косякевич*). 5. Збережімо бджолу на осонні щоб прокинулась знову жива (*Н. Гуменюк*).

Мовний експеримент. Проведіть спостереження: який сполучник уживається в складнопідрядних реченнях з підрядними мети найчастіше?

◆ Поясніть лексичне значення виділеного слова. Що уособлює в українському фольклорі бджола? Розкажіть про це, уживаючи складнопідрядні речення з підрядними мети.

◆ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

183. Перебудуйте подані речення на складнопідрядні. Новоутворені речення запишіть, поясніть різницю у змісті речень.

ЗРАЗОК *Учитель поспішав до книгарні купити словник.* → *Учитель поспішав до книгарні, щоб купити словник.*

1. Ми виїхали за місто подихати свіжим **повітрям**. 2. Дівчата підійшли до джерела набрати холодної води. 3. Для з'єднання цегли на **будівництві** готують **розчин** цементу з піском і вапном. 4. Школярі поспішають до бібліотеки дібрати літературу для реферату.

◆ У записаних реченнях визначте та підкресліть граматичні основи.

◆ У виділених словах визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

184. Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку. З'ясуйте за словничком лексичне значення виділених слів.

Українці, як правило, працелюбні, урівноважені, не схильні до ризику й **авантюр**. Коли вони потрапляють у несприятливі умови, їхнє терпіння незбагненно велике, майже безмежне. Поневолювачі вели ретельну **селекцію**, щоб перетворити наш народ на робочу худобу. Загарбники робили все для того, щоб викорінити природне прагнення до волі, боротьби за незалежність.

Рано чи пізно мав народитися геній, щоб заронити в душу української людності іскри бунтарства і розбудити приспане почуття національної гідності. Таким генієм став Тарас Шевченко.

До Шевченка приходитимуть усе нові й нові покоління українців, щоб краще зрозуміти минуле і сучасне. Його читатимуть, щоб учитися жити і діяти в реальному часі.

Українці завжди схоплюватимуться на рівні всякий раз, коли зазвучить «Заповіт» або «Реве та стогне Дніпр широкий», бо разом із мелодією та словами вони наснажуються любов'ю до України.

З журналу.

◆ Поясніть розділові знаки.

◆ Визначте складнопідрядні речення з підрядними мети і причини.

◆ Зробіть синтаксичний розбір цих речень.

Чому Тараса Шевченка називають Пророком України? Чи актуальна сьогодні його поезія? Свою думку доведіть.

Що таке почуття національної гідності? Що, на вашу думку, може його зміцнити в сучасної молодої людини? Яким чином можна розвивати це почуття?

185. Запишіть складнопідрядні речення в такій послідовності:
1) речення з підрядними причини; **2)** речення з підрядними мети.

1. Це ж для тебе, синку, світ цей з чистоти, щоб на дні росинки засвітився ти (*О. Довгий*). 2. Щоб наосліп не йти, є знання (*М. Доленго*). 3. Чумацький Шлях долали і долаєм, бо нам пройти судилося цей шлях (*Є. Гуцало*). 4. Щоб вітром тихим потягло з минулого до нас, ти краще, друже, заспівай про давній любий час! (*І. Ружний*). 5. Пошли нам, Боже, нині Богунів, щоб вберегти оміряну Державу! (*Є. Лещук*). 6. Встає премудрий день уранці край воріт, щоб, стерши піт і сіль, життя почати знову (*А. Малишко*).

◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями та відокремленими членами речення. Поясніть у них розділові знаки.

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень (*на вибір*).

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Усне мовлення: тренінг спілкування

Діалог-обмін повідомленнями

Виберіть серед своїх однокласників 2–3 «експе́ртів» — тих, хто, на вашу думку, вміє ефективно спілкуватися. Завдання експе́ртів — уважно вислухати діалоги та дати їм оцінку. Запитавши учасників діалогу про те, яку мету спілкування вони визначили, експе́рти мають вирішити, чи вдалося їм цієї мети досягти.

Складіть та розіграйте діалоги, що могли б відбутися в запропонованих нижче ситуаціях. У репліках уживайте складнопідрядні речення з підрядними причини і мети.

- Телефонна розмова між однокласниками, один з яких щойно повернувся на батьківщину (батьки тривалий час були в зарубіжному відрядженні), тому нічого не знає про ЗНО, яке складають випускники шкіл. Він розпитує про це товариша, переживаючи: чи встигне підготуватися за три роки.
- Між учителем та головою батьківського комітету школи, останній з яких повідомляє про можливість та умови придбання для школи довідкової літератури (словників, довідників, посібників), а також день і час, коли в книгарні можна ознайомитися з переліком літератури.

Корисна інформація. **Найчастіше репліки діалогу будують за принципом питання — відповідь. Питальне слово репліки-стимулу (запитання) зумовлює зміст репліки-реакції (відповіді). Мета спілкування — з'ясувати ситуацію (загальне питання) та її уточнити (конкретне питання).**

У репліках такого діалогу використовують слова *як? що? хто? чому? навіщо? куди?* Інколи в репліках використовують вислови *чи не так, правда, адже так, отже*, які орієнтують на просте підтвердження або спростування висловленого.

В умовах неофіційного спілкування репліки-реакції (відповіді) можуть містити мінімум інформації (*так або ні*). В офіційній ситуації спілкування відповіді мають уміщувати вичерпну інформацію, за будовою наближаючись до монологу. Репліки-спонукання (запита́ння) в офіційному спілкуванні потрібно будувати так, щоб зміст висловленого було сприйнято однозначно.

• Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими

186. Прочитайте. Визначте складнопідрядні речення, у яких підрядна частина вказує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині.

Жив колись страшний зажерливий змій. Послав він комара скуштувати крові всього живого. Невдовзі комар повернувся. Тут з'явилася ластівка й вирвала в капосної комахи язик, так що та не встигла розказати про солодку кров людини.

Розлютившись на ластівку, змій ухопив її за хвіст. Пташині вдалося вирватися, так що в змієвих пазурах лишилася тільки середина хвоста. Ось чому ластівчин хвіст такий химерний.

Народна творчість.

◆ Як поєднані між собою частини складнопідрядних речень?

Складнопідрядним реченням із підрядною наслідковою частиною називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на наслідок того, про що йдеться в головній частині.

Підрядні наслідкові частини пояснюють головну частину в цілому і поєднані з головною за допомогою сполучника *так що*, який не має співвідносного слова в головній частині.

Підрядна наслідкова частина в такому реченні завжди стоїть після головної: *Є руки й охота, так що ладиться робота (Народна творчість).*

187. Прочитайте. Доведіть, що подані речення є складнопідрядними з підрядними наслідковими.

1. На небі збиралися великі хмари, так що можна сподіватися дощу (*Н. Рибак*). 2. Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим корінням, так що аж темно під ним (*М. Коцюбинський*). 3. Листя горобини з зеленого стало жовтим, а подекуди й червоним, так що його важко було відрізнити від ягід (*В. Гжицький*).

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

188. До поданих головних речень додайте підрядні наслідкові. Утворені речення запишіть, визначте і підкресліть у них граматичні основи.

Цьогоріч осінь була пізня, так що ... . Тополі довго не скидали листя, так що ... . Дуби тримали поруділе листя міцним гіллям, так що ... . Сонячне тепло неохоче прощалося із землею, так що ... .

◆ Доведіть, що наведені речення утворюють текст.

◆ Визначте стиль висловлювання. Свою думку обґрунтуйте.

189. Перебудуйте складнопідрядні речення з підрядними причини на складнопідрядні з підрядними наслідковими. З якими складностями ви зіткнулися?

ЗРАЗОК *З вікна відкривався чудовий краєвид, бо вночі сніг покрив землю срібною вуаллю.* → *Уночі сніг покрив землю срібною вуаллю, так що з вікна відкривався чудовий краєвид.*

1. Вулиці міста набули чарівного вигляду, бо якось зовсім несподівано випав лапатий сріблястий сніг. 2. Ця казкова урочистість зникне, тому що невдовзі вдарить мороз. 3. Мешканці міста милуються його красою, бо початок зими завжди сприймають як свято.

◆ У записаних реченнях визначте й підкресліть граматичні основи.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

190. Складнопідрядні речення з підрядними способу дії перебудуйте на складнопідрядні з підрядними наслідковими. Поясніть різницю у змісті.

1. Грім загримів так, що все навколо прищулилося й завмерло. 2. Блискавка сяйнула так, що висвітилися найтемніші куточки лісу. 3. Звірина, пташва й комашня застигли так, що рухлива до цієї миті картина ніби перетворилася на застиглу фотографію.

ПІДКАЗКА

ПОРІВНЯЙТЕ:

Складнопідрядне з підрядною частиною способу дії	Складнопідрядне з підрядною наслідковою частиною
Місяць світив так, що зорі засмутилися.	*Місяць світив, так що зорі засмутилися.*

191. З кожної пари простих непоширених речень утворіть складнопідрядні з підрядними наслідковими. Складені речення поширте другорядними членами та запишіть.

- Сад зав'яв. Ударив мороз.
- Човен помчав. Подужчав вітер.
- Повіяло весною. Ліс повеселішав.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного із записаних речень.

192. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте складнопідрядні речення, підкресліть у них граматичні основи.

Усе життя Михайла Микешина минуло в самовідданій праці. Він витворив цілий світ образів у скульптурі літографіях картинах так що в другій половині XIX століття не було в Росії більш популярного митця.

Про Тараса Шевченка Микешин знав багато так що познайомитися з Кобзарем мріяв давно. Зустріч відбулася в перші дні після повернення поета до Петербурга після заслання. Молодому скульпторові тоді було лише двадцять три так що Шевченко був старший за нього майже вдвічі.

Спогади сучасників підтверджують щиру дружбу двох митців засвідчують гарячу симпатію між ними.

За П. Кропивою.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного зі складнопідрядних речень.

Що ви знаєте про творчість Михайла Микешина? Попрацюйте над проектом *«Мистецька спадщина Михайла Микешина»*. Результати проекту презентуйте в класі.

Михайло МИКЕШИН.
Степ

193. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки. Визначте складнопідрядні речення, з'ясуйте їхній вид.

Козаки н..сучи полковника поноч.. дуже невміло пер..в'язали йому рану так що він мало не зійшов кров'ю. Проте Христина була не остання знахарка. Щ..росерда жінка знайшла в лісі зіл..я для рани так що в..села й радісна пов..рнулася вона до хати. Час м..нав. Козацький полковник в..дужував так що скоро він міг сісти на коня.

За А. Кащенком.

- Зробіть синтаксичний розбір одного зі складнопідрядних речень.
- Усно продовжіть уривок кількома складнопідрядними реченнями.

Що вам відомо про народну медицину? Розкажіть про неї, уживаючи складнопідрядні речення різних видів.

Що, на вашу думку, головне у професії лікаря? Що ви знаєте про клятву Гіпократа? Чи вважаєте, що існує специфічне медичне мислення? Чи хотіли б ви отримати медичну освіту? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

Складнопідрядні речення з підрядними умови

194. Запишіть речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи. Поставте питання від головної частини до підрядної.

Коли зроблено плуг, він оратиме поле чи луг.
Коли зведено дім, будуть мешкати люди у ньому.
Якщо квітнуть сади, будуть спіти улітку плоди.
Буде більше у світі тепла, якщо дружба прийшла.

За П. Вороньком.

Складнопідрядним реченням із підрядним умови називають таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на умову, за якої стане можливим те, про що йдеться в головній частині. Підрядна частина умови відповідає на питання *за якої умови?* **та поєднана з головною сполучниками підрядності** *коли, коли б, якби, аби, якщо, як, раз.* **У головній частині цим сполучникам можуть відповідати слова** *то* **або** *тоді.*

Підрядні умовні частини такого речення можуть стояти:

- **перед головною частиною:** *Коли говорить в нас душа, то слово щире (Й.-В. Ґете);*
- **після головної:** *Кучерявитись слово не хоче, коли правда у ньому клекоче (О. Довгий);*
- **усередині головної:** *Обіцявся чорнобривий, коли не загине, обіцявся вернутися (Т. Шевченко).*

195. Прочитайте. Від головної до підрядної частини кожного речення поставте питання. Визначте вид підрядних частин.

1. Коли ти твердо йдеш обраним тобою шляхом, то ти щасливий. 2. Ти робиш найкращу справу, якщо твердо ступаєш шляхом доброго глузду. 3. Як я хочу бути улюбленим, то сам перший люблю. 4. Якщо не зможу нічим любій Вітчизні прислужитися, тоді з усієї сили намагатимуся ніколи ні в чому їй не шкодити.

Г. Сковорода.

◆ З'ясуйте місце підрядної частини стосовно головної.

◆ Поясніть, як поєднані підрядна та головна частини речень.

196. Перепишіть речення, розставте пропущені розділові знаки, підкресліть головні та другорядні члени речення. Поясніть, як поєднано частини складнопідрядних речень.

1. Коли хочеш ти добро зробити поспішай його зробити швидше (*Б. Грінченко*). 2. Людська душа втрачає дивоцвіт коли любов її не зігріває (*Г. Васильченко*). 3. Якби могли дерева говорити то рідний край навчили б нас любити (*С. Жук*). 4. Листок дерева здатен говорити лише тоді коли доторкається до іншого листка. Душа людська здатна жити лише тоді коли торкається до іншої душі (*В. Пахаренко*). 5. Найголосніший барабан стає беззвучним якщо в нього не бити. Найрозумніша людина стане неуком якщо її не навчати (*Монгольська мудрість*).

◆ Визначте місце підрядної частини стосовно головної.

197. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. Не можу про калину я співати коли на світі стільки чорноти (*П. Тичина*). 2. Як сміються ще дні весняні нащо думать про бурі хмарні (*Б. Грінченко*). 3. Як зберегти в собі це серце коли воно не кам'яне? (*Л. Костенко*). 4. Якщо ти маєш ім'я навіщо тобі номер дивізії (*Є. Сверстюк*). 5. Загубить гай принадливість свою як ти наткнешся в ньому на змію (*Д. Павличко*). 6. Це ж у нас як заспіває соловей то й зорі поближчають (*М. Стельмах*). 7. А як зір для всіх не стане спалахну я сам зорею (*Р. Лубківський*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень.

◆ Позначте в словах орфограми, поясніть написання слів.

198. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Подані речення перебудуйте, замінивши дієприслівниковий зворот на підрядну частину умови. Перебудовані речення запишіть. Поясніть різницю у змісті.

ЗРАЗОК *Не нахилившись, гриба не побачиш.* → *Якщо не нахилишся, гриба не побачиш.*

1. Не поберігши тіла, погубиш душу. 2. Не зазнавши біди, не цінуватимеш щастя. 3. Не давши слова — тримайся, а давши —

кріпись. 4. Боячись вовка, не ходи в ліс. 5. Послухавши жука, завжди в гною будеш.

Народна творчість.

◆ У записаних реченнях поясніть розділові знаки.

Узявши перше речення за тезу, складіть роздум. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними умови.

199. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Подані речення перебудуйте на складнопідрядні з підрядними умови.

ЗРАЗОК *Коротші кроки — довше життя.* → *Якщо коротші кроки, то довше життя.*

1. Грім не гряне — ледачий не встане. 2. Спать до обід — приснитися й ведмідь. 3. Пошли дурня Богу молиться — він лоб розіб'є. 4. Дай дурню товкач — він вікна поб'є. 5. Нема в голові — на базарі не купиш. 6. Знає кума — знає півсела. Коротші кроки, то довше життя.

Народна творчість.

◆ Пригадайте два прислів'я, які є складнопідрядними реченнями з підрядними умови.

200. Прочитайте речення в такій послідовності:

1) складнопідрядні з підрядними умови;
2) складнопідрядні з підрядними часу.

1. Коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка. 2. Уморився, поки каші наївся. 3. Коли зварилася каша, не шкодуй масла. 4. На березі багато розумних, коли на морі буря. 5. Пес доти не буде ситий, доки миски не вилиже. 6. І комар коня з'їсть, як вовк поможе. 7. Коли порядку немає, то й ложка не потрібна.

Народна творчість.

◆ У яких випадках ви відчували ускладнення? Чому?

Поясніть, як розрізнити складнопідрядні речення з підрядними умови та складнопідрядні з підрядними часу.

201. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи.

1. Якщо маєш дар успадкований від матері від рідної пісні то обов'язок твій народові його повернути (*Олесь Гончар*). 2. Коли ти будеш виповнений сил і віри не розгубленої в себе тоді тобі поможе й рідне небо (*О. Довгий*). 3. Якщо плазуєш і не можеш здачі дати то все життя і будеш плазувати (*Б. Маштаярчук*).

◆ Накресліть схеми речень.

Чим, на вашу думку, талант відрізняється від здібностей? Зберіть вислови видатних людей про талант. Використовуючи ці вислови у ролі цитат, розкажіть у класі про знайомих вам талановитих людей.

Проаналізуйте задум телевізійної передачі «*Україна має талант*». Чи хотіли б ви взяти в ній участь? Чому? Складіть про це роздум.

Зв'язне мовлення

Говоріння

ДОПОВІДЬ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ І СУСПІЛЬНУ ТЕМИ

202. Прочитайте уривок із виступу на мітингу. З'ясуйте стиль висловлювання, свою думку обґрунтуйте.

Слово моє до **опонентів** українства. Я глибоко мирна, спокійна, доброзичлива людина, як і переважна більшість моїх одноплемінників-українців. Мені муляє, набиває мозолі на долонях меч захисту, а б'ючись збоку в піхвах, він заважає йти нормальною ходою європейської людини. Як почую прихильне слово до моєї мови, України, я годен низько вклонитися за це людське розуміння нас, українців. Але я роблюся зовсім іншою людиною, коли почую, прочитаю, побачу, як збиткуються, глузують з України, зневажають мою мову. Тоді я весь, як сталева струна, натягнута до розриву...

Любі «воріженьки наші»! Чи ви таки божевільно сподіваєтесь, що замовкнуть наші слова? Я вірю, що населення в Україні заговорить українською мовою. Так буде! Ношу в серці радість од прочитаного вірша тринадцятирічного киянина Олексія Пастухова:

Я гордий тим, що українець зроду,
Що українською молюся і співаю,
Освідчуюсь тобі в любові, мій народе,
І лиш тобі на вірність присягаю.
Це і мене під Крутами вбивали,
Голодомору пік пекельний жар...
Та я не вмер! — Мені заповідали
Святую землю боронить від яничар.
Я плоть від плоті — син твій, Україно,
Мені в майбутнє будувать мости,
Мені з'єднать судилось воєдино
І ненароджених, і мертвих, і живих...

Це маніфест цілого підростаючого покоління українців. Цей 13-річний хлопчик випередив у своїй національно-патріотичній свідомості все наше суспільство. Росте **еліта** української нації.

З журналу.

◆ З'ясуйте за словничком лексичне значення виділених слів.

Живе слово має на людей великий вплив.

У публічному виступі виявляється світогляд, ерудиція, характер, здібності промовця. Звернення до великої аудиторії слухачів накладає особливу відповідальність за сказане.

Талант оратора зазвичай є наслідком наполегливої роботи мóвця над самовдосконаленням.

Найбільш придатним для публічних виступів є ораторський підстиль публіцистичного стилю.

203. Прочитайте. Складіть план розповіді про ораторський підстиль.

Ораторський підстиль використовують у виступах на мітингах, урочистих зборах, у промовах перед широкими масами.

За своїм лексичним складом ораторський підстиль подібний до книжного публіцистичного стилю. У ньому широко вживається **суспільно-політична лексика** (*парламентсько-президентська держава, демократичний устрій, соціальний захист, державотворення, гідність нації*), **слова й словосполучення з емоційним забарвленням** піднесеності, урочистості або зневаги, презирства (*високий рівень духовності народу, духовний материк української діаспори, натхненний геній народного мистецтва, ганебність яничарства, благословенні українські чорнóземи, політичне пристосуванство*), оригінальні **метафори** та **порівняння** (*остогидле ярмо, отруйне зілля манкуртства, упокорити націю, як отару*), **фразеологізми, афоризми, народні прислів'я** та **приказки** (*Діяльність багатьох депутатів декого тепер не влаштовує. Та на кого ж нарікати? Самі таких обрали! Бачили очі, що купували! (З газети)*.

Синтаксис ораторського підстилю ретельно опрацьований. Для нього характерна **ритмічна організація**: наростання окличної інтонації заключних речень. Ораторському підстилеві властиві так звані **риторичні фігури** — звороти, що підсилюють вирáзність та емоційний вплив мовлення. До них належать **риторичні звертання** (*Прости своїх грішних дітей, Україно! (З виступу)*; **риторичні запитання** (*І все ж: хто ми? Хохли, малороси чи українці?*); **риторичні ствердження** (*Так! Українці пережили голодомори, примусові виселення з рідної землі! (З виступу)*.

Ознаки ораторського підсилю можуть пронизувати весь текст виступу або ж виявлятися в окремих його частинах.

З підручника.

Розкажіть, що вам відомо про видатних ораторів античного світу. Пригадайте приписувані їм крилаті вислови.

Складіть перелік професій, які потребують володіння ораторським мистецтвом. Чи хотіли б ви стати гарним оратором? Чому?

204. Прочитайте початок одного з виступів Євгена Сверстюка. Визначте мету виступу, з'ясуйте тему й головну думку поданого фрагмента тексту.

Дорогі люди! Ми живемо в неспокійному світі відчуження людини від своєї суті. Криза людини, духовна криза людства — нині найбільша тривога світу. Людина змаліла і заплуталася серед надпродукції речей, ідей та арсеналів зброї.

На вітрині мод зарясніло слово «духовність». Воно стало легким, як полова. Одні для заповнення вакууму приводять духовий оркестр у приміщення храму. Інші несуть своїх дітей до церкви охрестити, але потім не вчать їх жити по-християнському. Ті збирають матеріал про прибульців з космосу та цікавинки з індійської культури. Інші, зрештою, прикладають духовні зусилля в науковій та мистецькій праці — і теж наче входять у сферу духовного...

Але чому ці похвальні заняття не виробляють у нас високого ідеалізму, безкорисливого служіння ідеалам, які породжувала висока віра, що йшла від Нагірної проповіді Христа?

Будівельні камінці вторинного походження можна цінувати, збирати, шліфувати, але храму з них не збудуєш. Згадаймо давній переказ про двох Будівників. Одного чоловіка з тачкою, наповненою камінням, спитали: «Що ти робиш?» «Та от звеліли возити каміння — вожу». «А що ти робиш?» — запитали другого, такого ж. «Я будую собор Святого Петра».

Собор Святого Петра в Римі стоїть завдяки тому — другому. Всі великі собори минулого — це передусім пам'яткй високого духу. Всі великі творіння Да́нте, Сервантеса, Шевченка — це теж творіння не пера і пеналя, а творіння духу...

◆ Визначте стиль та підстиль тексту виступу. Назвіть основні ознаки підстилю.

◆ Який тип мовлення покладено в основу тексту? Свою думку доведіть.

Як ви розумієте поняття *духовність, духовна людина, велич духу*? Наведіть приклади.

205. Прочитайте подані початки доповідей, визначте стиль кожної. Яка доповідь була б доречною на засіданні шкільного наукового гуртка? Яка могла б бути виголошена на урочистій частині шкільного вечора?

І. Українська літературна мова розвивається на основі загальнонародної розмовної мови з її невичерпними лексико-стилістичними можливостями. Глибоке знання й використання цих мовних можливостей допомогло і допомагає видатним письменникам створювати шедеври літератури і тим самим удосконалювати й шліфувати загальнонародну мову ...

II. Яка ж співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів наша мова! Ми радіємо, почувши її слово — свіже, росянисте, вжите з художнім тактом ...

◆ Яка мета кожної доповіді? Яким чином з метою доповіді пов'язаний вибір стилю її тексту?

206. Уважно прочитайте пам'ятку «*Як підготуватися до доповіді*», подану в «Довідковому бюро». Поясніть, чим робота над підготовкою доповіді відрізняється від роботи над учнівським твором.

207. Складіть план тексту однієї з доповідей про:

- організацію одноразової допомоги сирітському будинкові (для шкільних учнівських зборів);
- необхідність силами школярів зробити ремонт шкільної оранжереї (для засідання шкільного гуртка біології);
- стан збереження пам'ятки історії та культури, що перебуває у вашому місті або селі (для засідання шкільної ради).

Важливими складниками публічного виступу є інтонація, міміка та жести. Вони є засобами емоційного впливу на слухачів.

Особливе значення має темп мовлення оратора.

208. Складіть і запишіть текст доповіді на одну із зазначених у попередній вправі тем. «Проговоріть» доповідь, належно інтонуючи сказане, використовуючи відповідну міміку й жести. Зверніть увагу на темп виголошення доповіді. Підготуйтеся до виголошення доповіді в класі.

ПІДКАЗКА

Часто на уроках виголошують доповіді за рефератом. У цьому випадку йдеться про учнівську наукову доповідь.

Зрозуміло, що текст реферату складають у науковому стилі. Проте виголошуючи за рефератом доповідь, варто використати елементи публіцистичного стилю (ораторського підстилю). Так, доповідь буде краще сприйнята, якщо матиме привабливий цікавий початок, буде не читана з аркуша, а емоційно виголошувана. Подекуди, дещо відійшовши від тексту реферату, можна вдатися до використання риторичних фігур, ужити емоційно забарвлені слова й вислови, афоризми, фразеологізми тощо. Йдеться про розумне поєднання ознак різних стилів мовлення під час публічного виступу.

◆ Один із рефератів (з української мови, літератури, історії) заслухайте на уроці. Вправність оратора обговоріть у класі. Зверніть увагу на правильність і багатство його мовлення, емоційність викладу, чіткість дикції, доречність вибраного темпу й гучності.

• Складнопідрядні речення з підрядними допустовими

209. Прочитайте. Визначте складнопідрядні речення, укажіть у них головну і підрядну частини. Яке питання можна поставити від головної частини до підрядної?

З чого складається домашній за́тишок? З порядку, чистоти, достатку... Та хіба цього досить?

Хоч ти повернувся зі школи стомлений, ти не принесеш рідним людям роздратування й смуток. Нехай бабуся пересолила борщ, ти цього «не помітиш». Дарма що менша сестра дивиться нецікавий для тебе фільм, ти не нагримаєш на неї і не вимкнеш телевізор. Незважаючи на те, що твій день, може, й не був вдалим, ти не передаси родині свого поганого настрою. Своїх рідних ти бережеш, а вони бережуть тебе. Це і є затишок.

З журналу.

◆ Як поєднані головна і залежна частини вжитих в уривку складнопідрядних речень?

Підрядні допустові частини складнопідрядного речення виражають повідомлення про явища, усупереч яким відбувається дія, про яку йдеться в головній частині.

Такі підрядні частини відповідають на питання *незважаючи на що?*

Підрядні допустові частини пояснюють усю головну частину.

З головною частиною підрядна допустова частина поєднана сполучниками *хоч (хоча), дарма що, хай, нехай, незважаючи на те що.*

Підрядні допустові частини можуть стояти:

- **перед головною частиною:** *Хоч земля вся укрита снігами, моє серце в цвіту (В. Сосюра);*
- **після головної частини:** *Зима літо з'їдає, хоч сама перед ним тікає (Народна творчість);*
- **усередині головної частини:** *Сором, хоч він не дим, очі виїсть (Народна творчість).*

Якщо підрядна допустова частина стоїть перед головною, у головній можуть бути протиставні сполучники *а, та, зате, проте, але, однак.* Наприклад: *Хоч труд важкий у хлібороба, але висока в хлібі проба! (Л. Забашта). Хоч звечора й були заморозки, проте вдень так світило, гріло ясне сонечко! (Панас Мирний).*

210. Прочитайте речення. У кожному визначте головну і підрядну частини, до підрядної частини поставте питання, визначте її вид.

1. Хай лютує й казиться зима, все долають людські теплі руки (*В. Сосюра*). 2. Хоч надвечір'я вже минуло, душа наповнена теплом (*Н. Калениченко*). 3. Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні (*Д. Павличко*). 4. І хоч січень січе, а мені за плечем журавлі журавлять (*Б. Олійник*).

◆ У кожному реченні з'ясуйте місце підрядної частини щодо головної.

◆ Визначте спільнокореневі слова, обґрунтуйте їхнє вживання в одному реченні.

211. Перепишіть прислів'я, уставляючи замість крапок дібрані з довідки сполучники.

1. ... нічого не виходить, а ти, Марку, грай! 2. ... як гадюку грій, вона однаково вкусить. 3. ... у вола язик довгий, а говорити не може. 4. ... пироги пісні, зате слова масні. 5. ... під носом косовиця, а в голові ще й на зяб не орано. 6. Їж, Левку, ... і глевко. 7. ... нічого їсти, зате весело жити.

ДОВІДКА Хай, хоч, нехай, дарма що.

Зробіть висновок щодо того, які сполучники у складнопідрядних реченнях з підрядними допустовими вживаються найчастіше.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

212. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи протиставні сполучники.

1. Дарма що погано скроєний, ... міцно зшитий. 2. Хоч до сала його прив'яжи, ... він буде худий, як драбина. 3. Хоч хліб із водою, ... серце з тобою. 4. Хоч ми брати, ... кишені наші не сестри. 5. Хоч у голові пусто, ... грошей густо. 6. Хоч пень об сову, хоч сову об пень, ... все сові лихо.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

◆ Накресліть схему першого речення.

213. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. На жаль не став я бездоганним хоч розпинав себе і ганив (*С. Реп'ях*). 2. Упавши раз уперто піднімайся крокуй іди та плакати не смій! В прокрустове нехай втискають ложе ти ж виростай і в білий світ лети (*М. Карапка*). 3. Я відкриваю світ собі щодня хоч може він стократ уже відкритий (*І. Гнатюк*). 4. Хоч правда у вогні не тоне і не згорає у воді вона задовго до Платона оголосила бій брехні (*Б. Дегтярьов*). 5. Хоч і не бачимо співця а вгадуєм у ньому горобця Хай спів не всіх такий як в солов'їв зате у кожного оригінальний свій (*М. Білокопитов*).

◆ Визначте вжиті в реченнях фразеологізми, розкрийте їхнє значення.

◆ Зробіть синтаксичний робір першого речення.

Розкрийте значення слів поета А. Бортняка: «*Хай навіть лють, неначе карою, на душу каменем лягла, а ви добром-кресалом з каменю добудьте світла і тепла*». Уживайте складнопідрядні речення.

214. Перебудуйте складносурядні речення на складнопідрядні з підрядними допустовими. Порівняйте і поясніть різницю у змісті.

ЗРАЗОК *Уранці була злива, але ніхто з учнів не спізнився на урок.* → *Дарма що вранці була злива, ніхто з учнів не спізнився на урок.*

1. Завдання було надзвичайно складним, проте майже всі виконали його правильно. 2. Довелося звернутися до словників і довідників, зате робота виявилася цікавою. 3. Було витрачено чимало часу, але жоден з нас про це не пошкодував.

Пригадайте прислів'я й приказки про наполегливість і старáнність. Яке місце посідають ці якості в житті школяра, дорослої людини? У відповіді вживайте складнопідрядні речення з підрядними допустовими.

215. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи риски. Визначте тип складнопідрядних речень.

1. Хоча л..жачого й не б'ють, то і полежать не дають л..дачому (*Т. Шевченко*). 2. Я не/на́виджу брехню у всякій одежі, самовдоволену тупість, хоч би й носила вона в золотих обідках окуляри (*М. Рильський*). 3. Хай бідні ми, хай злидні ми, не ма..мо ні/чого, а будьмо чесними людьми й не/біймося ні/кого! Хоч ми їмо ч..рствi шматки, вдяга..мось убого, а чесним бути в бідності найвище від усього (*Р. Бернс*). 4. Хай кущ старий і сохне без дощів, в..сною паг..н молодий цвістиме (*В. Шекспір*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох складнопідрядних речень із підрядними допустовими (*на вибір*).

Роздивіться репродукцію картини М. Башкирцевої і розкажіть про зображене на ній. Уживайте складнопідрядні речення з підрядними допустовими. Поясніть, чи вдалося художниці відобразити весняний настрій.

Марія БАШКИРЦЕВА.
Весна

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

216. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку.

На чиїх раменах стоїмо?

Можна до хрипоти сперечатися, чим різниться населення від народу, а народ від натовпу. Можна наводити різноманітні визначення поняття «нація». Та чи можна відшукати слово, щоб назвати те, що через тисячоверстя веде журавля до рідного гнізда? У чім причина того, що після десятиліть жорстокого притлумлення національного почуття кожен українець іменує себе саме українцем?

Певно, існують глибинні основи національної самодостатності. Це традиції, закони й віра. Ці святині, переходячи у спадок, не дають забувати, яких батьків ми діти.

Святинею і оберегом українського народу стало козацтво. Саме воно найточніше віддзеркалює риси українського народу.

Ще однією святинею-оберегом української нації нарівні з козацтвом, а може, й вище постає Тарас Шевченко. Чому вище? Бо коли стараннями Катерини II була зруйнована Запорізька Січ, слава козацька потьмяніла. Звичайно, ідея козацтва «не вмре, не загине», вона перейшла в народну пам'ять. Але ж є пам'ять пасивна, що не йде далі притишених зітхань по минулому. І є пам'ять активна, яка те славне минуле переплавляє в сучасне, запаливши іскру живої народної непокори та національної гідності. Таким осереддям активної пам'яті став Кобзар.

Він явився світові в ту пору, коли козацтво вже відбуло в пам'ять, а народ був міцно скований ланцюгами кріпаччини. То яку силу духу треба було мати, щоб у цій пустелі вибухнути джерелом такої чистоти і такої могутньої напруги? Якою силою духу треба було володіти, щоб його почули не лише в Україні, а й далеко за її межами?

Він явився світові, коли Україну вже відспівали і чужі, та й чимало своїх. То нація, зібравши всю свою життєву енергію, послала в світ себе в образі і подобі Шевченка, заявивши світові: «Я єсть!»

В образі й подобі Шевченка наш народ закодував своє безсмертя. І поет з честю виконав цю роль, так що неспростовним свідченням цього є сьогоденна незалежна Україна.

За Б. Олійником.

- З'ясуйте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- Визначте покладений в основу тексту тип мовлення.
- Визначте в тексті складнопідрядні речення, з'ясуйте вид кожного.
- Складіть план тексту (складний). За планом напишіть докладний переказ.

Висловіть своє ставлення до Тараса Шевченка. Як, на вашу думку, має відзначатися 200-річчя від дня його народження?

§ 13. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

217. Прочитайте текст. Визначте складнопідрядні речення з кількома підрядними.

Серед шістьох дітей у сім'ї Кобачів Леся була другою дитиною. Малі Кобачі дружили з дітьми бідняцькими, бо батьки хотіли, щоб діти навчилися звичаїв і мови рідного народу. Дев'ятирічною Леся написала першого вірша, присвятивши його батьковій сестрі Олені, яка була революціонеркою.

Перша збірка віршів Лесі Українки, котра вийшла 1893 року у Львові, засвідчила, як її юна авторка вболіває за долю України, що вона глибоко замислюється над призначенням художнього слова.

З книжки «Жінки в історії України».

Визначте в складнопідрядних реченнях граматичні основи та простежте: з яким реченням пов'язане кожне з підрядних?

Виконайте проект *«Роль жінки в історії української держави»* або *«Видатні жінки України»*. Що ви знаєте про гендерне питання?

Роздивіться репродукцію картини О. Архипенка. Придумайте біографію зображеної дівчини. Підготуйте виставку репродукцій картин *«Жіночий портрет в історії світового та українського мистецтва»*.

Олександр АРХИПЕНКО. **Замріяна**

Серед складнопідрядних речень з кількома підрядними розрізняють речення з:

- **однорідною підрядністю;**
- **неоднорідною підрядністю;**
- **послідовною підрядністю.**

У реченнях з однорідною підрядністю всі підрядні частини однакові за значенням і стосуються одного слова головної частини чи всієї головної частини й відповідають на те саме питання: *У відкритому полі видно, як летять у вирій журавлі, як бродять по ріллі чорні граки (В. Гжицький). Я б розгонив чорні хмари, щоб від хмар не стались тіні, щоб сміялось завжди сонце (Олександр Олесь).*

У реченнях з неоднорідною підрядністю різні за значенням підрядні частини по-різному стосуються головної частини: одна пояснює головну частину в цілому, а друга — один із членів головної частини: *Якщо небезпека застукувала запорожців близько порогів, вони ховалися поміж скелями й по печерах, які й тепер є у скелястих берегах Дніпра (А. Кащенко).* **Кілька підрядних частин у такому реченні можуть стосуватися різних слів у головній частині:** *З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодиноко виділяються ті, що увібрали в себе науку віків (Олесь Гончар).*

У реченнях з послідовною підрядністю підрядні частини утворюють ланцюг (перша підрядна частина залежить від головної, друга — від першої підрядної частини і т. д.): *Рвучись у Всесвіт, не плюймо в колодязь, з якого доведеться пити, коли повернемося до справжнього розуміння світу і забутої людини в ньому (О. Сазоненко). Дайте попить, бо так їсти хочеться, що переночувати ніде (Народна творчість).*

Між частинами складнопідрядних речень із кількома підрядними ставлять коми.

218. Прочитайте речення. Накресліть схему кожного. Визначте тип підрядності.

1. Коли у Європі панував різкий поділ на класи і стани, у Запорізькій республіці був щирий демократизм, який випередив Європу на цілі століття (*А. Чайківський*). 2. Живемо в такий час, коли йде вирішальна боротьба за людину, її майбутнє, коли потребує підтримки людський дух і сама природа (*Олесь Гончар*). 3. Засліплений гордістю не розуміє нічого, бо він захворів на суперечки та змагання, від яких виникають заздрість, сварки, лихомовство, лукаві підозри (*З Біблії*). 4. Людина йде по рідних

вулицях, де пройшло її дитинство, де буяла молодість, де проходили найкращі роки життя (*Я. Баш*).

219. Запишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Нема життя без України бо Україна це Мати яку не вибирають (*Олесь Гончар*). 2. Коли людині є що сказати вона вилле з глибини власної душі все що вона має на папір чи на полотно (*М. Стельмах*). 3. Життя карає неодмінно за кожен гріх за хибний крок поки збагнеш що не година а все життя один урок (*В. Черепков*). 4. Якщо не можна вітер змалювати прозорий вітер на ясному тлі змалюй дуби могутні і крислаті котрі од вітру гнуться до землі (*Л. Костенко*).

◆ Накресліть схеми речень. Визначте тип підрядності.

220. Перепишіть речення. Підкресліть у кожному граматичні основи.

1. Де країна під вербою, де широкий степ, там твоя вітчизна, доню, сонце й неба креп. Де історія пекельна, де калина й глід – там твоя вода джерельна, український світ. Де між небом і землею журавлиний клин починає одіссею, де росте полин, де батьки за стіл з тобою кличуть все село – там твоя вітчизна, доню, рідне джерело (*С. Іщенко*). 2. Якби зібрати всі гарні слова, які мовилися про любов до України, можна було б цілий палац із них звести, хоч зі слів, не запліднених дією, нічого не збудуєш (*П. Федотюк*).

◆ Визначте у записаних реченнях тип підрядності та обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного з речень.

Як ви розумієте вислів *починати одіссею*? Поясніть.

221. До поданих головних частин складнопідрядних речень додайте самостійно складені підрядні частини, які відповідають на записані в дужках питання. Утворені речення запишіть.

1. Телебачення давно збагнуло, (*що?*) ..., (*чому?*). 2. Саме тому що (*з якої причини?*) ..., телевізія захопилася демонстрацією безкінечних серіалів, (*які?*) ... . 3. Персонажі цих витворів телемистецтва дивують рисами, (*які?*) ..., (*які?*) ..., (*які?*) ... .

◆ У записаних реченнях визначте тип підрядності.

Яке майбутнє ви передбачаєте для телебачення? У чому, на вашу думку, сила телемистецтва?

222. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Визначте складнопідрядні речення з кількома підрядними. В кожному з таких речень визначте головну частину та з'ясуйте види підрядних речень.

Вам ніколи не спадало на думку, що професія журналіста має багато спільного з кулінáрією? Адже важливо, які вихідні

інгредієнти мають і кухар, і журналіст, хоч не менш важливо, як усе «спечене» вони зможуть подати. Журналіст, як і кухар, може щось нашвидкуруч насмажити, наварити, запекти за стандартними рецептами, тому що суспільство чекає регулярних, своєчасних новин, «гарячих» публікацій, тому що читачам нецікаво, скільки колонок веде газетяр, як далеко він їздив по інтерв'ю, скільки за місяць йому треба зробити репортажів...

Але ж у тому й полягає журналістське мистецтво, щоб навіть із звичайних речей уміти зробити неперевершені, унікальні витвори! Та це під силу лише тим, хто закоханий у друковане слово й журналістику.

За О. Скороходом.

◆ У складнопідрядних реченнях з кількома підрядними визначте тип підрядності та поясніть уживання розділових знаків.

◆ Накресліть схему одного з таких речень (*на вибір*).

223. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте. Визначте складнопідрядні речення з кількома підрядними, випишіть їх.

Знаєте, яку ми робимо помилку, коли говоримо, що не розуміємо класичної музики, що вона нам недоступна? Ми шукаємо в ній насолоди, хоч це неправильно, бо музика змушує наші ледачі душі працювати! Класичне мистецтво – то сповідь незахищеної душі.

Безперечно, яскраво виражений потяг до земного кохання в опері «Кармен» зрозуміти легше, ніж осмислити пошуки себе в композиціях Баха чи усвідомити, що утверджувати себе не можна приниженням ближнього, що затвердити себе можна, лише піднявшись із ближнім до небес. Тож піднімаймося у відчаї, пристрасті, стражданні й радості, як пропонує нам геніальна музика Бетховена! Немає насолоди вищої за осягнення глибини розкритих душ прекрасних людей, яких ми пізнаємо в музиці Генделя, чи занурення в глибини страждання, надії, очищення, які можна пізнати через музику Шуберта і Веделя. Вияви пошуку сенсу змученої, але не зламаної душі можна почути в геніального Верді та в композиціях Скорика, а бентегу від безглуздого існування та скажену радість від усвідомлення себе — в творах Чайковського.

Дуже хочеться, щоб ви це збагнули, тому повторимо ще раз, що у високому зовсім не насолоди треба шукати, бо класична музика привчає до великої душевної праці.

За Я. Трінчуком.

◆ У виписаних реченнях визначте й підкресліть усі члени речення.

◆ У всіх виписаних реченнях визначте тип підрядності.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного з речень.

Кого з вітчизняних композиторів згадано в тексті? Що вам відомо про їхню творчість?

Розкажіть про ваше ставлення до класичної музики. Чим таке ставлення зумовлене? У відповіді вживайте складнопідрядні речення.

До вашого мовного портфоліо

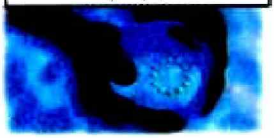

Напишіть твір-роздум «*Музика у моєму житті*» і обговоріть його у класі.

224. Перепишіть речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи. З'ясуйте тип підрядності.

1. Коли на зиму птиці відлітають, чому вони щороку повертають, здолавши даль і натомивши крила, на землю ту, яка їх породила? Коли Вкраїну люди покидають, хіба вони не відають, не знають, що за морями відшукати щастя, лишивши рідну вотчину, не вдасться? (*М. Луків*). 2. Там мила, рідна сторона, де хати в вишняках біліють, де пісня жалібно луна, де житом ниви зеленіють. Де степ широкий, наче море, де дише пахощами гай, де небо зоряне й просторе, там мій святий чудовий край (*В. Залізняк*).

Про який куточок рідної землі ви найчастіше згадуєте? Складіть про нього складнопідрядне речення з:

1) однорідною підрядністю;
2) послідовною підрядністю.

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Які речення називають складнопідрядними? Наведіть приклади.
- Як визначити змістове відношення між головною та підрядною частинами складнопідрядного речення?
- За допомогою яких сполучників і сполучних слів поєднуються головна та підрядна частини складнопідрядного речення?
- Яке місце щодо головної частини може займати підрядна частина? Наведіть приклади.
- У чому відмінність між сполучниками та сполучними словами?
- Яка роль вказівних слів? Наведіть приклади.
- Як ставлять розділові знаки у складнопідрядному реченні?

§ 14. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

• Змістові відношення між частинами безсполучникового складного речення

225. Прочитайте. Визначте складні речення з сполучниками та без них.

Земле рідна! Мозок мій світліє
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподіванки і мрії
У життя вливаються моє.
Я живу з тобою і для тебе,
Вийшов з тебе, в тебе перейду,
Під твоїм високочолим небом
Гартував я душу молоду.

В. Симоненко.

Поясніть, як ви розумієте суть терміна «*безсполучникове складне речення*».

◆ У безсполучниковому складному реченні визначте граматичні основи.

Безсполучниковим складним реченням називають таке складне речення, частини якого поєднані лише за змістом та інтонацією, без допомоги сполучників і сполучних слів. Наприклад: *Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі (Народна творчість).*

Змістові відношення в безсполучниковому складному реченні зумовлені змістом частин, що входять до його складу.

За характером змістових відношень між частинами безсполучникові речення поділяють на дві групи:

• з однорідними частинами, які є рівноправними, не підпорядкованими одна одній: *Засинає день у хаті, місяць ходить за лісом (Б. Гірський);*

• з неоднорідними частинами, одна з яких пояснює іншу: *Я відчуваю: день минає (Г. Алексєєва).*

226. Прочитайте речення. Доведіть, що вони є безсполучниковими складними.

1. Усе в житті минає, переходить, не минає мужність й доброта. Сій розумне — то розумне вродить. Йди з добром — добро і завіта (*О. Довгий*). 2. Мухи сідають на ранах, бджоли на квітах пахучих; добрий все бачить лиш добре, підлий лиш підле у других (*І. Франко*). 3. Хай оживає істина стара: людина починається з добра (*Л. Забашта*). 4. І я збагнув: світ добрий і великий (*І. Складаний*).

◆ Укажіть серед речень ті, що складаються з однорідних (рівноправних) частин.

227. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте безсполучникові складні речення, що складаються з неоднорідних частин. Підкресліть у них граматичні основи.

Пер..пілка бігла по ст..рні, воїн мчався полем на коні. Він копитом — прямо на кр..ло, заскр..піло ременем сідло. Взяв с..лдат поран..не пташа: не ч..рства була його душа. І в цю мить догнали вороги — задзв..ніли шаблі навкруг.. . Він усіх п'ятьох пер..рубав, тільки й сам посічений упав. До грудей тулилося пташа, ось така у воїна душа.

П. Воронько.

◆ Позначте в словах орфограми. Поясніть написання слів.

Поясніть лексичне значення слів *доброта* та *добро*. Розкрийте значення фразеологізмів *добре серце; навчати добра й розуму; у добрі руки (віддати)*.

Пригадайте: яким виявам людської доброти вам доводилося бути свідком? Розкажіть про це, уживаючи безсполучникові складні речення.

Усне мовлення: тренінг спілкування

Виберіть серед своїх однокласників 2–3 «експе́ртів» — тих, хто, на вашу думку, вміє ефективно спілкуватися. Їхнє завдання — уважно вислухати діалоги та дати їм оцінку. Запитавши учасників діалогу про те, яку мету спілкування вони визначили, експе́рти мають вирішити, чи вдалося їм цієї мети досягти.

Використавши деякі з поданих у рамках (або самостійно дібраних) етикетних формул та фразеологізмів, складіть та розіграйте в парах діалоги, можливі за окреслених нижче обставин:

- під час перерви учень та вчитель ненавмисне зіштовхнулися на сходах;
- під час уроку вчитель випадково зачепив портфель одного з дев'ятикласників, з нього висипалися зошити, книжки, касети, дискети тощо;
- дев'ятикласник спізнився на урок, а коли увійшов до класу, з'ясувалося, що його місце зайняв інший школяр, несподівано змінився розклад, тому урок з

іншого предмета веде інший учитель, а сам учень, що запізнився, забув удома портфель, зошити й ручку.

Етикетні формули вибачення

Вибачте (пробачте)! Даруйте! Простіть (будьте ласкаві, як Ваша ласка)! Прийміть мої вибачення. Приношу свої вибачення. Дозвольте просити пробачення! Я хочу (мушу, маю, зобов'язаний) просити пробачення. Перепрошую! Винен! Мені шкода... Мені (невимовно, безмежно) жаль. Я дуже жалкую... Не гнівайтесь (не сердьтеся) на мене!

Фразеологізми

Не спіши, середо, раніше четверга (з козами на торг, поперед батька в пекло). Обережніше на поворотах. Ніг під собою не чуєш. Обоє рябоє (одним миром мазані). Ні живий ні мертвий. Ні пари з уст. Поспішиш — людей насмішиш. Очам не вірю (обман зору)! Перед носом. Обличчя горить (пекти раки). Не тепер, так в четвер. Не увібгати в голову. Пахне смаленим. Не хлібом єдиним. Ні сіло ні впало. Ніде правди діти. Одвічна історія.

Використавши деякі з поданих у рамках етикетних формул, складіть і розіграйте діалóги, можливі між:

- дев'ятикласником та його вчителькою, яка стала лауреатом районного (міського) конкурсу «Вчитель року»;
- дев'ятикласницею та її подругою, яка стала переможницею районного (міського) етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади;
- дев'ятикласником та його ровесницею, яка виграла гран-прі на районному (міському, всеукраїнському, всесвітньому) конкурсі краси.

Компліментарні формули

Ви чудово виступали! Ви незрівнянний! Ваша унікальність (здібності, талант) безсумнівна. Ви (Ваші знання, вміння, реакція) неперевершені! Ваша мудрість (ерудиція, дотепність, винахідливість) фантастична! Дорівнятись до Вас ніхто не зможе! Ви наймудріший і найвродливіший! У Вас безліч талантів! Бережіть в собі іскру Божу! Шануйте свій талант! Ви приречені на успіх (перемогу)! Спілкування з Вами – насолода!

Формули відповіді на комплімент

Дякую (дуже вдячний) за комплімент! Спасибі на доброму слові! Усе завдяки Вашій підтримці (допомозі). Радий це чути. Те саме можу сказати про Вас. Безмежно Вам вдячний за добрі слова! Найдорожча нагорода – це Ваше схвалення. Спасибі, Ви перебільшуєте! Ваше схвалення сприймаю як аванс. Сподіваюся виправдати Вашу оцінку. На таку оцінку я, звісно, не заслуговую!

Фразеологізми

Це Вам до снаги (під силу). Схиляти голову. Спробувати щастя. Зеленої Вам вулиці. Не йти второваною стежкою (піти проти течії). Не плентатися в хвості. Внести лепту. Виросли крила. Вирости у власних очах. Полонити серце. Не підставляти ніжку. Піднести на п'єдестал. Кинути (підняти) рукавичку. Не ховатися в кущі. Підписатися обома руками. Схиляти коліна. Поганий солдат, який не хоче бути генералом. По одежі стрічають. Прикінцевий акорд.

Чи вмієте ви говорити компліменти? Чи вважаєте це вміння важливим для спілкування? Чому? Проведіть у класі День компліменту.

Частини безсполучникового складного речення можуть поєднуватися такими видами інтонації:

- **переліку:** *Одцвіли задумливі каштани, поскидали пух легкий тополі (О. Іваненко);*
- **протиставлення:** *Багато листя на дереві — мало плодів. Багато бесіди — мало розуму (О. Духнович);*
- **пояснення (зумовленості):** *Сьогодні свято у зозуль — вони усе обсіли віття (А. Таран);*
- **попередження в першій частині та додаткового повідомлення в другій:** *Надвечір лихо сталось: страшенна буря зразу заревла (Л. Глібов).*

228. Прочитайте текст, дотримуючи правильної інтонації.

Поміж вербами і верболозами я на ковзанах помчав до Ведмежої долини. Я вивертів коло, вивинувся на ясенець, тоді мене понесло до сивочубих стіжків. Ураз піді мною засичав, увігнувся лід, по ньому поповзло сліпуче павутиння тріщин, ураз підстрибнув угору берег, з очей почало випадати сонце й верби. Вода обпекла мене полум'ям. На щастя, руки мої зависли на льоду — опинився на березі біля верби. Розгубившись, я не знав: що я маю робити? Насамперед витирав рукою обличчя. А неслухняні зуби в цей час почали вибивати противну чечітку.

За М. Стельмахом.

◆ Визначте безсполучникові складні речення, частини яких поєднані інтонацією переліку.

◆ Частини яких безсполучникових складних речень слід читати з інтонацією пояснення та інтонацією попередження?

◆ Визначте змістові відношення між частинами безсполучникових складних речень.

◆ Перепишіть. У безсполучникових складних реченнях визначте і підкресліть граматичні основи.

До вашого мовного портфоліо

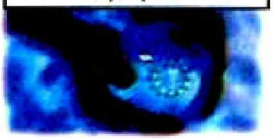

Напишіть твір-роздум «*Кожне життя — безцінне*». Обговоріть його в класі.

229. Перепишіть. Визначте безсполучникові складні речення, утворені з однорідних частин, та безсполучникові складні речення, що складаються з неоднорідних частин.

1. Сідає сонце на спочинок, синіє обрій, тануть тіні, дарує казку хтось дитині (*К. Лесьєв-Лесь*). 2. Позасинали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер, утомився, затих; не сплять тільки зорі в далекому небі (*Панас Мирний*). 3. Проти неділі мені сниться сон: зійшов над нашою хатою місяць уповні (*Марко Вовчок*). 4. І від хати і до хати, від села і до села почали колядувати — звізда ясна розцвіла (*В. Загороднюк*).

◆ Визначте в реченнях граматичні основи, підкресліть їх.

◆ Визначте в словах орфограми. Поясніть правопис слів.

• Розділові знаки у безсполучниковому складному реченні

Між частинами безсполучникового складного речення ставитимо кому, крапку з комою, двокрапку й тире.

Кому ставлять між частинами безсполучникового складного речення, якщо вони означають одночасність дій або їхню послідовність і тісно пов'язані між собою за змістом. Наприклад: *Хмара виплакала сльози, ними вкрилися гаї (Б. Дегтярьов).*

Крапку з комою ставлять, якщо частини рівноправні, незалежні, поширені, мають усередині розділові знаки та далекі за змістом. Наприклад: *Стоїть явір над водою, на воду схилився; сидить козак у неволі, тяжко зажурився (Народна творчість).*

230. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Ніч простерла чорні крила, в'ються вихрами вітри (*Д. Загул*). 2. У кожного перед очима встала ніч, тиха та зоряна; сизим мороком

криє вона чорнії гори, страшенні скелі (*Панас Мирний*). 3. Ніч насувала на землю; ясні зорі виблискували в темному небі; мороз дужчав, дорога рипіла під ступнями (*Панас Мирний*). 4. Смеркає, двері всі вже замикає вечір (*Й. Ортен*). 5. Людей не чуть; через базар кажан костокрилий перелетить; на вигоні сова завиває (*Т. Шевченко*). 6. Місяць піднявся високо; садки блищать, не шелехнуть; відпочиває після трудового дня Зачіплянка, віддавшись в обійми своїм серпанковим снам (*Олесь Гончар*).

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними та відкремленими членами. Зробіть синтаксичний розбір двох із них (*на вибір*).

231. Перепишіть, обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою, пливе човен по Дунаю один за водою. 2. Літа орел, літа сизий попід небесами; гуля Максим, гуля батько степами-лісами. 3. У неділю вранці-рано поле крилося туманом; у тумані, на могилі, як тополя, похилилась молодиця молодая. 4. Реве, стогне завірюха, котить, верне полем; стоїть Катря серед поля, дала сльозам волю. 5. Знову закипіло синє море; вздовж байдака знову походжає пан отаман та на хвилю мовчки поглядає.

З творів Т. Шевченка.

◆ Накресліть схему першого речення.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

232. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Ольгу Косач знають як відому письменницю Олену Пчілку. Значною постаттю у світовій літературі стала її донька Леся Українка син Михайло взяв псевдонім «Обачний». Ці псевдоніми придумала Олена Пчілка сама вона впродовж життя підписувалася тільки псевдонімом.

Лариса Петрівна дібраним для неї матір'ю псевдонімом пишалася нехай царський уряд заборонив українську мову але цією мовою вона писатиме і напише такі твори що їх знатимуть не лише в Україні.

Дружина Пантелеймона Куліша Олександра Білозерська стала відомою письменницею Ганною Барвінок чарівний псевдонім «Наталка Полтавка» прибрала її племінниця Надія Симонова дочка рідної сестри Олександри та її чоловіка письменника видавця і збирача українських приказок Матвія Номиса. Номис так само псевдонім утворений з перевернутого прізвища «Симонов».

З журналу.

◆ Визначте безсполучникові складні речення. Обґрунтуйте розділові знаки між їхніми частинами.

Який псевдонім ви обрали для себе, якби виникла така потреба? Свій вибір обґрунтуйте.

233. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Маршрутне таксі неквапливо рухалося вуличками міста Юрій дивився у вікно й насолоджувався музикою радіо злегка відбиваючи ритм пальцями. За кермом досвідчений водій машин на дорогах небагато.

Світлофор зелене світло водій поволі рушає. Прямо на них на шаленій швидкості мчить «Ленд Ровер» мабуть він хоче проскочити. Усе відбувається дуже швидко потім події розтягаються ніби при сповільненому режимі перегляду кінострічки. Водій маршрутки повертає праворуч тисне на гальма він з усіх сил намагається уникнути зіткнення.

За О. Скороходом.

◆ Поясніть розділові знаки між частинами безсполучникових складних речень. У яких реченнях ці знаки є, на вашу думку, взаємозамінними, у яких — ні? Чому?

◆ Усно продовжіть висловлювання. Уживайте безсполучникові складні речення.

Чи хотіли б ви стати водієм? Чому? Яких особливих умінь і рис вдачі потребує ця професія? У відповіді вживайте безсполучникові складні речення.

234. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! З кожної пари простих речень утворіть безсполучникові складні, запишіть їх. Розставте пропущені розділові знаки.

• На думку психологів українські жінки краще за чоловіків аналізують емоції та настрій людини за її мімікою і виразом обличчя. Вони здатні розрізнити не менше десяти емоційних станів співрозмовника сором страх відразу тощо.

• Жінки здебільшого починають і підтримують розмову. Чоловіки ж контролюють і спрямовують її виявляючи зацікавленість або змінюючи тему.

• Мовці ніколи не повинні забувати про культуру спілкування етикетність мовленнєвої поведінки уміти відчувати співрозмовника встановлювати зворотний зв'язок передусім давши людині змогу висловитися. В ідеалі спілкування має бути підпорядковане правилам доброго тону пошануванню чужої і власної гідності.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків між частинами записаних безсполучникових складних речень.

235. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

Ніч надворі холодна ніч у суботу проти неділі. Такі ночі завжди зг..няють людей у теплу хату до ясного світла до бл..скучого самовара. Надворі віт..р виє обдаючи пізнього пер..хожого

холодними поцілунками т..мрява чорною марою налягає на землю. А в хаті у теплому зат..шку іде тепла ро..мова очі любо грають з уст не сходить в..села усмішка. Усі зап..вають ту усмішку теплим та пахучим чаєм. Такі вечори часто проводив Петро у своїй рідній хаті.

За Панасом Мирним.

◆ Визначте безсполучникові складні речення, підкресліть у них всі члени речення. Накресліть схеми цих речень.

Складіть висловлювання *«Вечір у колі рідних мені людей»* (*усно*). Уживайте безсполучникові складні речення.

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ТВІР НА СУСПІЛЬНУ ТЕМУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

236. Прочитайте висловлювання, з'ясуйте його стиль, свою думку обґрунтуйте.

Як відродити гідність української людини? Її на власній землі принижують, а на чужих землях тисячі й тисячі громадян незалежної України стають заробітчанами, людьми третього чи десятого сорту, яких зневажає чужа держава і не захищає власна.

Але й те треба сказати, що й самі українці, як мало хто, талановиті у справі самопринижения. Нам бракує культури національної саморепрезентації. В тому числі й у повсякденному житті, що дуже важливо. Коли лежить п'яний бродяга в калюжі — це нікого не дивує. Коли ж у калюжі побачать п'яного офіцера в погонах — це вже знахідка для громадської думки. Українець повинен пам'ятати, що в нього на плечах невидимі йому, але видимі оточенню погони українства — і це зобов'язує його бути зразком поведінки у всьому, зразком культурності й такту.

З виступу І. Дзюби на III Всесвітньому форумі українців.

Як ви розумієте вислів *національна саморепрезентація*? Відповідь побудуйте в публіцистичному стилі.

237. Прочитайте уривок з доповіді Юрія Мушкетика на урочистому вечорі в Національній опері з нагоди ювілею Тараса Шевченка. Яка, судячи з прочитаного, мета доповіді? Яким чином вибір стилю пов'язано з метою мовлення?

...Ми всі виховувані Шевченком. От чи всі виховані...

Нині дехто каже: у нас немає української ідеї. Неправда. Є. Ось тут вона вся: у «Кобзарі» Шевченковому!

Кажуть, немає програми державотворення? Ось вона, тут! У «Кобзарі»! Читаймо й робімо, як тут написано, — й збудуємо Україну.

Звичайно, самого слова «ідея» в Шевченка немає, зате є її сутність, яка формується з принципів справедливості, сумління, добра, які поет втілював усе життя. Шевченко бачив українську ідею як державотворчу волю до національної і політичної свободи, як самоусвідомлення і самоствердження народу-будівничого, як спільноту — пролеглу через віки — через живих, і мертвих, і ненароджених. Прочитаймо цю ідею од слів «В своїй хаті своя правда і сила, і воля». І мобілізуймо її на виконання всіх, у тому числі і економічних, завдань.

Так, розвіялася ніч бездержавності, й ми мали б уповні реалізувати в собі всі заповіти і передбачення Шевченка. Україна увійшла в нову незалежницьку еру, ми вітаємо всі заходи на її розбудову. А це утвердження громадянських свобод, власної символіки, Конституції, утвердження в міжнародній спільноті. Мали б закріпитися на цій території — в своїй хаті, в своїй правді. Але ж ні, дехто знов шукає ту правду в чужій хаті, по сусідах, на чужому полі...

◆ З'ясуйте стиль уривка, свою думку обґрунтуйте.

◆ Який тип мовлення покладено в основу уривка?

Як будується роздум? Чи можна сказати, що висловлювання стосується суспільної теми? Поясніть.

238. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть план твору на одну з тем:

- Яким я уявляю майбутнє України.
- Що дає сучасному українцеві знання історії.
- Без мови немає народу.

◆ Напишіть твір у публіцистичному стилі на чернетках, тоді прочитайте й обговоріть його в групі. Після внесення виправлень складіть колективно текст твору і прочитайте в класі.

Двокрапку між частинами безсполучникового складного речення ставлять, якщо:

- **у попередній частині наявні дієслова** *знати, бачити, чути, розуміти, уявляти, пам'ятати* **та ін:** *Бачу: летить чорнокрилий птах (Д. Загул).*
- **наступна частина пояснює або розкриває зміст попередньої:** *У нашому лузі сталася новина: зацвіла біленьким цвітом червона калина (Б. Чепурко);*
- **наступна частина виражає причину того, про що йдеться в попередній частині:** *Дуже тішиться бджола: дика груша розцвіла (В. Паронова);*
- **у першій частині є слова** *так, такий, всякий, одно:* *Правда, любов буває всяка: любив і вовк кобилу, та залишив хвіст і гриву (М. Стельмах).*

Першу частину таких безсполучникових складних речень вимовляють із попереджувальною інтонацією дещо зниженим тоном, на місці двокрапки роблять паузу, другу частину вимовляють із підвищенням голосу.

239. Прочитайте, дотримуючи правильної інтонації. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Я знав: вперед пливти колись було нелегко й Магеллану (*Д. Луценко*). 2. Нарешті вже щасливий ти: здолав бар'єри сует і думою високою сягнув Говерли спокою (*В. Герман*). 3. Не сотвори собі кумира: кумир витворює раба (*В. Забаштанський*). 4. Нам приклади свідчать рясні й красномовні: поспішність успішності ворогом є (*Л. Первомайський*). 5. Така в усіх у нас одна потуга: трощити меч і братися до плуга (*А. Малишко*). 6. З природою найкраще навзаєм: слід за любов платити їй любов'ю (*Є. Гуцало*).

◆ Накресліть схему першого речення.

240. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

1. **Пам'ятайте** серцем наша мова пісня (*Л. Кисельов*). 2. Говори говори моя мила твоя мова співучий струмок (*П. Тичина*). 3. Проти **неділі** сниться мені сон зійшов над нашою хатою місяць уповні (*Марко Вовчок*). 4. Затям доброзичливість **вартісніша** за золото й срібло (*З Біблії*). 5. З **дитинних** радощів моїх убогих була мені найближчою одна розвагою розрадою в тривогах стояла вишенька біля вікна (*Р. Балясна*).

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

◆ Визначте орфограми у виділених словах. Поясніть написання слів.

241. З кожної пари простих речень утворіть безсполучникове складне. Обґрунтуйте вживання двокрапки. Поясніть, у чому полягають зміни у змісті речень.

• День сьогодні похмурий. Кошлаті хмари оповили небо.

• Сонце ледь визирає з-під хмарної ковдри. Над землею висять сутінки.

• Негода створює кепський настрій. Від непривітного пронизливого вітру стає моторошно.

◆ Ознаки якого стилю притаманні записаним реченням? Свою думку доведіть.

242. Перебудуйте складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними на безсполучникові, запишіть їх.

1. Я чую, як вітер пронісся. Я бачу, як плачуть верхів'я (*Д. Фальківський*). 2. Ти знай, що я з орбіти не зійду. Ти знай, що я морями не змілію! (*Є. Гуцало*). 3. Я бачив, як вітер березу зломив (*В. Александров*). 4. Я знаю, що з попелу сходять квіти. Я вірю, що з каменю б'є джерело (*А. Малишко*).

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

243. Запишіть народні прислів'я, дібравши з довідки другу частину.

1. Рідна мова не полова: ... . 2. Наговорила: ... . 3. Замкнув вовка межи вівці: ... . 4. Брати що коти: ... .

ДОВІДКА ... на осиці кислиці, на вербі груші. ... нехай тюрму знає. ... уранці вони поб'ються, а ввечері помиряться. ... її за вітром не розвієш.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

244. Прочитайте. Визначте речення прості та складні. Обґрунтуйте вживання двокрапки. Перепишіть лише безсполучникові складні речення, підкресліть у них граматичні основи.

1. Сім речей є осоружними й огидними Богові: горді очі, брехливий язик, умиті безневинною кров'ю руки, сповнене лихих задумів серце, спрямовані до зла ноги, фальшиві свідчення та чвари між братами. 2. Не забувай: чесне ім'я цінніше за найбільше багатство. 3. Три речі є в житті незбагненними: путь орла в небі, дорога корабля в морі, шлях до дівочого серця. 4. Сказано мудрецями: не годиться вважати під час суду на особу підсудного.

З Біблії.

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть уживання у них розділових знаків.

245. Запишіть речення, розставте пропущені розділові знаки.

1. Пам'ятай смак визначають не по шкаралупі а по ядру. 2. Зло таїться за гарною подобою гадюка ховається в траві. 3. Здрастуй милий мій спокою! Ти навіки уже мій! Добре бути нам з тобою ти для мене а я твій. 4. Братайся не з тими хто зло ховає. Знай лише добрий добро в серці має.

З творів Г. Сковороди.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення (*послідовність розбору безсполучникового складного речення подано в «Довідковому бюро»*).

Що ви знаєте про творчість і філософію Григорія Сковороди? Напишіть про це, уживаючи безсполучникові складні речення.

246. Перепишіть. Визначте безсполучникові складні речення, підкресліть у них граматичні основи.

Міжнародне значення Київської Русі багато в чому визначуване її розташуванням: вона перебувала на межі двох цивілізацій — європейської та азіатської.

У Київській Русі з'явилися зовнішні атрибути української державності: грошова одиниця — гривня і державний знак — тризуб. Вони так укорінилися в історичну пам'ять українців, що

збереглися в ній упродовж майже тисячоліття. Цілком закономірно: державні знаки Київської Русі відродилися в атрибутиці сучасної Української держави.

За В. Борисенком.

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

Які ви знаєте атрибути рідного міста (села)? Чи має свою атрибутику ваша школа, клас? Розкажіть про це. Уживайте безсполучникові складні речення.

Тире між частинами безсполучникового складного речення ставлять, якщо:

- **наступна частина виражає наслідок або висновок із того, про що йдеться в попередній:** *Прийшла Покрова — сиди, чумаче, вдома (Народна творчість); Мене проліском звали — така я була синьоока (Г. Пастушенко);*
- **зміст частин протиставлено або зіставлено:** *Я тебе упізнав — ти мене не впізнала (Є. Гуцало); Діамант малий — краси багато (В. Василашко);*
- **у наступній частині міститься порівняння з тим, про що йдеться в попередній:** *Говорить — шовком шиє (Народна творчість); Заспіваєш — аж світяться ранки (А. Малишко).*

Першу частину таких речень вимовляють із підвищенням тону, на місці тире роблять паузу, а другу частину вимовляють зниженим голосом.

247. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Обґрунтуйте вживання тире.

1. Усі мовчать — говорить мати (*В. Крищенко*). 2. Сіло сонце — почали вечеряти (*Панас Мирний*). 3. Була б колиска — будуть діти (*М. Вінграновський*). 4. Картопля в мами дружно зацвіла — увесь город біляво-фіалковий (*Л. Малецький*). 5. Пригадую мадонну Рафаеля — мистецтво вічне, вічне-бо життя! (*Д. Павличко*). 6. Спадало з серця найбільше лихо — то моя мама співала (*Є. Лещук*).

248. Перепишіть речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Зробив добро для тебе чоловік — ти вдячний будь йому повік. Зробив добро ти чоловіку — приємно буде вам обом. Не прагни тільки, щоб довіку за це він став твоїм рабом (*Д. Білоус*). 2. Не діли душі наполовину — тріщини іржа покриє враз (*П. Камінський*). 3. Мова — це річка живої гарячої кро́ві. Висохне річка — народу на світі нема (*О. Рубан*). 4. Моя земля мені найкраща в світі. Є Україна — виростуть сини (*І. Гайворон*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

249. Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє уживання.

1. Посміхнулось серце добре сонце вийшло в синій обрій. Посміхнулось серце злюще стало темно наче в пущі (*М. Сингаївський*). 2. Знов перейдімо до лірики очистять душу хай її рядки (*А. Зігора*). 3. Вгору стежка твоя я спускаюсь з гори (*Дніпрова Чайка*). 4. Грім ударив захитались темне небо і земля (*Я. Жарко*).

◆ Визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи.

250. Подані складнопідрядні речення перебудуйте на складні безсполучникові, між частинами яких треба ставити тире.

1. Як пройде негода, стане кращою погода. 2. Як листя жовтіє, то поле смутніє. 3. Як зазиміє, жаба оніміє. 4. Як травень холодний, то рік хлібородний. 5. Як багато птиць, не буде гусениць. 6. Як уродить мітлиця, буде хліб тільки сниться. 7. Як кликав вовк козу в гості, вона йти не схотіла.

Народна творчість.

◆ Поясніть, як змінився зміст новоутворених речень.

251. Роздивіться зображення гривні часів Київської Русі. Складіть речення про історію грошей на теренах України за схемами:

1. [ ] — [наслідок].
2. [ ] — [порівняння].
3. [ ] — [протиставлення].
4. [ ]: [пояснення].
5. [ ]: [причина].
6. [ ]: [ ]; [ ].

Пригадайте, що ви знаєте з уроків історії про вплив грошей на розвиток людства. Поясніть, як пов'язані матеріальна і духовна культури.

Чи вважаєте ви робітничі спеціальності престижними? Що означає *бути майстром своєї справи*? Проведіть у класі дискусію на тему *«Як майстри впливають на долю світу?»*. Що ви вважаєте головним у вашій майбутній професії: рівень заробітної плати, потрібність суспільству, творчість?

252. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки.

Давно помічено: обдарована нація часом дуже своєрідно являє світові свої неперевершені таланти. Потрапив Олександр Архипенко до США-став він родоначальником нового напрямку в скульптурі. Опинився Іван Пулюй у Відні-судилося йому першим спостерегти ікс-проміння, згодом назване рентгенівським. Забився Серж Лифар у Париж-там він став зіркою світового балету. Про

Настю Лісовську вже мовчимо: таких українок історія більше не знала.

За О. Шарварком.

◆ Зробіть синтаксичний розбір одного з безсполучникових складних речень (*на вибір*).

Кого, на вашу думку, можна вважати видатним українцем? Кого з видатних українців ви шануєте найбільше? Чому? У відповіді вживайте безсполучникові складні речення.

Підготуйте інформаційне повідомлення «*Синтаксичні особливості Інтернет-спілкування*».

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Яке складне речення називають безсполучниковим?
- На які дві групи поділяють безсполучникові складні речення?
- Які змістові відношення властиві безсполучниковим складним реченням? Наведіть приклади.
- Яку роль відіграє у безсполучникових складних реченнях інтонація?
- Якими видами інтонації можуть поєднуватися частини безсполучникового складного речення? Наведіть приклади.
- У яких випадках між частинами безсполучникового складного речення ставлять кому? Крапку з комою? Двокрапку? Тире?
- Підготуйте усний виступ для засідання мовознавчого гуртка «*Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні*».
- Підготуйте статтю «*Безсполучникове складне речення*» для електронної енциклопедії «Вікіпедія».

- Роздивіться репродукцію картини Є. Манишина і розкажіть про зображене на ній, уживаючи безсполучникові складні речення. Які українські національні святині ви знаєте? Як, на вашу думку, потрібно їх шанувати?

Євген МАНИШИН.
Наша святиня

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

253. Прочитайте журнальну статтю, визначте її тему й головну думку.

Як знайти своє покликання

Невдовзі кожен із нас має обрати фах, який визначить долю. Як же страшно помилитись у виборі майбутньої професії! Саме цей вибір для плину нашого життя цілком може стати вирішальним.

Певно, ви помічали: навколо нас багато халтурників і невмійків. Якщо невмійко — це той, хто чогось не вміє, але може ще колись навчитися, то халтурник — це людина, усвідомлено байдужа до своєї праці. Халтурник — це безвідповідальний і ледачий ремісник, який так і не став і вже не стане майстром.

Кажуть, що майстер — це той, хто знайшов своє покликання у праці. А ще кажуть, що справжнього майстра характеризують три ознаки. Перша — це високе професійне вміння, володіння тими прийомами, які забезпечують щонайвищий рівень роботи. Друга ознака — це творче ставлення до праці, своєрідний і неповторний «почерк». Це те, що все виконане майстром робить неповторним, а самого майстра — незамінним. І, нарешті, третя ознака справжнього майстра така: він прагне прислужитися людям, бути їм по-справжньому корисним.

Ви можете заперечити: хіба ота корисність така вже необхідна? Навчився щось робити вправно, то й роби! Аби платили побільше. Та, виявляється, все не так просто. Якщо праця майстра не є корисною людям, то й майстерність виявиться позбавленою сенсу, навіть може суперечити інтересам людей, стати аморальною.

Кому спаде на думку визнати майстром кишенькового злодія? Або славетного шахрая, «великого комбінатора» Остапа Бендера? Або здібного вченого — героя роману Герберта Уеллса «Людина-невидимка», який і не думав про те, щоб його відкриття стало для людей корисним.

Знайти своє покликання — значить виявити себе у праці, яка найкраще відповідала б складові душі, нахилам, здібностям. Пам'ятаєте ідею «сродної праці» Григорія Сковороди?

Самим лише навчанням створити майстра неможливо. Необхідна гармонія особистості з обраною професією. Тобто відповідність того, чого людина прагне, з тим, на що ця людина спроможна.

Як було б прикро поповнити собою лави узаконених дипломами немайстрів! Щоб цього не сталося, потрібно: правильно обрати професію, відчувши своє покликання. А для цього необхідно навчитися правильно оцінювати себе. Це тільки на перший погляд просто, а насправді — немає нічого складнішого. Отже, пізнай себе — знайдеш своє покликання!

- Визначте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.
- З'ясуйте покладений в основу тексту тип мовлення.
- Визначте в тексті складні речення. З-поміж них укажіть сполучникові та безсполучникові.
- Складіть і запишіть план тексту (складний).
- За планом напишіть докладний переказ тексту.

До вашого мовного портфоліо

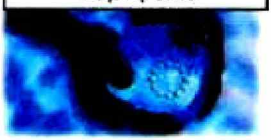

Напишіть твір-роздум «*Що означає пізнати себе?*» у публіцистичному стилі. Звернувшись до словничка іншомовних висловів, використайте вислів «*пізнай себе*» мовою оригіналу.

§ 15. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

254. Прочитайте. Якими засобами пов'язані між собою частини складних речень? Укажіть сполучниковий і безсполучниковий види зв'язку.

1. Спливуть літа, спливуть царі-горохи, і наш народ розквітне між людьми (*В. Марсюк*). 2. Знову рік Новий іде, і знову думка думку будить: куди він нас усіх веде, кого приспить, кого розбудить? (*М. Кононенко*). 3. Хочеш вік прожить немарно ти — вищої шукай собі мети, щоб за тебе більшая була: за великою зростеш і сам, з нею воля духові й рукам і великі на весь світ діла (*Б. Грінченко*).

У складних реченнях можуть бути поєднані різні види зв'язку:

- **безсполучниковий і сполучниковий:** *А правду каже приказка стара: тоді є щастя-втіха, коли своя у тебе стріха, а під чужою не шукай добра (Б. Грінченко);*
- **сурядний і підрядний:** *Трапляється, що кепський твір напише й великий письменник, але ще ніколи не траплялося таке, щоб кепський письменник написав великий твір (Р. Дідула).*

255. Прочитайте. Використавши подану в тексті інформацію, дайте відповіді на запитання: *у яких стилях використовують речення з різними видами зв'язку? Яка роль таких речень у науковому стилі? Яка функція таких речень у художньому й публіцистичному стилях?*

Складні речення з різними видами зв'язку є ознакою книжного мовлення, але їх функції в різних стилях неоднакові.

У науковому стилі складні речення з різними видами зв'язку служать засобом вираження складних думок, допомагають чітко й послідовно викласти матеріал. Найчастіше тут використовують речення інформативного характеру з підрядним і сурядним зв'язком. Вони дають можливість виражати найскладніші здобутки людської думки в будь-якій сфері наукових знань.

У художньому й публіцистичному стилях такі речення виконують образну функцію. Уміле їхнє використання, разом із простими конструкціями, робить мову художніх, публіцистичних творів багатою, гнучкою, образною.

За М. Пентилюк.

Чому, на вашу думку, вживання речень з різними видами зв'язку недоречне в офіційно-діловому стилі?

256. Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень. Якими засобами пов'язані між собою частини складних речень? Укажіть сполучниковий і безсполучниковий зв'язок.

Сім смертних гріхів — це найтяжчі гріхи: заздрощі, жадібність, розпуста, ненажерливість, гордощі, лінощі, злість, яких не можна спокутувати, і за них людина мусить вічно каратися у загробному житті. У сучасній мові фразеологізм «сім смертних гріхів» уживається на позначення якнайтяжчих злочинів, і це не єдиний крилатий вислів, де звучить число сім. «Книга за сімома печатями» — теж вислів із Біблії, де так названо книгу, яку «ніхто не міг ні на небі, ні на землі, ні під землею розкрити, щоб подивитися в неї», а в образному значенні вислів означає щось незрозуміле, приховане й недоступне.

За А. Коваль.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

◆ З'ясуйте, до якого стилю належить висловлювання. Свою думку доведіть.

257. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть безсполучниковий і сполучниковий типи зв'язку між частинами речень.

1. Годі люд дурить що правда в силі сила в правді в істині в добрі (*П. Тичина*). 2. Я міг би жити радісно й щасливо якби мені вдалось маленьке диво змирити серце з розумом або дізнатись хто говорить з них правдиво (*Д. Павличко*). 3. Чекаю дня коли собі скажу оця строфа нарешті досконала (*Л. Костенко*). 4. Де б не прийшлося трудитися й

жить все ж пам'ятай Вкраїна мила на Черемоші й на Дніпрі лежить (*А. Малишко*). 5. Пригадую в зимовий журний час за вікнами пливла година пізня а в хаті завороженій у нас лунала повна щему тужна пісня (*Д. Луценко*). 6. Щасливий я не тим що маю квіти а тим що є кому їх віднести! (*Л. Дмитерко*).

◆ Накресліть схему третього речення.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

258. Перепишіть речення, визначте види зв'язку між їхніми частинами. Які змістові відношення між частинами речень?

1. На світі законів чимало, я нагадаю один: щоб море не висихало, потрібно багато краплин (*В. Симоненко*). 2. Збагни глибинно і затям: з краплин утворюється море, й перероста́ють в прикре горе помилки власного життя (*Д. Луценко*). 3. Треба сказати, що я вельми люблю скрізь роздивлятися людські обличчя: на вулицях, у транспорті, у місцях зібрань та зосереджень, на дорогах — завжди мене дивувала й уражала їхня безмежна множинна безподібність (*В. Шевчук*).

◆ Накресліть схеми речень.

259. За поданими схемами складіть і запишіть синтаксичні конструкції.

1. [ ], і [ ], (якщо ...). 2. (Коли ...), [ ], але [ ].
3. [ ], (так що ...), та [ ].

260. Прочитайте. Визначте складні речення, частини яких поєднані різними типами зв'язку.

Колись думали: знання, технічні досягнення вирішать усі проблеми. Насправді ж знання заплутало людину. Воно закинуло її на Місяць, жене на Марс, лікує, проте атомна бомба і екологічні катастрофи похитнули віру в знання. Хоч знання покращує життя, воно руйнує природу.

У всі віки пишалися неповторністю людини — саме в цьому бачили розвій. Нині настає можливість людину тиражувати. Але ж єдина помилка може вбити весь тираж! Взагалі експерименти в біології можуть призвести до непередбачуваних результатів.

Основним є те, що немає прогресу в площині моралі, скоріше рух зворотний. Незабаром зникнуть зі словників такі поняття: *співчуття, любов, милосердя*. Ми страшенно прагнемо подружитися з позаземними «братами», а чи часто провідуємо свою бабусю?

Усі відкриття мають зворотний бік. Інтернет обплутав людину, як павук муху. Будь-яку інформацію можна добути за кілька хвилин, але більше третини людей, які марять Інтернетом, уже психічно хворі.

А якщо я не хочу? Не хочу блукати в Інтернеті по світах, люблю вдихати запах гречаного вітру з поля, дивитися на зорі, а не космічні тіла.

За Ю. Мушкетиком.

◆ Випишіть речення, у якому поєднано сполучниковий і безсполучниковий типи зв'язку. Накресліть схему цього речення.

◆ Випишіть речення, у якому поєднано зв'язки сурядності та підрядності. Зробіть синтаксичний розбір цього речення.

Розкажіть про своє ставлення до Інтернету. Як, на вашу думку, можна запобігти його негативним впливам? Чи можливо за допомогою Інтернету сприяти розвиткові милосердя та співчуття? Наведіть приклади.

261. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть речення, підкресліть у кожному граматичні основи. Визначте, яким зв'язком поєднано в єдине ціле частини речень.

1. Сидиш на сухарях — то і душа прозора, і відлітає страх, і твердне непокора (*В. Стус*). 2. Одні мають справу з нафтою чи металом, інші — з хлібом чи бавовником, ті спілкуються із зірками, з дальніми галактиками, багатьом випало мати справу з прекрасними музами, проте ніхто не може почуватися безпечно і безтурботно: надто-бо складний і неспокійний сучасний світ, багато що затьмарює життя сучасного людства — ми не можемо заплющувати на це очі (*Олесь Гончар*).

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

◆ Визначте в реченнях фразеологізми, розкрийте їхнє значення.

262. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Накресліть схеми поданих речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. І та сокира, що гострив Тарас, і молот той, що Каменяр підносив, виборювати правду кличуть нас, — ми йдем (*Р. Качурівський*). 2. Шануймося, бо, як Шевченко, Франко, Шашкевич тільки одні, так і Дніпро один, і одна у нас усіх Україна, — цінуймо її, бо й життя у кожного одне! (*Б. Гірський*). 3. Збагнімо нарешті, братове, допоки усім нам не пізно: як буде в дитини мова, то буде в народу пісня. Виходьмо з магічного кола, щоб наша душа не дрижала: як буде в народу школа, то буде й народ, і держава (*Д. Чередниченко*).

263. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки.

1. Довела мене ця крутія що я тільки-но вранці помітив це коли ж рідна мати моя встигла рясно отак побіліти?! (*В. Черепков*). 2. Мати вірила земля усе знає що говорить чи думає чоловік вона може гніватись і бути доброю і на самоті тихенько розмовляла з нею довіряючи свої радощі болі й просячи щоб вона родила на долю всякого і роботящого і ледащого (*М. Стельмах*).

◆ Накресліть схеми речень, обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

264. Перепишіть. Визначте види зв'язку між частинами складних речень.

Коли ми говоримо про Миколу Віталійовича Лисенка, не можна не згадати при цьому Тараса Григоровича Шевченка: два близькі по духу генії назавжди лишилися в народній пам'яті, бо саме з народної криниці черпали вони натхнення.

Свій перший твір Микола Лисенко написав саме на слова Шевченкового «Заповіту», пізніше ним було створено майже дев'яносто пісень, романсів і хорів на слова Тараса Шевченка, з яких найвідоміші «Мені однаково», «Нащо мені чорні брови».

За О. Кухаруком.

◆ Зробіть синтаксичний розбір речень. Скористайтеся поданими в «Довідковому бюро» схемами розбору.

Які пісні на слова Тараса Шевченка ви знаєте? У відповіді вживайте складні речення із безсполучниковим і сполучниковим зв'язком.

265. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки.

Цього поета представляти либонь не треба без нього важко уявити собі сучасну українську естраду кожен відомий композитор хоч раз та звертався до його творчості й рідко хто з популярних співаків не залучив до свого репертуару хоча б однієї пісні на його вірші. Його концерти збирають багатолюдні аудиторії його знають і люблять далеко за межами нашої держави скрізь де є українська діаспора.

Вадим Крищенко Заслужений діяч мистецтв України професор кафедри культурології Національного аграрного університету лауреат літературних премій імені І. С. Нечуя-Левицького та імені Дмитра Луценка автор великої кількості поетичних збірок. Саме за пісенні здобутки йому присвоєно рідкісне для поета звання Народного артиста України.

◆ Визначте види зв'язку між частинами складних речень.

◆ Визначте в словах орфограми. Поясніть правопис слів.

◆ Складіть і запишіть складне речення з різними видами зв'язку про сучасну українську естрадну пісню. Накресліть схему складеного речення.

266. Складіть і запишіть висловлювання про роль пісні у вашому житті. Речення у складеному вами тексті мають відповідати поданим схемам.

- [ ], але [ ]: [ ], (які ...).
- [ ], (що ...), (тому що ...), і [ ].
- [ ], (хоч ...), [ ], (коли ...).
- (Якщо ...), [ ], (яка ...), [ ].

267. Прочитайте. Накресліть схеми речень.

Сміливе ранкове сонечко крізь лист пробивається в затінок прохолодного зночі саду, на повен голос гудуть бджоли, і гостро пахне молодою м'ятою.

Маринка гойдає прив'язану до старезної груші гойдалку, і груша, немовби натомлена життям людина, покірно й безвідмовно скрипить у такт неспішному коливанню, поскрипують і розсохлі дошки гойданки, прибиті до двох поперечних брусків, що вже насилу втримують пошарпані вітром, дощами і часом мотузки.

Іван ДЕНИСЕНКО.
Бабуся й онучка

Для Маринки щоденне гойдання корисніше за вранішнє вмивання й снідання – вона тихо всідається на гойдалку, застеливши її перед тим старою вовняною хусткою, що лишилася від материної бабці Федори. Ця хустка жива: коли Маринка бере її в руки, вона за хвильку чує, як хустка починає з нею говорити. Вона говорить не словами: хустка передає свій жар через Маринчині долоні, саме через долоні перетікають у душу якісь віщі слова.

За М. Матіос.

◆ З'ясуйте стиль висловлювання. Розкажіть про роль складних речень з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку в текстах різних стилів.

Роздивіться репродукцію картини І. Денисенка і розкажіть, що об'єднує бабусю і онучку. Уживайте речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку.

268. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє уживання в реченнях.

1. Сприймав що радили батьки це повторю я знову щоб не міняв на п'ятаки вкраїнську рідну мову (*В. Крищенко*). 2. Сміливців ждуть в грядущому віки ждуть гроші й з лавра сплетені вінки та пам'ятати слід їм на вершині що до підніжжя підвели батьки (*В. Грищенко*). 3. Все роби що ти повинен ти нащадок козаків і легендою полине добра слава в глиб віків (*О. Лупій*). Молюсь і збираю сміття бите скло бляшанки шприци щоб не поранився пролісок чи горицвіт бо вірю розчулений квіткою Бог не знищить цей світ знівечений нами (*Н. Поклад*).

◆ Накресліть схеми речень.

Зв'язне мовлення
Читання • Письмо

ДІЛОВІ ПАПЕРИ. АВТОБІОГРАФІЯ

269. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Поставте один одному запитання за змістом прочитаного.

Автобіографія — життєпис особи, складений нею самою. Цей докуме́нт відображає найголовніші моменти її життя і трудової діяльності.

Заголовок докуме́нта може складатися з одного слова — Автобіографія. Тоді текст розпочинають так: «Я, Степанченко Іван Никодимович, народився...». Рідше трапляється такий заголовок: Автобіографія Степанченка Івана Никодимовича. У такому разі діловий папір розпочинають словами: «Я народився...».

В автобіографії мають бути такі дані:

- прізвище, ім'я по батькові того, хто її склав;
- дата народження;
- місце народження;
- хто батьки;
- де живе;
- відомості про навчання;
- відомості про трудову діяльність;
- короткі відомості про склад сім'ї.

У кінці зазначають дату і ставлять підпис.

Кожне нове повідомлення розпочинають з нового рядка. Дату записують під текстом ліворуч, підпис ставлять праворуч. Автобіографію пишуть від руки.

Документ складають від першої особи. Граматичне значення першої особи передають за допомогою особових закінчень дієслів.

З книжки «Учіться висловлюватись».

270. Прочитайте. За поданим зразком складіть автобіографію.

Автобіографія

Я, Кошовий Микола Степанович, народився 10 жовтня 1983 року в м. Харкові.

З 1990 по 2001 рр. навчався в Харківській середній школі № 28.

По закінченні школи вступив на фізико-математичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який закінчив 2007 року. Нині працюю вчителем математики в середній школі № 212 м. Києва.

Мій батько — Кошовий Степан Семенович — учитель української мови і літератури Харківської середньої школи № 30. Мати — Кошова Світлана Олексіївна — лікар-офтальмолог, працює в дитячій поліклініці № 6 м. Харкова.

3. 11. 2009. (*Підпис*)

Чи можна сказати *«моя автобіографія»*? Поясніть.

◆ Складіть автобіографію від імені брата або сестри.

271. Назвіть відомі вам автобіографічні твори художньої літератури. У чому полягає специфіка таких творів? Що спільне і що відмінне має автобіографія-діловий папір та художня автобіографія письменника або автобіографічна повість?

272. До поданих іншомовних слів доберіть з довідки українські відповідники. Коли вживання іншомовних слів у справочинстві є доречним? У яких випадках їх краще замінити на слова української мови? Чому?

Автобіографія, шеф, резюме́, форс-мажор, брокер, формат, тайм-аут, прерогатива, уїк-енд, симптом, дотація, інновація, пріоритет, досьє, бартер, дефект, менеджер, де-факто.

ДОВІДКА Життєпис, посередник, розмір, перерва, перевага, вихідний, ознака, доплата, нововведення, першість, сукупність документів з певного питання, керівник, висновок, непоборна перешкода, обмін товарами на рівну суму, недолік, адміністратор, насправді.

273. Спробуйте скласти жартівливу автобіографію від імені літературного героя, який, потрапивши до нашого часу, вирішив улаштуватися на роботу. Поміркуйте: які ще документи йому для цього знадобляться?

274. Прокоментуйте походження поданих фразеологізмів. Поясніть значення кожного з них.

Канцелярська (чорнильна) душа; протокольна мова; дати відставку; скласти пеню́; потрапити до чорного списку; дістати право громадянства; як по-писаному; розписатися обома руками; брати до відома; здати до архіву; закон не писаний.

◆ Кілька фразеологізмів уведіть до самостійно складених речень.

275. Перекладіть українською мовою.

По доверенности; заключить договор; принимать участие; выписывать газеты; отчетная ведомость; оплата наличными; платить в рассрочку; уплата по счёту; сложить полномочия; замещение должности; отстранить от работы (занимаемой должности); заслуживать внимания; в виду выше изложенного; предоставить доказательства; подтвердить полномочия.

276. Розпитайте старших родичів про роль ділових паперів у їхньому житті. Як часто їм доводилося складати автобіографію? У яких випадках? Складіть автобіографію від імені котрогось із них.

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ

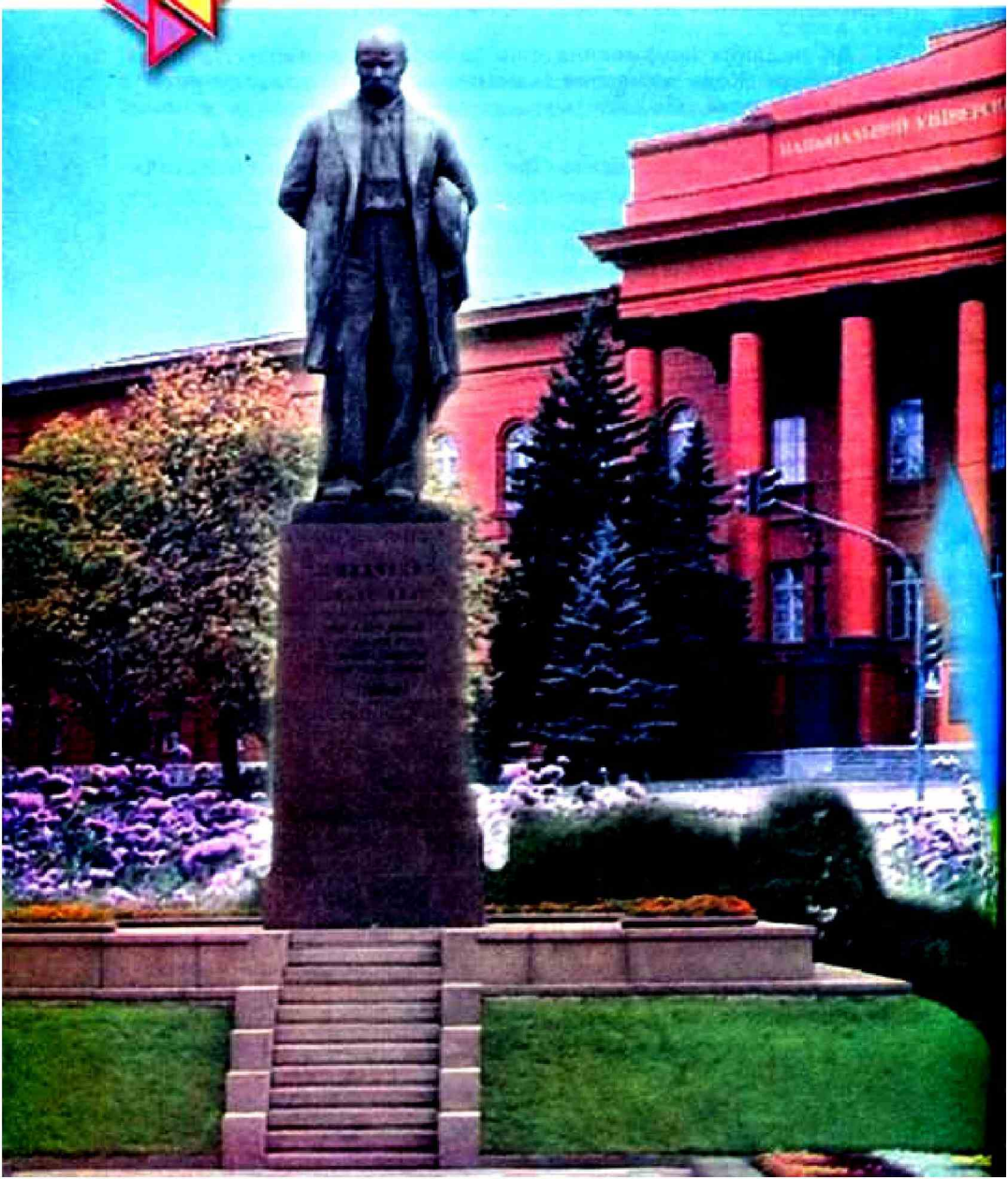

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

текст;
абзац;
тема;
мікротема;
міжфразний зв'язок;
актуальне членування речення;
«відоме» і «нове»

§ 16. СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ССЦ), ЙОГО ОСНОВНІ ОЗНАКИ

277. Прочитайте висловлювання. Поміркуйте: чи всі речення, які входять до його складу, рівноцінні за змістом? Визначте ті, які містять найважливішу інформацію.

Амвросій Бучма — митець величезної духовної культури. Тому на головну роль у двосерійному фільмі «Тарас Шевченко», який знімали у 1926 році в Одесі, було запрошено саме його. Актор повинен був показати непохитну мужність і гідність Тараса Шевченка, ледь помітними, але точними деталями передавши найскладніші людські почуття.

Зовні Бучма дуже скидався на Шевченка. Коли ввімкнули юпітери і актор почав грати, всі завмерли: перед ними був справжній Тарас Григорович. Не можна було забути очей актора, живих і проникливих...

Треба було відтворити історичні обставини тих часів — знімання проводили не тільки на кінофабриці. Творчу групу можна було побачити на Київщині, в Петербурзі, Нижньому Новгороді...

Мільйони людей побачили у фільмі Кобзаря таким, якого собі уявляли.

За Ю. Косачем.

Як відомо, текст складається з речень. Проте щодо свого змістового навантаження речення тексту не є рівноцінними. Є такі, що містять найважливішу інформацію — вони називаються автосемантичними (самозначними, якоюсь мірою самодостатніми). Інші речення допомагають уточнити, поглибити, конкретизувати зміст автосемантичного речення.

Складне синтаксичне ціле (ССЦ) — це група речень, об'єднаних тісним логічним і синтаксичним зв'язком, що являють собою повніший порівняно з реченням розвиток думки.

До складу ССЦ входить одне автосемантичне речення та речення, які доповнюють або конкретизують його зміст.

Суттєвою ознакою ССЦ є його змістова (тематична) єдність — це означає, що всі речення, що входять до його складу, об'єднані однією мікротемою. Тому межа ССЦ проходить саме в тому місці, де закінчується розвиток мікротеми.

278. Прочитайте текст, визначте межі ССЦ. Поясніть, як ви їх визначили. З'ясуйте підтему кожного з ССЦ, укажіть автосемантичні речення.

Кобзар

На п'ятнадцятому році життя Михайло Кравченко, тяжко захворівши, втратив зір. Щоб заробити на шматок хліба, він почав вивчати кобзарське мистецтво.

На початку минулого століття з Кравченком познайомився відомий український художник і фольклорист Опанас Сластьон, і згодом між ними зав'язалася дружба. Саме Сластьон записав і подав до друку тексти складених кобзарем дум.

Завдяки художникові ми маємо відомості про життя народного співця. Михайло жив у невеликій хаті з сім'єю: дружиною й трьома синами. Щоб утримувати родину, він, окрім кобзарювання, займався плетенням мотузок, що для незрячого було невимовно тяжко.

Свої пісні й думи кобзар виконував спочатку в рідному селі, пізніше подорожував до Харкова, Києва, Одеси, Санкт-Петербурга. Слава про кобзаря як про видатного виконавця розійшлася Україною та за її межами.

Злидні, поневіряння, безперервні вимушені мандри, підірвавши здоров'я народного митця, дочасно звели його в могилу.

За В. Корнелюком.

Дмитро БЕЗПЕРЧИЙ. **Кобзар**

Опанас ЗАЛИВАХА. **Кобзар**

Поміркуйте: чи можна сказати, що пункти простого плану висловлювання — не що інше, як чітко сформульовані мікротеми? Свій висновок обґрунтуйте.

Роздивіться зображення кобзарів, виконані художниками XIX та XX ст. Що об'єднує ці художні роботи?

Поясніть, чому найголовнішу збірку свого життя Тарас Шевченко назвав «Кобзар».

Виконайте проект «*Кобзарство в історії України*». На його основі проведіть літературно-історичний вечір.

279. Прочитайте. Визначте в тексті ССЦ. З'ясувавши мікротеми ССЦ, складіть і запишіть простий план тексту.

Люди, знайомі з Василем Верховинцем, дивувалися з його надзвичайного знання народної хореографії: **пам'ять** митця зберігала сотні танцювальних візерунків.

З народним українським мистецтвом, зокрема пісенним і танцювальним фольклором, Василь Миколайович Верховинець пов'язав усе життя. Закінчивши учительську семінарію, він перебрався до Києва, щоб вступити до музично-драматичної школи Миколи Лисенка. Тут під керівництвом уславленого композитора Василь здобув фах диригента.

Досягнувши слави, Верховинець переїхав до Полтави, щоб організувати вокально-танцювальний колектив. Тут він **поставив** десятки композицій: **весіль** і вечорниць, святкових дійств і молодіжних гулянь. Кожна вистава повертала глядача в **українське** село, ознайомлюючи його з народною творчістю.

Є в Полтаві затишна вуличка, названа його іменем. Стоїть на тій вуличці невеличкий будиночок, обсаджений мальвами й бузком. Тут митець жив, тут творив, наполегливо працюючи на ниві збирання перлин народної творчості, вірячи у талант народу і віддаючи праці всі сили.

За Я. Гордійчуком.

◆ Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

Складіть і запишіть простий план розповіді про свою улюблену розважальну телепрограму. За планом складіть текст.

Чи можна сказати, що, складаючи текст, ви розгорнули мікротеми ССЦ, доповнюючи автосемантичне речення іншими, які уточнюють його зміст? Підтвердіть це прикладами зі складеного вами тексту.

ССЦ складається з таких частин: зачину, розвитку думки й кінцівки.

Зачин формулює ключову думку висловлювання. У системі ССЦ це найбільш значуще (автосемантичне, самозначне) речення. Зачин групує навколо себе інші речення, підпорядковуючи їх собі.

Розвиток думки (середня частина) складається з кількох речень, пов'язаних між собою й зачином. Усі ці речення залежні від зачину і без нього можуть бути незрозумілі.

Кінцівка передає висновок або ж підбиває підсумок усьому сказаному вище. Часто кінцівка є узагальненням. У кінцівці можуть бути вставні слова, що вказують на завершеність, вичерпність думки: *отже, одним словом, нарешті, таким чином.* Проте, якщо думку вичерпано, кінцівки в ССЦ може й не бути.

Речення ССЦ можуть бути поєднані двома типами зв'язку: **послідовним** (ланцюжковим) або **паралельним** — залежно від способів розгортання інформації.

За послідовного зв'язку «відомим» наступного речення стає «нове» попереднього.

Наприклад:

Кенгуру двометрового зросту народжує малюсіньке, завбільшки з волоський горіх, дитятко. Таке немовлятко навіть мамине молоко одержує в примусовому порядку. Пожива впорскується йому в рот без його на те згоди.

З довідника.

За паралельного зв'язку речень «відоме» кожного разу нове. ССЦ з паралельним зв'язком речень використовують передусім для опису одночасних чи послідовно змінюваних незалежних одна від одної подій, явищ тощо.

Наприклад:

З-за Жолобецького лісу, як завжди, піднімалось веселе сонечко. В небі по різних місцях стояли непорушно підбарвлені охрою білі хмарини. Над Мозолянкою незграбно летить і квапиться чорний птах.

З творів У. Самчука.

За послідовного зв'язку речення можуть поєднуватися між собою займенниками, синонімами, лексичними повторами.

За паралельного зв'язку кожне наступне речення не поєднується з попереднім — речення рівноправні між собою й однаковою мірою стосуються зачину.

280. Прочитайте висловлювання. Визначте в ньому ССЦ, у кожному вкажіть зачин, середню частину й кінцівку.

Цього великого гусака єгер Микола підібрав пораненим: одне з його крил було перебите. Полетіти у вирій птах не зміг би, і на нього чекала **холодна** й голодна смерть.

Гусак так і залишився в єгеря. Через місяць він ходив по кімнаті, доброзичливо ґаґаґкаючи, просив їжу й навіть грався, смикаючи усіх за одежу. Він хапав різні предмети, тому **вранці** ніколи не можна було знайти Миколиної шапки чи доньчиних рукавичок.

Навесні в гусака вселився неспокій. Якось, розбивши вікно, він вирвався надвір, і з того часу його не полишала шалена туга. Микола з нетерпінням чекав, поки розтане крига — гусака можна буде випустити на озеро.

Віднісши гусака до водойми, Микола ще днів з десять допомагав йому харчами, проте не кликав. А одного прекрасного ранку він побачив свого підопічного з по́другою, оточених верткими жовтими бульбашками, що пурхали на плесі, **пропадали** під водою й знову вискакували. Сонце, дивлячись на цю красиву, веселу й щасливу сім'ю, теж раділо в небі, посилаючи на це озеро, мабуть, найбільше тепла.

За Г. Кримчуком.

◆ У реченнях другого абзацу визначте «відоме» і «нове». За потреби скористайтеся таблицею, поданою в «Довідковому бюро».

◆ Зробіть лексикологічний розбір виділених слів.

281. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте, з'ясуйте спосіб зв'язку між реченнями.

Микола Терещенко — український **землевласник** з-під Лохвиці, що на **Полтавщині**, відомий у світі цукровий магнат. Нащадок давнього козацького роду, що брав початок від старшини Терешка, котрий зміг розбагатіти з шаблі та участі в походах, Микола Іванович володів багатьма цукроварнями на сході України і торгував цукром не лише в Росії, а й за кордоном. Каву з цукром Терещенка залюбки пили в англійських кав'ярнях, у французьких кафе та в німецьких бістро́.

У Києві підприємець мав палац-контору — діловий палац, як він сам його називав. Тут він працював, приймав **замовників**, партнерів, укладав угоди. Звідси тяглися ниткй управління в далекі цукроварні, сюди стікалася інформація з усієї цукро́вої імперії. Цей

свій будинок лóхвицький поміщик любив найбільше, хоч, крім нього, мав у місті прекрасні палаци. В одному з маєтків розміщувався родинний музей: Терещенко був завзятим колекціонером.

Тож коли 1917 року Терещенко був обраний міністром фінансів, ніхто особливо не здивувався: він мав зв'язки за кордоном, знав кілька іноземних мов, а, головне, мав авторитет у промисловців Європи.

За Ю. Дмитренком.

◆ Якими лексичними засобами міжфразного зв'язку (займенниками, синонімами, антонімами, повторами) поєднані речення?

◆ Поясніть розділові знаки у реченнях.

◆ Зробіть словотворчий аналіз виділених слів.

282. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте, з'ясуйте спосіб зв'язку між реченнями. Визначте засоби міжфразового зв'язку.

За півроку до смерті Тараса Шевченка йому було надано звання академіка гравюри. Тоді ж було влаштовано виставку творів митців, відзначених високими званнями. Шевченко виставив автопортрет, написаний олійними фарбами.

Митець зобразив себе в смушевій шапці, вишиваній сорочці, з сергою у вусі. Було створено образ лицаря, гетьмана України чи кошового Запорозької Січі, духовного провідника народу. Певно, це був протест проти самодержавства, яке ламало, але не зламало Кобзаря.

Працюючи над автопортретом, Шевченко не дбав про збереження подібності, і якби він не вніс твір до каталогу виставки як автопортрет, його б за такий не сприйняли. Мету художник поставив значнішу — втілити в образі українця нескорений дух народу. Мистецька вартість твору полягала в підкресленні незборимості нації.

Художник не збирався продавати портрет, проте несподівано для автора його купили за високу ціну. Отже, після виставки в Шевченка з'явилися гроші. Усе до копійки він віддав на видання «Букваря» для недільних шкіл.

За Я. Гояном.

◆ Визначивши й сформулювавши підтеми тексту, колективно складіть й запишіть його простий план. Поясніть, у чому полягає різниця між темою й мікротемою тексту.

Роздивіться репродукцію гравюри Тараса Шевченка. Складіть і запишіть текст із трьох ССЦ, у якому йшлося б про творчість Шевченка-графіка. У складеному тексті визначте мікротеми.

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Старости

Зв'язне мовлення

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

283. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. З'ясуйте стиль тексту, свою думку обґрунтуйте.

Марко Вовчок у Парижі

Видавець був елегантний, з благородною поставою чоловік, справжній француз. Волосся трохи посиві ле, обличчя ще гарне, хоч і не молоде. Воно могло б видатися суворим і гордовитим, якби не добрі очі.

Запросивши гостю сісти, він уважно дивився на неї. Жінка молода. Вродлива? Це щось більше за вроду. Не схожа на парижанку, хоч і говорить бездоганною французькою. В неї немає грайливості й кокетування парижанок.

Гостя говорить, що зробила переклад власного твору «Кармелюк» французькою мовою. Поки що це тільки підрядник, аби можна було зрозуміти зміст. Якщо твір підійде видавництву, то вона попрацює над перекладом ретельніше.

Видно, що це ділова, роботяща людина, і видавець це одразу зрозумів. З такими приємно мати справу.

П'єр-Жуль Етцель був природженим видавцем. Винятковим видавцем.

У чому талант видавця? Відчути, що потрібно читачам. Відчути передові ідеї доби. Відчути талант у скромному молодому письменнику і, пішовши на ризик, підтримати його. Згуртувати навколо видавництва талановитих митців.

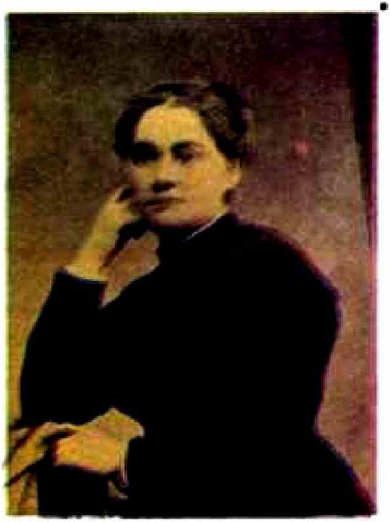

Ось нещодавно приніс йому дещо несподіваний роман не відомий нікому Жуль Верн. У романі дивно переплетені наука й фантастика, і все це осяяне благородними, гуманними пошуками вчених, дослідників, мандрівників, і все викладено в гострому сюжеті.

Син Етцеля, підліток, прочитав не відриваючись. Етцель-батько переконаний: книги Жуля Верна будуть читати і дорослі, і молодь, і діти. Його романи поширюватимуть кругозір кожного підлітка, прилучатимуть до новин науки, виховуватимуть бажання невтомної праці, пошуків. Видавець уклав з молодим Верном угоду — на двадцять років. По роману на рік!

Саме тепер Етцель узявся до організації журналу для дітей і юнацтва. А що, якщо в роботі журналу візьме участь і ця молода письменниця? Вона зможе перекладати власні твори французькою, а французькі книги — російською!

Наступного дня Марія Олександрівна сіла за переклад французькою двох своїх казок для дітей: «Дев'ять братів і десята сестриця Галя» і «Невільничка». Вона робила переклад швидко й легко, адже сама була господинею своїх вигадок, образів, сюжету.

Їй так хотілося, щоб тут, у Франції, дізналися про незнану Україну, знали, що є такий одчайдушний народ, є такий могутній Дніпро, й наддніпрянські гори, і чудові ліси й степи.

За О. Іваненко.

◆ Складіть і запишіть план тексту.

◆ Поясніть, чи пов'язане складання плану тексту з визначенням його підтем? Яким чином?

◆ За планом напишіть переказ. Дотримуйте стилю тексту-зразка.

Роздивіться фотографію Марка Вовчка. Складіть художній опис зовнішності цієї талановитої жінки (*усно*), дофантазувавши кольори.

Які фотографії подобаються вам більше: чорно-білі чи кольорові? Чому? Чи можна вважати фотографію мистецтвом? Відповідь обґрунтуйте.

Як впливає на розвиток фотомистецтва прогрес комп'ютерної техніки? Розкажіть про це.

Використавши домашні архіви, підготуйте і проведіть шкільну фотовиставку «*Обличчя України: історія та сьогодення*».

§ 17. СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ І АБЗАЦ

284. Прочитайте текст, правильно його інтонуючи. З'ясуйте: збігаються чи не збігаються у тексті ССЦ та абзаци?

Святий Миколай. Ікона початку XVI ст.

Святий Миколай (у світі його називають Санта Клаус) — найулюбленіший і найпопулярніший святий і дітей, і дорослих. Чим же заслужив він на таку славу й честь?

Святий Миколай народився у благочестивих батьків у місті Патарі (Мала Азія). Дитиною був богобоязливим і багато часу проводив за молитвою, юнаком прийняв чернечий сан. Після смерті батьків усю спадщину роздав убогим.

Допомагав людям Миколай таємно, щоб вони не дякували йому. Якось уночі він тричі крадькома підкинув мішки золота батькові, котри́й не міг без прида́ного видати заміж трьох своїх дочок.

Не бажаючи жити в рідному місті, де все-таки знали про його милосердя, Миколай пішов у Мири, велике місто, де жив як злидар, щодня молячись у храмі.

Саме тоді в Мирах помер єпископ. У сні старшому духовникові була вказана Божа воля, що єпископом має стати чоловік на ім'я Миколай, котри́й першим увійде до Божого храму. Найпершим, як завжди, прийшов молитися Миколай. Здійснивши Божу волю, церковний собор обрав його Мирлікійським єпископом (місто Мири було в країні Лікії).

Якось у Лікії настав голод. Святий явився у сні італійському купцеві, що перед тим завантажив своє судно́ хлібом, дав йому три золотих, звеліВши плисти до міста Мири. Прокинувшись із грішми в долоні, купець повіз хліб до Лікії, чим урятував голодних.

Святий Миколай помер у глибокій старості. Але й по смерті він продовжував творити чудеса, допомагаючи людям.

Із Закону Божого.

Маленькі діти вірять у Святого Миколая і чекають від нього подарунків. На вашу думку, це добре чи погано? Поясніть.

Чому новорічне свято є улюбленим для дітей і дорослих? У чому його основна сутність? Розкажіть про своє улюблене свято.

Абзац не можна ототожнювати із ССЦ. У тексті ССЦ може бути частиною абзацу або ж членуватися на кілька абзаців.

Проте ССЦ і абзац можуть збігатися: такий збіг характеризує тексти суто інформаційні, позбавлені емоційності.

В емоційно забарвлених текстах поділ на абзаци залежить від задуму автора. Якщо кілька розрізнених фактів він хоче об'єднати в одну картину, абзац об'єднує кілька ССЦ. Якщо для посилення експресії пов'язані між собою елементи він хоче розмежувати, ССЦ членується на кілька абзаців.

Поділ ССЦ на кілька абзаців практикують у діловому мовленні, здебільшого в документах великої суспільної ваги (наприклад, у Конституції України).

В інтонаційному плані ССЦ є закінченим цілим. Між ССЦ роблять глибоку паузу. Зачин і кінцівку вимовляють повільніше, напруженішим тоном, ніж речення середньої частини.

285. Перепишіть текст, членуючи його на абзаци та вставляючи пропущені літери. Визначивши межі ССЦ, підкресліть у кожному автосемантичне речення. Зробіть висновок про співвіднесеність ССЦ та абзаців.

«Піст — найм..ліша, найугодніша Богові річ!» Ці слова належать українському ф..лософові й п..ьменникові Григорію Сковороді. На жаль, більшість українців, протягом тр..валого часу відлучених від церкви, не пізнали на собі доброчин..ого впливу хр..стиянського посту. В чому полягає **такий** вплив? Обмеження в їжі пр..меншує надмірну акт..вність і агрес..вність ф..зичної сутності людини. Але найголовніше те, що піст дає змогу проникнутися вищим, духовним. Нескінчен..ий ланцюг спокус відпускає людину. Вона пер..буває у стані солодкої від них свободи, рівноваги, ясності. Можливості лікувального голодування **сьогодні** не зап..речує ніхто. На відміну від нього хр..стиянський піст, **звільняюч..** від шлаків тіло, ще й очищує й вивищує дух, наповнюю ч.. душу любов'ю, спонукаюч.. до м..лосердя й добра.

За Г. Паламарчук.

◆ Прочитайте текст, правильно інтонуючи ССЦ.

◆ Виділені слова розберіть як частини мови.

286. Перепишіть текст, членуючи його на абзаци.

Найважливіша сторінка біографії видатного художника Михайла Врубеля написана в Києві. Саме тут зі студента Петербурзької академії мистецтв Врубель перетворився на художника. У Києві, працюючи над малюваннями в Кирилівській церкві, розкриваючи з-під тиньку прадавні фрески XII століття, він зрозумів просту істину: суддею мистецтва може бути тільки час. Робота над фресками Кирилівської церкви збагатила внутрішній світ художника. Він відчув неперехідні цінності справжнього мистецтва й облудність легких успіхів. У прадавніх майстрів він учився мудрості. Його чарувало суворе, врочисте і величне мистецтво. Працюючи в Кирилівській церкві, Врубель одержав ще одне замовлення — відновити у Софіївському соборі медальйони архангелів. Мозаїчні роботи XII ст. загинули, тому, орієнтуючись на єдиний збережений фрагмент, він вдало створив імітації мозаїк. Тоді ж Врубеля залучили до оздоблення щойно збудованого Володимирського собору. Та вже з ескізів стало ясно: роботи Врубеля не впишуться в стиль розпису храму. Інші художники прагнули передати суть біблійних сюжетів. Врубель же болісно шукав відповіді на питання: «Задля чого?» Тому Врубеля допустили лише до роботи над орнаментами. У Києві Михайло Врубель прожив п'ять років. Саме тут сформувався художник, який напише згодом «Демона» та «ЦарівнуЛебідь».

За В. Туркевичем.

Михайло ВРУБЕЛЬ.
Ангел із кадилом і свічкою

◆ Визначивши межі ССЦ, підкресліть у кожному автосемантичне речення.

◆ Записаний текст прочитайте, звертаючи увагу на інтонування кожного окремого ССЦ.

Роздивіться репродукцію картини М. Врубеля. Складіть висловлювання із трьох ССЦ про своєрідність творчої манери художника.

§ 18. АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕНЬ У ВИСЛОВЛЮВАННІ: «ВІДОМЕ» І «НОВЕ»

Основними елементами актуального членування речення вважають основу повідомлення (те, що у відповідній ситуації є відомим) та ядро повідомлення (те, що висловлюють про основу повідомлення). Отже, речення поділяється на дві частини: частина, що з погляду мовця повторює вже відому з попереднього речення інформацію, називається «відомим». Ця частина є вихідним пунктом висловлювання думки. Друга частина речення, яка передає принципово нову, не висловлювану до того інформацію, повідомляючи щось про першу частину, зветься «новим». «Нове» містить у собі основний зміст повідомлення, і є його комунікативним центром.

Саме такою будовою речення зумовлена зв'язність тексту. Здебільшого кожне наступне речення, з одного боку, будують на основі речення попереднього, а з іншого боку, додають нову інформацію.

Зазначена будова речень забезпечує в тексті безперервне збагачення змісту й розвиток думки. Відштовхуючись від «відомого», тобто того, що вже було сказано, мовець додає «нове», у такий спосіб розвиваючи, «рухаючи» думку.

Таке членування речення називають актуальним, тобто відповідним комунікативному завданню, а отже, істотним для певного контексту чи ситуації.

«Відоме» слугує для зв'язку речень у тексті. «Нове» уможливлює подальше розгортання змісту.

За прямого порядку слів «відоме» стоїть на початку речення, «нове» — у кінці. За зворотного порядку (за умови свідомого застосування автором інверсії) «відоме» і «нове» можуть помінятися місцями.

287. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені букви. У кожному з речень тексту позначте «відоме» і «нове».

Складна доля славнозвісної храмової ікони Січової церкви, так званої «Запоро..ької Покрови». Ікона вважалася найвищою святинею Війська Запоро..кого. Після ліків..дації Запоро..кої Січі 1775 р. святиня потрапила до Покровської церкви Пер..яслава. Звідти ікону пер..дали до пр..ватної збірки творів м..стецтва царської родини. Саме твори із зібрань сім'ї Романових згодом утворили основу Музею російського м..стецтва у Петербурзі. Можливо, в запасниках цього музею славетна р..ліквія пер..ховується й донині.

За В. Ленченком.

ДОВІДКА *Храмова ікона* — головна ікона Божого храму, освячена на честь церковного свята або святого, на честь якого зведено храм.

288. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть. У кожному реченні позначте «відоме» і «нове». Поміняйтеся зошитами і перевірте роботи один одного. Якщо є розбіжності, обговоріть їх і дійдіть спільної думки.

Біля казанка з кашею стояв гайворон з опалим крилом. Кривим дзьобом він доставав пахуче їстиво. Каша була ще, мабуть, гаряча. Вхопивши грудочку, гайворон одразу кидав її і ждав, доки охолоне, а тоді пожадливо ковтав.

Раптом підранений гайворон присів перелякано, потім пострибав у кущі, тягнучи крило. Він побачив мисливця. Данило пішов за ним і незабаром повернувся, тримаючи птаха в руках. Птах сердито каркав і намагався клюнути мисливця в руку. Той упіймав розчерепеного дзьоба, став біля казанка навколішки і заходився годувати приблуду кашею з ложки.

За Григором Тютюнником.

289. Прочитайте. Які типи мовлення поєднано в кожному з текстів? Свою думку обґрунтуйте. Скориставшись поданою в «Довідковому бюро» таблицею *«"Відоме" і "нове" у реченнях різних типів мовлення»*, визначте їх у реченнях.

I. Із-під куща вискочив наляканий заєць, — він довго лежав там, притиснувшись до землі, поклавши сірі вуха назад, не наважуючись ворухнутися. Вискочивши, заєць чимдуж подався вздовж ліщини під гору. Ніхто не стріляв. Іншим разом услід зайцеві здійнялася б ціла баталія, а це тільки дивилися, як він мчав, обминаючи танки, проскакуючи повз гармати, аж доки душа його вкрай зайшлася од страху. Він сів неподалік Василя Івановича на горбі й став поводити на всі боки довгими вухами, наче наставляючи стереотрубу. «Ах, ти ж, куций чорт!» — сказав майор Коваленко, й заєць легенько поплигав геть, махнувши сірою лапкою на війну.

За Ю. Яновським.

II. Ранок паркий, теплий, наче молоком п'янким облитий. У цьому білому розведеному ранковому молоці видніє мляве, бліде сонце, схоже на великий ворок сиру. На голках молодої трави ще не розтанула роса й приглушено мерехтить, як розсипана сіль.

Левади — як зелене полотно, а по цьому зеленому полотну гаптовано де кущ верболозу, де кущ калини.

Я дивлюсь на плесо річки, і мої очі прикипають до двох качурів-селезнів. Голови їхні аж блищать сяйливим зеленим блиском, і шиї спереду виблискують. А які дзеркальця в них на крилах — фіолетові, облямовані чорною й білою смужечками! І пласкі зелені дзьоби. Між ними — качечка, сіра-сіресенька, непоказна, менша від качурів.

Качури-селезні дженджуряться біля качечки, ось вони водночас пірнають, нема їх, нема, качечка саменька на воді, та вже качури вигулькують з води, якісь наче веселі й щасливі, легко і натхненно плавають навколо качечки. Потім вони відпихають одне одного від качки, войовничо стріпують крильми, завзято чубляться, аж пір'я летить на воду.

Очі мої відриваються й летять на простір зголубілої річки, над якою вже розтануло бліде молоко туману. Тепер вода сизіє пасемцями пари.

За Є. Гуцалом.

Що є «відомим» і «новим» у реченнях розповіді і опису предмета? Свою відповідь проілюструйте кількома прикладами з текстів.

◆ Прочитайте 2–3 речення, що відповідають визначенню *«розповідь з елементами опису предмета»*.

290. Прочитайте. З'ясуйте типи мовлення, що їх поєднано в уривку. Що є «відомим» і «новим» у реченнях тексту-розповіді? Опису місцевості? Укажіть речення, що є описом стану людини.

Марійчина хата стояла в мальовничому, дикому, аж застрашливому місці на горі, на відлозі широкого яру. Чопик гори був голий. Трохи нижче — кущі акації, ще нижче — карячкуваті, рудуваті сосонки, а ще нижче — кілька дубів і сад терасами, старий-престарий: яблуні з химерними, схожими на глеки яблуками, порозчахувані вітрами сливи, терен і глід. На невеличкому плацу — стара хата, хлів на дві половини. Дорога знизу до хати в'ється згір'ям поміж чагарів.

Марійка нарізала в саду півоній, поставила їх у кухлику на стіл, взяла папір та акварельки. Вона була схвильована. Якийсь час милувалася свіжими, в росі, суцвіттями, далі рвучко підвелася і поцілувала найпишнішу півонію.

За Ю. Мушкетиком.

291. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. З'ясуйте тему й головну думку тексту, визначте його типологічне значення, основний та допоміжні типи мовлення і стильову належність. Свою думку обґрунтуйте.

Для своєї родини Свирид якого повсюди **звали** Свиридоном був нещастям. Хлопець був уроджений біолог і про його взаємини з різними тваринами ходили анекдоти.

Свиридон був біляво-рудий з неймовірною кількістю ластовиння на руках ногах обличчі на вухах і навіть на повіках. Часто до ластовиння додавалися ще зелені плями од ліків якими добросерда вчителька замазувала його вавки що виникали внаслідок зіткнення з **навколишньою** природою.

Свиридона мучила допитливість цікавість до нових місць тварин явищ природи. Якось він півдня просидів у криниці, кисичи у воді вчепившись задубілими пальцями в цямрини й **не** подаючи голосу. Коли його витягли з-за пазухи в нього почали випурхувати на волю горобці.

Іншим разом Свиридон приніс торбу вужів і випустив на печі щоб погратися. Баба довго ганяла хлопця по городах ніяк не поцілячи віником.

За Ю. Яновським.

◆ Складіть текст-розповідь з елементами опису на тему *«Тварини в моєму житті»*.

◆ Виділені слова розберіть як частини мови.

292. Прочитайте. З'ясуйте типологічне значення тексту, свою думку обґрунтуйте. У кількох реченнях укажіть «відоме» і «нове». Визначте тему тексту та його головну думку.

Марія БАШКИРЦЕВА. **Автопортрет**

Марія Башкирцева пише автопортрет. На полотні — золотокоса дівчина з тривожними й полохливими очима. У погляді відчувається енергія, дивовижна для такої тендітної постаті. З обличчя не зійшло щось дитяче, але обрис губ свідчить: за м'якою зовнішністю цієї вродливиці приховуються тверда воля та владний характер.

Отже, м'якість і твердість, примхливість і дисципліна — Марія сама помітила ці суперечності в собі, зафіксувавши їх в автопортреті.

Нині це полотно, виконане олією, зберігається в одній з приватних колекцій в Ніцці.

За М. Слабошпицьким.

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

Роздивіться репродукцію триптиха «Посмішка» М. Башкирцевої. У чому своєрідність розкриття цієї теми? Створіть фототриптих (або триптих із малюнків) із такою ж назвою. Розкажіть про роль посмішки та щирого сміху в житті людини.

Марія БАШКИРЦЕВА.
Посмішка. Триптих.

293. Перепишіть текст, уставляючи пропущені літери і розставляючи пропущені розділові знаки. За поданою в «Довідковому бюро» схемою зробіть лінгвістичний аналіз тексту *(усно)*.

Вікна школи відчинені навстіж. Учні с..дять за мольбертами, ч..каючи на викладача ж..вопису. Нарешті чуються кроки і на порозі виростає кр..мезна постать. Обличчя викладача світиться щасливою усмішкою, очі радісно пр..мружені. Зб..райтеся всміхається він учням.

Святковий настрій учит..ля м..ттєво пер..дає..ся хлопцям вони збуджено гомонять, зб..раючи пензлі, фарби, полотна.

Брунькй вже ск..нули світло-коричневі обгортки. На крутосхилах яскравіє ніжно-з..лена трава, а кущі куч..рявляться листям. Небо й з..мля зл..лися в одне багатокольорове полотнище.

Та найбільше вражає Дніпро спокійно й в..личаво лине він між просвітлених сонцем берегів і в тому плині відчувається бе..мірна сила. Зр..вається ле..кий вітрець і дз..ркальна гладінь сіріє. Чудовий Дніпро у тиху погоду! Певно таким бачив його Гоголь.

За Б. Чіпом та О. Оганесяном.

Я знаю! Я вмію! Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- Що таке складне синтаксичне ціле?
- Розкажіть про будову ССЦ.
- Яке речення називають автосемантичним?
- Що таке мікротема? Поясніть.
- Поясніть, чи тотожні ССЦ та абзац.
- Що таке актуальне членування речення?
- Що є «відомим» і «новим» у реченнях тексту-розповіді та тексту-опису предмета? Наведіть приклади.
- Що є «відомим» і «новим» у реченнях опису приміщення та опису місцевості?
- Дайте визначення поняття *текст*.
- Поясніть логіку послідовності, у якій здійснюють лінгвістичний розбір тексту.

Зв'язне мовлення

Говоріння • Письмо

ОПОВІДАННЯ НА САМОСТІЙНО ОБРАНУ ТЕМУ

294. Які оповідання українських та зарубіжних письменників ви вивчали на уроках літератури? Які читали самостійно?

◆Дайте визначення оповідання як жанру літератури. Звіртеся із поданим нижче правилом.

Оповідання — невеликий розповідний художній твір про одну чи кілька подій у житті персонажа. Характерні ознаки оповідання — проста композиція, однолінійний сюжет, невелика кількість персонажів. Описані в оповіданні події відбуваються впродовж невеликого проміжку часу на одному місці.

Оскільки оповідання є твором розповідного характеру, в основу його тексту завжди покладено розповідь. Розповідь становить основу сюжету твору. У кожному оповіданні є елементи сюжету: зав'язка, кульмінація, розв'язка.

У тексті оповідання, як правило, є описи (портрет, пейзаж, інтер'єр тощо) або елементи опису, а також

роздуми (авторські, які часто набувають вигляду ліричних відступів, або ж вкладені автором в уста персонажів твору). Портрет, пейзаж, ліричні відступи — це позасюжетні елементи художнього твору.

295. Прочитайте. Чи можна вважати прочитане оповіданням? Свою думку обґрунтуйте.

Талант

Чутка, що приїхали знімати фільм про Григорія Сковороду, вмить облетіла село.

Кіношники скликáли дітей — мали знімати сцену, як Сковорода навчав малих грамоти. Ноги мимохіть привели Архипа до кінозйомщиків. Так трапилося, що хлопець опинився попереду всіх.

Найперше Архипові впав у око стрункий чоловік, який стояв на невеликому чотириколісному візку, тримаючи в руці блискучу трубу. Піднісши до рота рупора, режисер скомандував:

— Увага! Почали! Апарат!

Апарат покотився по рейках до місця, де в оточенні дітвори сидів літній чоловік у свитині. Він був худорлявий, із засмаглим лицем, спокійними, вдумливими й ласкавими очима. Архип збагнув, що то і є Сковорода.

Тут найдрібніший виконавець, що сидів у Сковороди на колінах, спідлоба блимнув на нього, шморгнув носом і злякано зиркнув на апарат.

— Стоп! — роздратовано гримнув режисер. — Асистенти! Зніміть отого лякливого артиста! Посадовіть розбитнішого!

— Я сяду! — мимохіть вирвалось у Архипа.

— Негайно переодягніть і загримуйте оцього! — гукнув режисер.

Лисий костюмер приніс латані штанці, полотняну сорочечку. Гример розчісував рудувату перуку, яка вже наступної хвилини перекочувала на Архипову голівку. Брови зробили рудими, кинули довкола носа ластовиннячка...

Коли Архип глянув у дзеркало, то аж засміявся, — сам себе не впізнав. Зачувши над вухом лагідний голос Сковороди, він опанував себе і старанніше за інших заходився виголошувати душевні слова вірша:

Стоїть явір над во-до-ю,
Все киває го-ло-во-ю...

— Талант! — замилувався Архипом режисер. — Увага! Апарат!

Ще кілька разів знімали цю сцену: то з від'їздом апарата від акторів, то окремі групки дітей, а найбільше — Архипа на колінах у Сковороди. Щодалі хлопець поводив себе сміливіше.

— На сьогодні — досить! — оголосив режисер. — Завтра вранці приходьте на це ж місце. Будемо знімати далі.

Актори сипонули до автобуса перевдягатися. Архип не побіг за всіма. Він жалісливо звів очі на асистента.

Можна не знімати грим і не перевдягатись... Щоб і бабуся побачила мене... такого...

— А-а, он воно що! Тільки на ніч не забудь зняти паричка і вмитись! — гукнув навздогін хлопцеві асистент.

Неквапною ходою простував «артист» вулицею, уявляючи себе кріпаком, убогим і голодним, що не має ні рідні, ні притулку... І віриться хлопцеві, що він — справжня кріпацька дитина.

Бабуся стояла, схилившись на тин, і сумно дивилась на вулицю — напевне, вона виглядала онука. Архип почав намугикувати знайому пісню:

Стоїть явір над горою,
Все киває головою;
Буйні вітри повівають,
Руки явору ламають...

Одначе, коли порівнявся з двором, не забув привітатися:

— Здрастуйте! — і чемно вклонився бабусі.

— Здрастуй, здрастуй, люба дитино, — зраділа вона. — А чий же ти є, такий хороший? Куди мандруєш проти ночі?

— Не зна-аю, — важко зітхнувши, з гіркотою в голосі відказав Архип. — Куди дорога виведе...

— Не минай же моєї хати. Запрошую до вечері і на ночівлю, — бабуся уклонилася.

Бабуся з жалем дивиться на запорошеного стомленого хлопця, жалісливо кривить губи, тре очі кінчиком хустки і плаксивим голосом приказує:

— Як то тяжко бідним сиротам на світі жити!..Отак і мій онук Архип десь поневіряється, бідолашний... Зник із двору, як у воду впав... Цілий день шукала, та все дарма... Може, його вже й живого немає... — І затіпалася стареча голова на долонях, здригнулась від ридання похила спина.

Архипові несила вдавати з себе чужинця, — так шкода старенької, — він кидається до бабусі, втішає.

— Не плачте, бабусю! Це ж я, ваш Архип! Гляньте-но! — і зриває з голови кошлату перуку.

Бабуся радісно сплескує руками і рвучко, міцно обнімає знайду-онука.

За Л. Ляшенком.

◆ Визначте тему й головну думку оповідання. Укажіть елементи сюжету твору: зав'язку, кульмінацію та розв'язку.

Прокоментуйте заголовок тексту: про чий талант ідеться? Порівняйте лексичне значення слів *талан* і *талант*. Чи завжди талант є для людини таланом? Поясніть.

Що вам відомо про позасюжетні елементи художнього твору? Наведіть приклади з творів, що вивчалися цього року на уроках української та зарубіжної літератур.

◆ Чи є позасюжетні елементи в поданому оповіданні? Які?

296. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте перелік запропонованих для оповідання тем. Які персонажі могли б діяти в оповіданні, створеному на кожну з тем? Стосовно кожної теми придумайте зав'язку, кульмінацію та розв'язку; сформулюйте головну думку кожного оповідання.

- Участь учнів вашого класу в створенні кінофільму про історичне минуле України.
- Відвернення вашими однолітками загрози для вашого міста (села) епідемії захворювання, спровокованого невтішною екологічною ситуацією.

297. Виберіть тему оповідання із:

- спогадів про власне дитинство;
- родинних переказів;
- фольклорних джерел;
- історичних відомостей про рідне місто (село);
- реального життя друзів, знайомих, сусідів.

◆ Ознайомтесь із вміщеною з «Довідковому бюро» пам'яткою «*Як складати оповідання*». Скориставшись нею, створіть оповідання і запишіть його.

◆ До складеного оповідання доберіть яскравий заголовок.

Проілюструйте своє оповідання. Ілюстрації виконайте олівцем (аквареллю, гуашшю) або за допомогою відповідних комп'ютерних програм. Виконані ілюстрації покажіть у класі, прокоментуйте їх.

Підготуйте і проведіть у класі виставку ілюстрацій до своїх улюблених художніх творів. Яку роль, на вашу думку, відіграють ілюстрації в увиразненні задуму автора?

Василь ЛОПАТА.
Князь Ігор *(з ілюстрацій до «Слова о полку Ігоревім»)*

Проаналізуйте оформлення підручника. Наскільки подані в ньому ілюстрації допомагають вам зрозуміти сутність української мови, вітчизняної культури, досягнути успіхів у навчанні? Поясніть.

ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

298. Прочитайте текст, визначте його тему. З'ясуйте стиль висловлювання, свою думку обґрунтуйте.

Речення — основна одиниця синтаксису. Уперше термін «речення» вжито у 1871 року в «Граматиці» О. Партицького.

Речення складається зі слів або словосполучень. Але самі слова або словосполучення ще не становлять речення — для цього їх треба граматично оформити. Проте й цього недостатньо, адже зв'язки між словами маємо і в словосполученні. Щоб надати словам і словосполученням статусу речення, треба їх перетворити на повідомлення про дійсність. Крім того, кожне речення будується з урахуванням конкретної ситуації спілкування, у якій його буде вжито.

Наука про мову розглядає речення з різних боків: формально-синтаксичного; змістово-синтаксичного; комунікативного.

У першому випадку йдеться про дослідження будови та інтонації різних типів речень, порядку слів, граматичного зв'язку слів у реченнях, зв'язків між компонентами речення. У другому – про змістові відношення між частинами речення, взаємовплив змісту й форми його компонентів. Комунікативні особливості речення залежать від конкретної мовленнєвої ситуації, у якій його вживають. Комунікативна будова речення ґрунтується на його актуальному членуванні.

З підручника.

◆ Який розділ науки про мову вивчає речення?

◆ З яких частин складається граматика? Звіртеся з поданою в «Довідковому бюро» таблицею *«Розділи науки про мову»*.

Чи пов'язані між собою синтаксис і морфологія? Яким чином?

◆ Перепишіть останнє речення тексту. Визначте й підкресліть у ньому члени речення. Назвіть частини мови.

299. Прочитайте. Витлумачте лексичне значення слова *слово* в кожному реченні. Який розділ науки про мову вивчає лексичне значення слів, їхнє вживання та походження?

1. Рідне слово – подорожник свіжий, прикладеш – і серце **ожива** (*Т. Марусик*). 2. Слово – найменша самостійна та вільно відтворювана в мовленні одиниця мови, яка співвідноситься з окремим **елементом** дійсності: предметом, явищем, ознакою, процесом та ін. (*З підручника*). 3. Золоте тоді промовив слово Святослав крізь сльози... (*Зі «Слова о полку Ігоревім»*). 4. Живе й **гаряче** слово переконало й **заспокоїло** (*З. Тулуб*). 5. Гостре словечко вкололо сердечко (*Народна творчість*).

◆ Визначте фразеологізми, розкрийте їхнє значення. Доберіть самостійно три фразеологізми, що містять слово *слово*.

◆ Зробіть лексикологічний розбір виділених слів.

300. Прочитайте. Поясніть вислови *«лексичний і фразеологічний запас»*, *«володіння граматикою і фонетикою мови»*.

Культура **мовлення** вимагає правильного, доречного вибору мовних одиниць, які відповідають ситуації спілкування. Однак якщо у мовця обмежений словниковий та фразеологічний запас, він постійно повторює ті самі слова, надуживає просторічними словами або послуговується суржиком. **Якщо** його мовлення синтаксично одноманітне, він не може сподіватися, що його сприймуть за цікавого співрозмовника, освічену людину. Володіння граматикою й фонетикою рідної мови в ідеалі має бути стовідсотковим. Як **уважають** мовознавці, мовлення – «це завжди вибір із більшого чи меншого числа мовних одиниць, які можуть бути використані для певної мети».

За М. Стахів.

◆ Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

◆ Зробіть словотвірний аналіз слів *словниковий, співрозмовник, стовідсотковий*.

◆ Поясніть уживання розділових знаків у останньому реченні. Який розділ науки про мову вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті?

301. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте пряму мову та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Ісус сказав до свого учня: «Вклади свій меч назад до піхви: всі, що за меч беруться, від меча загинуть» (*З Біблії*). 2. «Христос воскрес — воскресне й Україна», — ось заповіт, що йде від роду в рід (*Р. Купчинський*). 3. «Вузька, важкая до добра дорога», — це сказано десь у Письмі Святому (*І. Франко*). 4. А пророк так казав: «Не забруднюй води, бережи свою землю від скверни й розору, звірину доглядай, деревце посади...» (*В. Базилевський*).

◆ Розкажіть про розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

302. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. До Шевченка Україна лише «подумала» Я можу бути. Я є! «промовила» вона голосом Тараса Шевченка (*О. Сугоняко*). 2. Тарас

гранітний дивиться суворо А ви гартуйте ваші голоси! Не пустослів'ям пишним та барвистим не скаргами не белькотом надій не криком не переспівом на місці а заспівом в дорозі нелегкій (*Л. Костенко*). 3. Мій батько вчив мене Затям Кого єдиний раз купили той продається далі сам (*В. Густі*). 4. Якби мій шлях спрямить я вже була б на полюсі пишалась працею своєю Білка в Колесі (*С. Коваль*). 5. Скажу я добрі люди й вам Не плюй в колодязь пригодиться води напиться (*Л. Глібов*). 6. Чоловік питає в перехожого Скажіть як мені швидше потрапити до лікарні Дуже просто відказує той замружте очі і переходьте вулицю на червоне світло (*Народна творчість*).

- Накресліть схеми двох перших речень.
- Розкажіть про способи передавання чужої мови.
- Виділені слова розберіть за будовою.

303. Перепишіть. Уставте пропущені літери та розставте розділові знаки.

1. Обіперш..сь вітрові на спину кр..чить Тарасова гора Нема на світі України немає другого Дніпра (*В. Симоненко*). 2. Колись філософ Сенека зазначав Ві..чизну треба любити не за те що в..лика а за те що своя (*П. Мовчан*). 3. Щоб між нами не вгасало проміння в..личне ти поставив на сторожі Слово твоє вічне (*Леся Українка*). 4. Кобзар іде бе..межним світом і Як умру то поховайте гр..мить священним заповітом (*Д. Луценко*). 5. Шевченкове у нас нема з..рна неправди за собою це сповідь поета який ніколи не кр..вив словом (*Є. Сверстюк*).

- Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.
- Складіть і запишіть три речення з цитатами.

304. Прочитайте. Розкажіть про різницю між прямою мовою і непрямою. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Хапаючись за зболене серце, О. Довженко дорікав козацтву, що вміло воно орудувати шаблею, та до пера не хапалося так, як на бій з ворогом, до битви проти невтримного часу, який усе поглинає безслідно, не залишаючи писемних свідчень про героїчні діяння (*В. Пепа*). 2. У лібрето він розповідав, як за немилого видавали заміж дівчину, як грали весілля, як вона була безталанна за нелюбим чоловіком і як сумувала (*Панас Мирний*). 3. Хтось мляво всміхнеться, кине слова, що тут не росте і трава. «А це — як сказати», — буркне Іван і засука рукава (*С. Йовенко*). 4. І я зрозумів справжню суть слів Чайковського, коли він говорив, що є обдаровані народи, є талановиті, але є народ-композитор, й ім'я його — український народ (*А. Авдієвський*). 5. Гоголь, захоплено відкриваючи красу фольклору, колись висловив думку, що саме народні пісні, може, навіть більше, ніж праці історико-документальні, виповідають нам справжню, не поверхневу історію

народу, розвиток його моралі, психології, глибинні процеси духовного життя (*Олесь Гончар*).

◆ Виділені слова розберіть як частини мови.

◆ Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.

305. Запишіть речення, підкресліть у кожному граматичні основи, з'ясуйте вид зв'язку між частинами.

1. Запорожжя споконвіку було серцем українським, воля на Запорожжі ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувалися, козацькі предковічні пісні не замовкали (*П. Куліш*). 2. Богдан тут бився, й Остряниця жив, і Кривоніс тут шаблю положив (*А. Малишко*). 3. Та нащо нам той бунтівливий стяг, коли не стяг це нашої Вітчизни! (*Ю. Яновський*). 4. А в буйній пісні жито жнуть женці, веде хоробре військо Сагайдачний, з терновою хустиною в руці за козаченьком дівчинонька плаче (*П. Перебийніс*). 5. Козацька кров із предків перелита, й до решти їй ніколи не стекти! (*А. М'ястківський*). 6. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*).

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

◆ У перших трьох реченнях визначте службові частини мови. Розберіть їх як частини мови.

306. Перепишіть, розставте розділові знаки. Розкажіть про складносурядні речення.

1. Давно Шевченко серцем пломенів але ще й досі кожен припадає до джерела його вогненних слів (*В. Грінчак*). 2. Росу вечірню трави п'ють і в ароматі медуниці хрущі шевченківські гудуть (*В. Сосюра*). 3. Не оралось наше поле ясними плугами а оралось наше поле гострими шаблями (*М. Стельмах*). 4. Добре ім'я ліпше за великі багатства а доброзичливість могутніша за срібло й золото. Рука трудящих пануватиме а лінива платитиме дань. Залізо гострить залізо а чоловік обточується у товаристві з іншим (*З Біблії*). 5. Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима і повіє теплий вітер над розкованим Дніпром (*В. Сосюра*).

◆ Розкажіть, як поєднані між собою частини речень.

307. Прочитайте. Обґрунтуйте відсутність коми між частинами речення.

1. Тут витає слава безіменна і співає жайвором душа (*П. Перебийніс*). 2. Десь кличе щастя дальній спів дівочий і у ставку відбився молодик (*В. Сосюра*). 3. У дворі під старою сосною горіло багаття і варилась у старовинному чумацькому казанку вечеря (*С. Васильченко*). 4. А десь цвіли сади і дивно пахли трави (*В. Сосюра*). 5. За ніч іще трошки підросла кульбабка і ще трохи

підросли на луках всі квіти: медок, сон-квітка, дзвіночки, зірочки (*О. Іваненко*). 6. А уночі вже сад шумів і крізь гілля сміялись зорі (*В. Сосюра*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

308. Прочитайте. Визначте в тексті складнопідрядні речення, з'ясуйте вид кожного.

Талант — це крила. Якщо вони є, ти злітаєш. Якщо нема, то лиш марно махаєш руками. Кажуть, талант — це 99 % праці. Неправда! Без крил, хоч скільки б ти махав руками, обливався потом, не злетиш.

Талант — це також невичерпна активність, енергія, розрахована на півтори сотні років. Звідси і любов до світу та людей, бажання усе опоетизувати. Талант — це любов. Де зневіра, занепад, безвір'я і ненависть — там нема таланту.

Проте талант — хистка, ефемерна річ, і його треба берегти більше, ніж зіницю ока. Талант вимагає постійної праці, ненастанного удосконалення, бережливої, ніжної любові. Тільки невтомні трудівники, справжні подвижники зберігають цей Богом даний скарб на все життя.

За П. Сорокою.

◆ Визначте тему й головну думку тексту.

Розкажіть, як треба ставитися до свого й чужого талантів. Уживайте складнопідрядні речення.

309. Перепишіть. Визначте складносурядні та складнопідрядні речення, підкресліть у них граматичні основи.

Поміркуй, друже, хто, крім Шевченка, так жагуче і пристрасно любив Україну? Звісно, її палко любили Сірко, Винниченко, хлопці й дівчата з УПА, Симоненко, Стус... Кожен любив її по-своєму, проте й найталановитіші не зуміли висловити свої почуття так щиро і переконливо, як Кобзар. Доки житиме Шевченкове слово, доти житиме й український народ.

Плітки про Шевченка запускають, дружно розкручують, розповсюджують по всій Україні вороги українського народу, які поставили собі за мету нав'язати нам безглузду думку: серед нашого народу немає і не могло бути геніїв. Йдучи за їхньою логікою, за всю тисячолітню історію український народ продукував тільки хуторянське. Завдяки чому ми тоді вижили як народ?

З журналу.

◆ Укажіть складне речення з різними видами зв'язку і прокоментуйте вживання розділових знаків у ньому.

◆ Поясніть пряме й переносне значення слова *хуторянський*.

◆ Визначте стиль висловлювання. Свою думку доведіть.

До вашого мовного портфоліо

Напишіть твір-роздум «*Майбутній геній України*» у публіцистичному стилі. Уживайте складносурядні та складнопідрядні речення.

310. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Продиктуйте один одному речення. Разом перевірте написане й поясніть розділові знаки.

1. Кожен народ що дбає про сьогоднішнє і майбутнє знає до чого веде руйнування чи зрікання рідної мови (*К. Мотрич*). 2. Мова й пісня дві найважливіші фортеці які народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше ніж свої кордони бо втративши кордони народ завжди має можливість їх відновити мови ж він не відновить ніколи (*Г. Нудьга*). 3. То як же нам жити на рідній землі щоб люди довіку щасливі були щоб мова народу в повазі була від роду до роду між нами жила? (*Ф. Тишко*). 4. Доволі малої іскринки бува щоб просвітліла людська голова щоб нас охопила турбота не тільки про хліб та роботу (*А. Григорук*). 5. Кожна людина розуміє що тільки тоді її Батьківщина Україна зможе стати господинею на власній землі коли всі її сини і дочки будуть щоденно працювати для досягнення цієї великої святої і справедливої мети (*А. Лотоцький*).

◆ Зробіть синтаксичний розбір двох речень (*на вибір*).

311. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Пр..йшла в..сна в..села, в..рба заз..леніла, соловейко затьохкав, вишні цвітом укрилися (*Б. Грінченко*). 2. Оксамитна святкова тиша спов..вала в..сняну землю, в цій тиші роїлось гл..боке бе..донне небо, поміж його роями до самого надзем'я гнувся Чумацький Шлях (*М. Стельмах*). 3. Красно грає в..сняне сонце на ч..стому небі; в..село стр..бає його довге проміння в прозорому повітрі; теплий з полудня віт..р віє понад з..млею і допом..гає сонцю у його роботі (*Панас Мирний*). 4. По обрію неба сірими та ліловими баранцями побігли волохаті хмаринки; над оз..ром заш..лестів оч..рет; з дерев стиха знімалися й задумливо падали на землю сухі л..сточки (*С. Васильченко*). 5. Ліси ро..сівають таємничі шер..хи, під ногами пер..шіптується туман; невидимі крила качок пролопотіли над в..рховіттям д..рев і згодом обізвалися сплеском у лісовому озерці (*М. Стельмах*).

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

◆ Визначте орфограми. Поясніть правопис слів.

◆ Складіть усне висловлювання про весну, уживаючи безсполучникові складні речення.

312. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Ви уявіть собі я родився в степах (*В. Винниченко*). 2. Доскіпуюсь допитуюся хто я? (*П. Перебийніс*). 3. По Вкраїні тільки й чути бути волі чи не бути? (*Д. Білоус*). 4. Дідусь казали від лежби нутрощі злежуються жити треба на ногах! (*Олесь Гончар*). 5. Поезія Тараса Шевченка з'явилась не на голому місці маючи своїх попередниць українські думи українські народні пісні були її старшими сестрами (*Олесь Гончар*). 6. Іду дивлюсь мій край моя земля сміються в сонці золотому (*Олександр Олесь*). 7. Себе я безнадійно вчу дай більше сміху ніж плачу не нарікай на тьму злостиво а краще засвіти свічу! (*Д. Павличко*). 8. Сказано давно й переконливо найблідіше чорнило краще за найкращу пам'ять (*А. Шевченко*).

◆ Розкажіть про вживання розділових знаків у безсполучниковому складному реченні.

313. Запишіть речення, розставте розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

1. Здушили сльози не виходь на люди. Болить душа не виявляй на вид (*Л. Костенко*). 2. Змахнула рукою злетіли увись рушники (*Б. Олійник*). 3. В козаченька є кінь є у нього рідня (*В. Василашко*). 4. Десь кінь ірже його не чути. Десь хтось іде його не знать (*М. Вінграновський*). 5. Кропивка розцвіте тремтять над нею в теплій сонній тиші бабки прозоро-сині (*М. Рильський*). 6. Ластівки літають низько то вже дощ та буря близько. Рівний дим із димарів сподівайся гарних днів! (*М. Щербак*). 7. Поторгав голова двері ніхто не озивається (*Панас Мирний*). 8. Ой піду я в поле там моя дівчина з чорними очима (*Народна творчість*).

314. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичні основи. З'ясуйте тип зв'язку між частинами речень.

1. Преславне українське слово звучить у серці у моїм, бо мова — хліб, а не полова: я чув її із уст батьків (*Г. Позняк*). 2. Все минає у житті, як дим-димок, залишається єдине: хліб росте (*Т. Севернюк*). 3. Скільки в житті набачишся дивовиж, що вже годилося б не чудуватись, а воно зі свого міха, схожого на казкову лампу Алладіна, висипає ще заморочливіші: хотів би не чудуватися, а не виходить (*Є. Гуцало*). 4. Є в творчості одна-єдина норма, що завжди вірна, попри всякий зиск: чим більше змісту, тим простіша форма, чим змісту менше, то сильніший зміст (*А. Матвійчук*). 5. Обернувсь козак, переступаючи через поріг, — і серце його заграло: Леся не спускала з нього очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами (*П. Куліш*).

◆ Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Накресліть схеми речень.

315. Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку.

Сила народних традицій

Самовіддана любов до Вітчизни виростає й плекається тільки в рідній національній атмосфері, на ґрунті історичної слави й традицій народу, на вірності матері та родині. Сподіватися, що можна називатися патріотом, зневажаючи мову й культуру народу, — це виявляти моральне невігластво.

У кожному суспільстві, яке не самознищувалось, а розвивалося, на чільному місці була національна мова, моральне виховання, забезпечення нації освіченими людьми і, головне, формування повноцінної національної свідомості, що виростала зі звичаїв рідного народу.

Якщо мовно-культурні та духовно-моральні цінності пращурів не зберігаються й не передаються новим поколінням, народ перетворюється на сіре населення, робочу худобу. Люди в такому суспільстві — не істинні громадяни, а егоїсти-шкурники, котрі не мріють ні про що, окрім вигоди й наживи.

За Л. Пастушенком.

◆ Зробіть синтаксичний розбір складних речень.

Роздивіться репродукцію картини О. Макаренка. Поясніть її назву. Напишіть твір-роздум *«Моя доля»*.

Олексій МАКАРЕНКО.
Доля

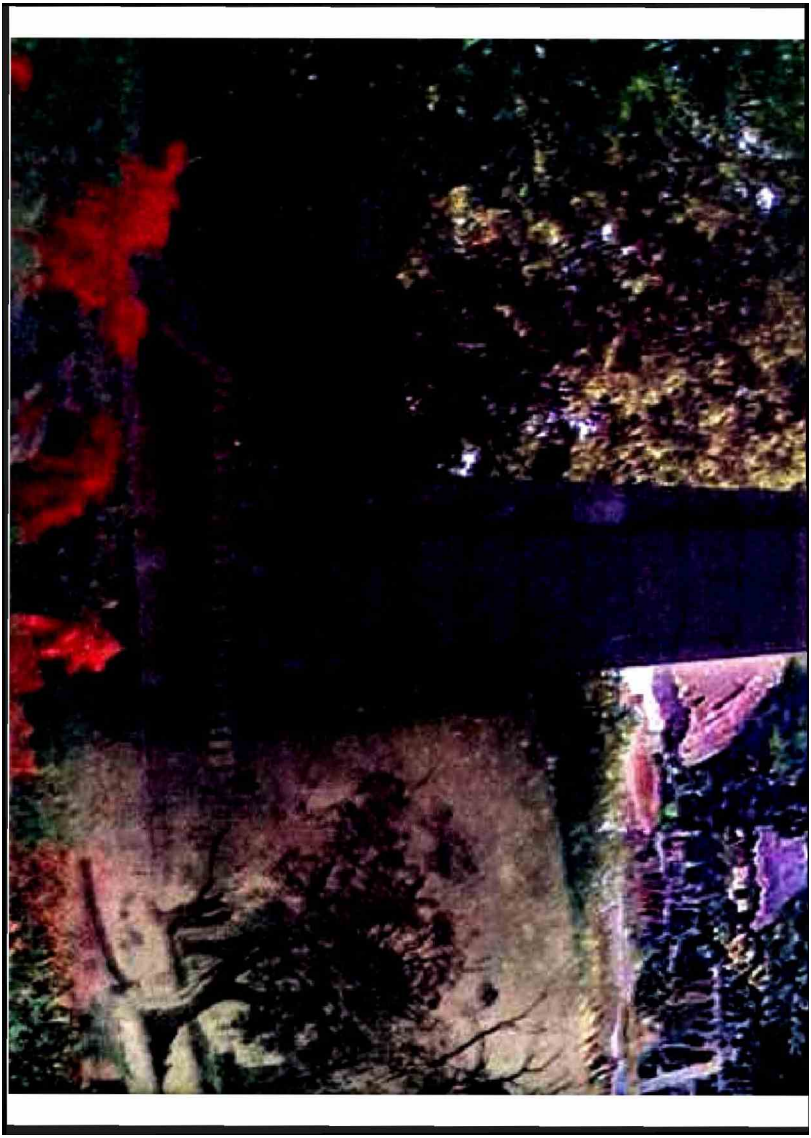

ДОВІДКОВЕ БЮРО

- Словнички
- Узагальнювальні таблиці та схеми
- Пам'ятки

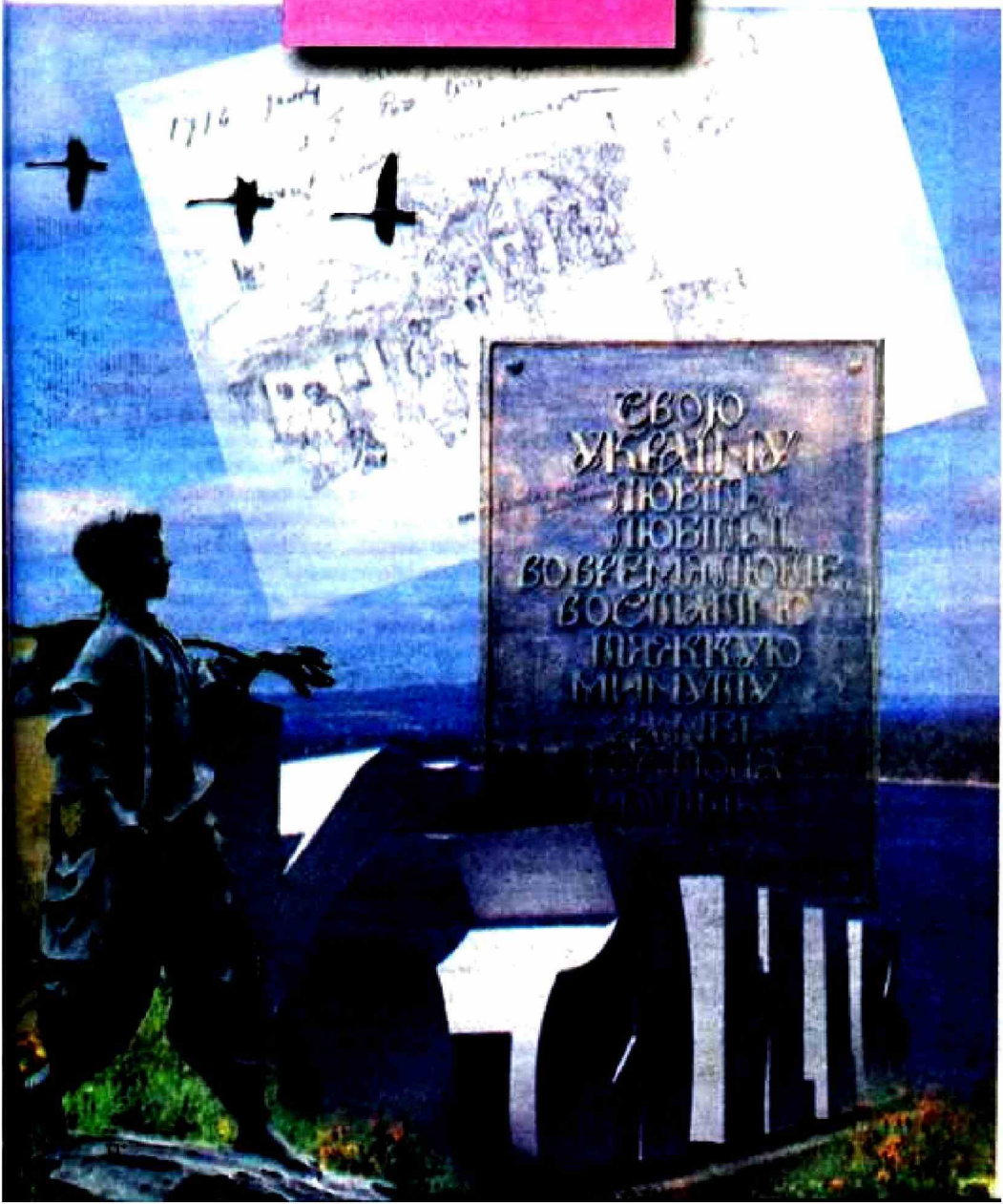

«НЕ БІЙТЕСЬ ЗАГЛЯДАТИ У СЛОВНИК...»

• ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Авантю́ра – ризиковане, сумнівне діяння, часто з безчесними або корисливими намірами, розраховане на випадковий успіх.

Актуа́льний – 1) Злободенний, назрілий, важливий у даний момент. 2) *мовозн.* Який має реальне значення в даному висловлюванні (стосується актуального членування речення).

Апо́стол — учень Христа. *Перен.* ревний послідовник і прихильник якогось учення, ідеї і т. ін.

Архаїка — давнина; старовинні речі. *Архаїчний* — давній, старовинний.

Асоціа́ція – 1) Об'єднання осіб, установ, організацій задля досягнення спільної мети. 2) Психологічний зв'язок між уявленнями, думками, почуттями, унаслідок якого одне уявлення спричиняє інше.

Аспе́кт – точка зору, з якої сприймають або оцінюють явище, предмет, подію.

Атрибу́т — 1) Суттєва властивість предмета або явища. 2) Ознака або предмет, які становлять характерну прикмету когось або чогось.

Атрибу́тика — те, що є прикметою чогось, вирізняє з-поміж інших, указує на належність до певної групи осіб або явищ.

Афористи́чний — такий, що за своїми якостями наближається до *афори́зму* — стислого влучного оригінального виразу, що набув поширення та зробився усталеним.

Безапеляці́йний — який не допускає сумнівів, заперечення; категоричний, незаперечний.

Бібліогра́фія — перелік книг, журналів і статей із вказівкою вихідних даних (місце і рік виходу, видавництво тощо); покажчик літератури.

Біотехносфе́ра — єдність природного і відозміненого людиною за допомогою техніки середовищ.

Бро́кер — посередник при укладанні угод на біржі, який спеціалізується на певному виді послуг або товарів.

Гармо́нія — 1) Стрункa узгодженість частин єдиного цілого. 2) Засоби музичної виразності, що ґрунтуються на поєднанні тонів у співзвуччя.

Ге́ндер — розділ соціології, що вивчає закономірності чоловічих та жіночих ролей у суспільстві. *Ге́ндерний* — пов'язаний із поняттями статі, стосунками між чоловіками та жінками.

Глобаліза́ція — створення єдиної загальнопланетарної системи господарювання; сукупність економічних, політичних, демографічних та інших чинників, які стосуються інтересів усього людства.

Генофо́нд — 1) Сукупність генів — елементарних одиниць спадковості організму. 2) Усі носії історичної пам'яті, культури, ментальності певної нації.

Гідроста́тика — розділ фізики, що вивчає закони рівноваги рідин, а також рівноваги тіл, занурених у рідини.

Глобаліза́ція — створення єдиної загальнопланетної системи господарювання, сукупність економічних, політичних, демографічних та інших чинників, які стосуються інтересів усього людства.

Графіті — 1) Стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах споруд, посуді тощо. 2) У наш час — розмальовування стін споруд, парканів яскравими тематичними малюнками.

Гуманізм — світоглядний та моральний принцип, в основу якого покладено переконаність у безмежності людських можливостей та здатності людини до самовдосконалення, вимога свободи та захисту гідності людської особистості, ідея про право людини на щастя.

Гуманісти́чний — прикметник від *гуманізм* і *гуманіст*.

Гума́нний — людяний у своїх діях і ставленні до інших людей.

Девальва́ція — зменшення вартості грошової одиниці, зниження курсу грошей щодо золота або іноземної валюти. *Перен.* знецінення чогось, наприклад, довіри.

Дия́кон — помічник священика при богослужінні й відправленні християнських обрядів; нижчий духовний сан.

Діале́ктика — 1) Наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства, мислення. 2) Процес розвитку чогось у всій багатоманітності його форм і суперечності виявів.

Егоцентри́зм — негативна риса характеру, що полягає в крайньому егоїзмі, індивідуалізмі.

Експреси́вний — виразний, наділений *експресією*.

Експре́сія — виразність, підкреслене виявлення почуттів і переживань.

Еліта — найактивніша, найбільш освічена частина суспільства, народу.

Еруди́ція — глибокі знання в певній галузі науки чи в багатьох галузях, широка обізнаність, начитаність.

Е́тика — 1) Наука, що вивчає мораль. 2) Норми поведінки, сукупність моральних правил певної суспільної або професійної групи людей.

Е́тнос — спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася та має суспільну цілісність та оригінальний стереотип поведінки.

Єдва́б — *заст.* сорт коштовної шовкової тканини. *Перен.* щось приємне на дотик: м'яке, шовковисте.

Зни́чений — який знітився, зіщулився, зігнувся. *Перен.* збентежений, зніяковілий.

Іде́ал — 1) Найвища мета, до якої прагнуть люди. 2) Взірець досконалості.

Ідеалі́зм — 1) Напрям у філософії, який, на противагу матеріалізмові, вважає ідею, дух, свідомість первісними, а природу, буття, матерію — вторинними. 2) Схильність служити справі безкорисливо, відданість високим моральним ідеалам.

І́мідж — представницький образ, вигляд (громадського діяча, політика, письменника, актора), що спеціально створюється.

Імітáція — 1) Виріб, який є підробкою під щось. 2) Точне наслідування, відтворення чогось.

Інгредієнт — складова частина суміші або сполуки.

Ініціáли — перші літери імені, по батькові та прізвища.

Інтелéкт — розум, здатність людини думати, мислити; здатність до вищих рівнів мислення.

Інтернаціонáльний — такий, що стосується різних народів, націй; міжнародний.

Історіогрáфія — сукупність досліджень, історичних праць.

Історіосóфія — філософське, світоглядне підґрунтя історичної науки.

Канонíчність — 1) Узаконеність церквою. 2) *перен.* Визнаний зразковим, узаконений, твердо встановлений.

Кассáндра — міфічна пророчиця.

Кéлеп — старовинна ручна зброя, що має форму насадженого на довгий держак молота.

Клейнóди — *іст.* знаки влади.

Кліп — короткометражний музичний або рекламний фільм.

Комплімéнт — приємні, люб'язні слова; похвала, лестощі.

Компіля́ція — неоригінальна, несамостійна наукова чи літературна праця, побудована на використанні чужих творів.

Консолідáція — об'єднання, згуртування з метою зміцнення, укріплення чогось.

Констатувáти — установлювати, відзначати наявність чогось.

Конфлíкт — зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності, гостра суперечка.

Крéдо — основні погляди, переконання, основи світогляду.

Культурологíчний — такий, що стосується *культурóлогії* – галузі знання, пов'язаної з вивченням духовної культури суспільства.

Літогрáфія — 1) Спосіб друку, за якого використовується літографський камінь із нанесеним на нього зображенням. 2) Відбиток, одержаний у такий спосіб. 3) Вид графічного мистецтва.

Людя́ність — моральна якість, що виражає принцип гуманізму стосовно повсякденних взаємостосунків між людьми. Охоплює такі риси: повагу до людей, співчуття, довіру до них, великодушність, здатність на самопожертву заради інтересів інших людей, а також передбачає скромність, чесність, щирість. Синонім: *гуманність*.

Мегапóліс — місто з понадмільйонним населенням, утворене злиттям кількох міст і населених пунктів.

Менталітéт — сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення народу або соціальної групи, що проявляються в культурі, мові, поведінці тощо.

Мента́льність — спосіб мислити, почувати, ставитися до реальності, визначати свої обов'язки і завдання.

Митрополúт — вищий духовний сан християнської церкви.

Модéрний — сучасний, новомодний.

Монографíя — наукова праця, у якій досліджується одна тема.

Мора́ль — система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Найважливішою функцією моралі є узгодження вчинків

окремих осіб з інтересами інших людей, суспільства в цілому. Характерною рисою моралі є те, що вона ґрунтується не на примусі, а на силі переконання, громадської думки, виховання, традицій, морального авторитету окремих осіб, організацій чи установ. Велику роль у моралі відіграє свідомість: і суспільна, і індивідуальна.

Наснáга — 1) Фізична енергія, сила. 2) Стан душевного піднесення, запал. 3) Творче завзяття, піднесення, бойовий настрій.

Нáція — історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру.

Ни́ций — негідний, підлий, ганебний.

Опонéнт — 1) Особа, яка заперечує або спростовує думки доповідача. 2) Супротивник у диспуті, дискусії.

Олігáрх — 1) В античності й Середньовіччі особа, яка належала до правлячої групи. 2) Представник великого капіталу.

Ореóл — 1) Променисте коло, сяйво навколо голови Бога та святих на іконах; німб. 2) *перен.* Атмосфера слави, шани, успіху навколо кого-небудь.

Осóння — незатінене місце, що освітлюється й обігрівається сонцем.

Офтальмóлог — медик, що лікує захворювання очей та займається профілактикою таких захворювань.

Патріáрх — найвищий титул глави православної церкви.

Питóмий — рідний.

Прагматúзм — надання переваги міркуванням користі, вигоди.

Резюмé — 1) Стислий висновок зі сказаного або написаного. 2) Стислий виклад суті доповіді, статті. 3) Діловий папір, що вміщує інформацію про освіту, професійний досвід, фахові інтереси, індивідуальні риси особи, яка претендує на певну посаду.

Рéйтинг — показник оцінки чиєїсь діяльності, що визначається місцем, яке посідає особа (учень, студент, політик, спортсмен) серед собі подібних.

Релíкт — явище, річ, що збереглися з давніх часів.

Селéкція — 1) Виведення нових і поліпшення наявних сортів сільськогосподарських рослин і порід свійських тварин. 2) Виділення когось чи чогось із загальної маси, відбір.

Світóгляд — система поглядів на життя, природу і суспільство.

Сúмвол — 1) Умовне позначення предмета, поняття або явища. 2) Художній образ, який умовно відбиває думку, почуття.

Сúнтез — єдність, цілісність певних пов'язаних між собою явищ, предметів дійсності.

Спонтáнний — викликаний внутрішніми причинами, без впливу зовні; мимовільний.

Стандáрт — 1) Норма, зразок, еталон. 2) Прийнятий тип чогось, що відповідає певним вимогам (за якістю, складом, формою, вагою та ін.). 3) Загальноприйнятий взірець.

Стилíстика — 1) Розділ мовознавства, що вивчає стилі мови і мовлення. 2) Розділ теорії літератури, що вивчає стилі літературно-художніх творів. 3) Сукупність виражальних засобів мови певного твору, письменника і т. ін.

Тактóвний — який володіє почуттям міри, такту, вміє поводитись, дотримуючи відповідних норм.

Те́хніка — 1) Сукупність засобів праці, що розвиваються в системі суспільного виробництва. 2) Сукупність прийомів, які використовуються у якійсь справі (наприклад, техніка живопису, графіки, будівництва і т. ін.).

Технологі́я — сукупність способів і прийомів виготовлення виробів, надання послуг.

Толера́нтність — поважливе ставлення, терпимість до чиїхось думок, поглядів, вірувань; поблажливість.

Фактологічний — оснований на фактах, фактичному матеріалі.

Юпітер — 1) У давньоримській міфології бог неба, світла, грому. 2) Найбільша планета сонячної системи. 3) Електричний дуговий освітлювач.

Ясене́ць — перший тонкий льодок на річці, ставку тощо.

СЛОВНИЧОК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Авгієві ста́йні — щось дуже занедбане, брудне, повне безладдя, хаосу.

Аріа́днина ни́тка — дороговказ, спосіб, за допомогою якого можна вийти зі скрутного становища.

Ахілле́сова п'ята́ — слабке, вразливе місце.

Ба́бине літо — теплі, сонячні дні на початку осені.

Безрідний Іва́н — духовно обмежена людина, зрадник традицій, безбатченко.

Без штані́в під сті́л ходи́ти — бути зовсім малим, у дитячому віці.

Би́ти (креса́ти) слова́ми — дорікати комусь, дошкуляти, лаяти кого-небудь, гримати на когось.

Біла воро́на — характеристика людини, яка виразно виділяється своєю поведінкою або зовнішнім виглядом.

Бра́ти но́ги на пле́чі — тікати.

Ви́йти (вихо́дити) сухи́м із води́ — уміло уникнути покарання; залишитися непокараним або незаплямованим.

Відда́ти оста́нню соро́чку — поділитися з кимось усім, що маєш.

Відда́ти (віддава́ти) се́рце комусь — щиро полюбити когось.

Відкра́яти (відірва́ти) від се́рця — з великим болем позбавитися чогось особливо дорогого.

Від тре́тіх пі́внів — удосвіта, дуже рано.

Від чи́стого се́рця — щиро, з добрим наміром.

Впа́сти в о́ко — бути поміченим, потрапити в центр уваги.

Го́рдіїв ву́зол — складні обставини, заплутана справа.

Да́ти по ша́пці — вигнати когось звідкись; зняти з посади (звичайно з ганьбою).

Дев'я́тий вал — найбурхливіший вияв, злет чогось.

До сьо́мого по́ту (працюва́ти) — до крайньої втоми.

Душа́ боли́ть — хтось переживає, страждає.

Душа́ в ду́шу — дружно, у злагоді.

Душа́ не з лопу́цька — про сміливу, принципову людину.

Душа́ переверта́ється — хтось переймається співчуттям до когось, відчуває жалість.

Езо́пова (езо́півська) мо́ва — алегорична мова, замаскований спосіб висловлювати думки; тонкі натяки.

Жда́ти ма́нни з не́ба — сподіватися на несподівані життєві блага.

Завари́ти ка́шу — затіяти щось клопітне, що загрожує неприємними наслідками.

За сімома́ замка́ми (захова́ти) — надійно.

Заткну́ти за по́яс — перемогти, подолати.

Затуля́ти ро́та — не давати змоги висловитися.

Знайти́ себе́ — чітко визначити свої наміри, життєву мету.

Знайти́ спільну мо́ву — порозумітися, домовитися про щось.

Золоті́ слова́ — мудрі думки.

Зціпити зу́би — докласти зусиль, виявити терпіння.

З відкри́тою душе́ю — хтось прихильно, щиро до когось ставиться.

Ка́нути (впа́сти) в Ле́ту — бути навіки забутим, не залишити після себе сліду, зникнути з пам'яті, піти в небуття.

Ка́ші не звари́ти — не домовитися з кимось про спільні дії, не дійти згоди.

Крути́ти веремія — зчиняти галас, гамір.

Лиши́тися без соро́чки — збіднити

Лови́ти ґав — марно витрачати час; байдикувати.

Лови́ти ко́жне сло́во — уважно, з цікавістю слухати когось.

Метки́й (го́стрий) на сло́во — дотепний.

Мо́царт і Сальє́рі — позначення двох протилежних людських характерів, один із яких є втіленням благородства й щирості, а другий — підступності й заздрісності.

Му́ляти о́чі — набридати; бути нав'язливим.

М'я́ти ша́пку — запобігати перед кимось, принижуватися, просити когось про щось.

На всі чоти́ри сто́рони — куди завгодно, будь-куди.

На рівній нозі́ (бу́ти) — як рівний із рівним.

Народи́тись у соро́чці — бути щасливим, успішним.

Народи́тися під щасли́вою зі́ркою — бути щасливим, успішним.

Не́бо (со́нце) прихили́ти — зробити для когось усе, навіть неможливе.

Неопали́ма купина́ — уособлення безсмертя, незборимості.

Ні пу́ху ні пера́ — доброзичливе побажання успіху.

Ні ри́ба ні м'я́со — характеристика безвольної, безхарактерної людини.

Обли́ватися по́том — тяжко працювати.

Обтина́ти кри́ла — обмежувати можливості; позбавляти натхнення.

Пандо́рина скри́нька — вмістище зла; лиховісний подарунок. *Відчини́ти скри́ньку Пандо́ри* — спричинити неприємності.

Пекти́ ра́ки — червоніти від сорому.

Пійма́ти (схопи́ти) о́близня — зазнати невдачі.

Піррова перемо́га — сумнівна перемога, не варта принесених заради неї жертв та завданих витрат.

Плести́ кре́нделі нога́ми — спотикатися.

Позича́ти в сірка́ о́чі — втратити сором, почуття власної гідності.

Продава́ти ви́трішки — байдикувати.

Прокру́стове ло́же — штучно вигадане мірило, до якого силоміць припасовують факти або інші явища.

Промете́їв ський дух — незламність, непохитність у боротьбі.

Робúти з мýхи слонá — значно щось перебільшувати.

Сізіфова прáця — виснажлива й безплідна робота.

Скидáти шáпку — цінувати когось або щось, виявляти свою пошану до когось (чогось).

Сократове чоло́ — характеристика розумної, мудрої людини.

Соломóнове рішення — рішення, висновок мудрої людини.

Спочивáти на лáврах — заспокоюватися на досягнутому.

Спустúвши рукáва — абияк.

Сцúлла і Харúбда — непереборні перешкоди, загроза двох серйозних небезпек.

Тáйна (таємна) вечéря — зібрання людей, серед яких є і однодумці, і відступники, зрадники.

Танталові мýки — страждання, викликані неможливістю досягти бажаної мети, незважаючи на її близькість.

Тúхі вóди, я́сні зóрі — традиційне визначення України.

Товкти́ прóсо — наполегливо працювати.

Топтáти ряст — жити.

Три кити́ — основа, підґрунтя чогось.

Тримáти хвіст бýбликом — бути впевненим у собі, бадьорим.

Шáпкою докúнути — зовсім близько.

Шукáти квітку пáпороті — шукати щастя.

Як реп'я́х до штанíв — про когось настирливого, надокучливого.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Алегóрія (грец. *allegoria*, від *allos* — інший і *agoreuo* — говорю) — образне інакомовлення, яскраве втілення в конкретному образі абстрактного поняття чи думки. У літературі її використовують у різних жанрах: байках, притчах, казках, загадках.

Алгорúтм — інструкція щодо виконання завдання певного типу, послідовність виконання дій.

Діалóг — форма мовленнєвого спілкування, котрій притаманні безпосередній обмін повідомленнями (репліками) двох осіб, які перебувають у безпосередньому зв'язку.

Діалóг культýр — успішне спілкування представників різних культур, членів різних національних спільнот; ефективна форма реалізації міжнаціональної толерантності.

Епíтет (від грец. *epitheton* — прикладка) — художнє означення, що виділяє й образно змальовує характерну ознаку предмета (явища), дає цій ознаці оцінку й викликає або передає певне до неї ставлення.

Ескіз — попередній начерк картини, креслення тощо.

Інвéрсія — перестановка слів у реченні, порушення узвичаєного (прямого) порядку слів з метою увиразнення їхнього значення.

Зав'я́зка — елемент сюжету: початок розвитку подій, що про них ідеться в художньому творі (оповіданні, повісті, романі тощо).

Заголóвок — назва тексту чи його частин; здебільшого визначає тему тексту чи його головну думку.

Ключові (опо́рні) слова́ — найважливіші для розуміння змісту висловлювання слова.

Компози́ція (від лат. *compositio* — складання, створення) — будова літературного твору, розташування його частин (розділів, епізодів, образів) у певній послідовності та взаємозв'язку.

Конспе́кт — письмовий стислий виклад змісту статті, доповіді, книжки.

Кульміна́ція (від лат. *culmen* — вершина) — момент найвищого напруження в розвитку сюжетної дії художнього твору. Надзвичайно важлива для розкриття характерів дійових осіб.

Мо́вне кліше́ — готовий зворот, мовний стереотип, що використовується в певних умовах спілкування і подібних текстах. Уживання мовних кліше полегшує процес спілкування, економить зусилля й час.

Обра́млення — початкова або початкова й остання частини композиції художнього твору, які, ніби в рамку, вкладають сюжет (кілька сюжетів) художнього твору.

О́да — урочистий вірш, у якому висловлюється похвала видатній особі або звеличується визначна подія.

Оці́нні слова́ — слова, за допомогою яких автор висловлювання дає оцінку предметам, ознакам, явищам, передає своє від них враження.

План — структурна модель готового або майбутнього тексту, його змістовий «кістяк».

Полікульту́рний світ — світ, у якому співіснують або поєднуються дві культури чи кілька культур.

Полілóг — форма мовленнєвого спілкування кількох (трьох і більше) осіб із приблизно однаковою активністю.

Рема́рка — у тексті драматичного твору авторські пояснення (стислі вказівки на вік, зовнішній вигляд дійових осіб, час, місце подій тощо).

Ре́пліка — кожне висловлювання мовців, які беруть участь у діалозі (полілозі).

Риторúчне запита́ння — стилістичний засіб поетичної мови, який полягає у використанні запитання, що уже містить у собі ствердну відповідь, використовується з метою привернути увагу до окресленої проблеми.

Риторúчне зверта́ння — звертання, що використовується для створення уявлення про співрозмовника, уявного діалогу, може стосуватися живої істоти, явища природи, предмета, назви країни або міста тощо.

Розв'я́зка — у розвитку сюжету художнього твору подія, яка завершує протистояння (конфлікт) між персонажами.

Си́мвол — умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища.

Стиль – 1) Різновид літературної мови, який визначається сферою функціонування та характеризується особливостями у виборі й поєднанні системи мовних засобів (лексичних, граматичних, фонетичних та ін.) відповідно до мети і ситуації спілкування. 2) Сукупність прийомів у використанні засобів мови, властива певному письменникові, творові, напряму. 3) Характерна манера поводитися, спілкуватися, одягатися і т. ін.

Те́за — складова частина роздуму, його вихідне положення: думка, яка потребує доведення (або спростування).

Те́зи — коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті

• СЛОВНИЧОК ПОПУЛЯРНИХ ІНШОМОВНИХ ВИСЛОВІВ, ЩО ТРАДИЦІЙНО ВЖИВАНІ МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

Ab ovo — *букв.* «від яйця»; від самого початку.

Ad calendas grecas — *букв.* «до грецьких календ» (яких у греків не було); на невизначено довгий термін.

A fond — *букв.* «до глибини»; ґрунтовно, досконало.

Alea jacta est — *букв.* «жереб кинуто»; важливе або сміливе рішення прийнято (приписується Юлію Цезарю).

Alter ego — *букв.* «друге я»; людина, настільки близька до когось способом мислення та іншими рисами, що може цілком його замінити.

Contra spem spero — усупереч надії сподіваюсь.

Aurea mediocritas — *букв.* «золота середина». Про напрям думок (поведінку) людини, що уникає крайнощів, віддає перевагу помірності (звичайно іронічно). Вислів належить Горацію.

Dixi! — я сказав! Уживається як завершальна формула в значенні: все необхідне сказано, більше говорити нема про що.

Eppur si muove! — А все-таки вона обертається! Вигук, що приписують великому італійському астроному й фізику Галілео Галілею. Уживають, щоб підкреслити: рух уперед, розвиток суспільної думки; непохитну впевненість у чомусь.

Fata morgana — марево.

Finita la commedia! — кінець комедії. Італійський вислів, перефразований з латинського *plaudite, cives, plaudite, amici, finite est comoedia* — аплодуйте громадяни, аплодуйте, друзі, комедія скінчилася — традиційне звернення римських акторів до публіки по завершенні вистави. Уживають для повідомлення про завершення справи.

Humanum errare est — людині властиво помилятися.

Mens sana in corpore sano — у здоровому тілі здоровий дух. Давньоримський вислів на позначення гармонійного розвитку людини.

Modus vivendi — букв. «спосіб життя»; угода про у

Nolens-volens — хоч-не-хоч, мимоволі.

Nosce te ipsum — пізнай себе. Грецький напис на храмі Аполлона в Дельфах.

Per aspera ad astra — тернистим шляхом до зірок, по колючках до слави.

Poetae nascuntur, oratores fiunt — поетами народжуються, ораторами стають. Думку приписують славнозвісному давньоримському оратору Марку Тулію Цицерону.

Pro et contra — за і проти.

Sic — так. Часто ставиться в дужках і означає, що так написано в наведеному місці оригіналу.

Quo vadis? — куди йдеш?

Vivere militare est — жити — значить боротися. Вислів великого римського філософа Сенеки.

Veni, vidi, vici — прийшов, побачив, переміг. Історик Плутарх приписує ці слова Гаю Юлію Цезарю, який, розбивши усього з трьома легіонами вороже військо, саме цими словами листовно повідомив про це своїх друзів.

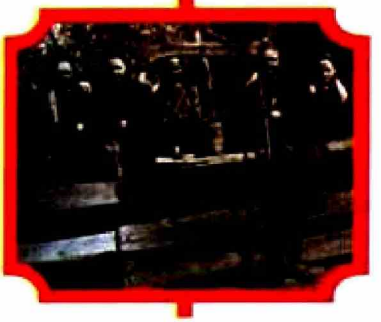

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ, СХЕМИ ТА ПАМ'ЯТКИ

Таблиця 1

РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ

НАЗВА РОЗДІЛУ	ЩО ВИВЧАЄ
ФОНЕТИКА	звуки мови і мовлення
ГРАФІКА	знаки письма
ОРФОЕПІЯ	правила вимови
ОРФОГРАФІЯ	правила написання слів
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	слова, їхнє значення, походження й уживання
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	правила укладання словників
ЕТИМОЛОГІЯ	походження (історію) слів
ФРАЗЕОЛОГІЯ	стійкі словосполучення (фразеологізми), їхнє значення й уживання
БУДОВА СЛОВА	значущі частини слова
СЛОВОТВІР	способи творення слів
ГРАМАТИКА: МОРФОЛОГІЯ СИНТАКСИС	 частини мови словосполучення, речення
ПУНКТУАЦІЯ	правила вживання розділових знаків
ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ	текст, його зміст і будову
СТИЛІСТИКА	стилі мовлення
РИТОРИКА	закони красномовства

Схема 1

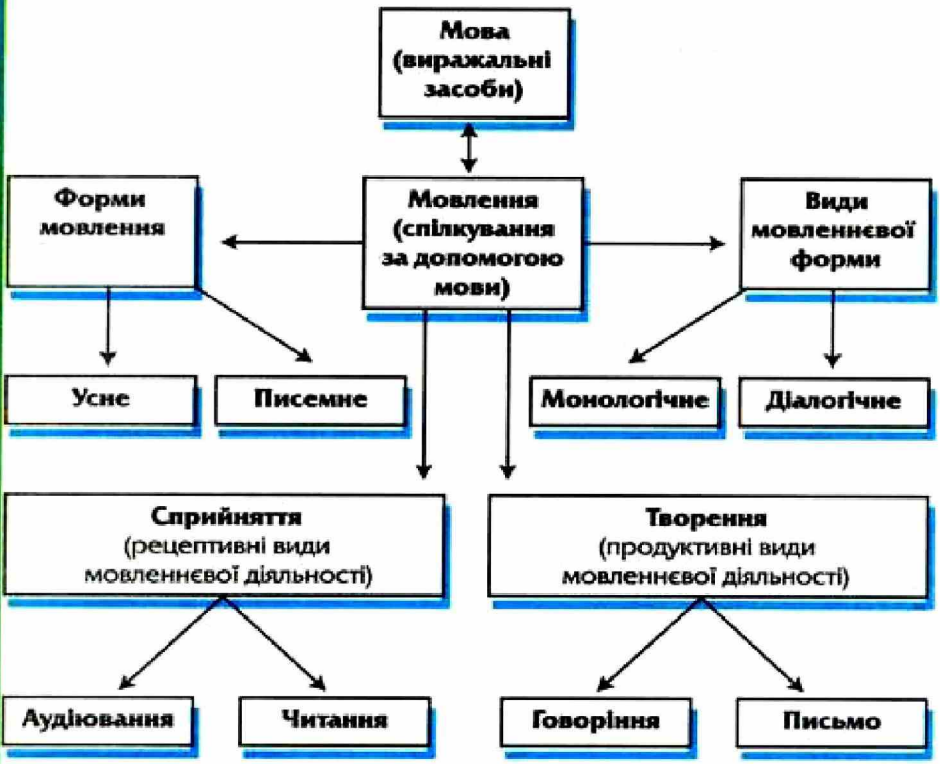

Схема 2

Перед тим, як вступити в спілкування, слід УЗЯТИ ДО УВАГИ:

Таблиця 2

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

НАЗВА СТИЛЮ	СФЕРА ВЖИВАННЯ	ОСНОВНІ ВИДИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ
НАУКОВИЙ	Наука, техніка, освіта	*Наукові статті, доповіді, лекції, монографії, підручники, посібники*
ХУДОЖНІЙ	Художня література	*Художні твори: романи, повісті, оповідання, поеми, поезії, п'єси тощо*
ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ	Суспільне життя	*Публічні виступи, суспільно-політичні журнали, газети, бюлетені*
ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ	Ділове спілкування	*Закони, статути, офіційні листи, заяви, протоколи тощо*
КОНФЕСІЙНИЙ (ЦЕРКОВНИЙ)	Релігійне життя	*Проповіді, молитви, богослужбові книги*
РОЗМОВНИЙ	Побут	*Спілкування на побутові теми з рідними, друзями, знайомими і незнайомими*

Схема 3

Таблиця 3

НАУКОВИЙ СТИЛЬ

ОСНОВНА ФУНКЦІЯ	**Повідомлення знань, пояснення, аналіз явищ, доведення наукових припущень**
СФЕРА ВЖИВАННЯ	**Наука, техніка, освіта, виробництво**
ОСНОВНІ ВИДИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ	**Наукові доповіді, лекції, статті, монографії, підручники й посібники, наукові звіти, реферати, тези, рецензії, наукові та науково-популярні журнали**
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	**Узагальненість (відстороненість від несуттєвого), логічність, конкретність, точність (однозначність), об'єктивність, аргументованість, фактографічність, послідовність викладу**
МОВНІ ОЗНАКИ	**Уживання слів у прямому значенні. Використання термінів. Використання слів з абстрактним значенням, слів іншомовного походження. Переважання іменників над дієсловами. Використання конструкцій із прийменниковими сполуками** *відповідно до, у зв'язку з, на відміну від, за допомогою, в результаті* **тощо. Складні речення з причиново-наслідковими, умовними, часовими та іншими відношеннями між частинами**

Таблиця 4

ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ

ОСНОВНА ФУНКЦІЯ	**Образне відтворення дійсності та емоційний вплив на читача або слухача**
СФЕРА ВЖИВАННЯ	**Тексти художньої літератури**
ОСНОВНІ ВИДИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ	**Оповідання, повість, роман, вірш, поема, драма, казка, байка, притча**
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	**Образність, емоційність, виразність**
МОВНІ ОЗНАКИ	**Використання слів у переносному значенні, синонімів, антонімів, омонімів. Використання усіх шарів лексики (застарілих слів, неологізмів, професійних слів, жаргонізмів, просторічних та ін.)**

Таблиця 5

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ

ОСНОВНА ФУНКЦІЯ	Повідомлення та вплив на читача чи слухача
СФЕРА ВЖИВАННЯ	Суспільно-політичне життя
ОСНОВНІ ВИДИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ	Виступи на зборах, мітингах, публікації в суспільно-політичних газетах та журналах, радіо- та телепередачі
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	Інформативність, логічність, фактографічність, точність, образність, піднесеність, емоційність, експресивність, відверта оцінність
МОВНІ ОЗНАКИ	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, оцінні слова, риторичні звертання та запитання, окличні речення

Таблиця 6

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

ОСНОВНА ФУНКЦІЯ	Повідомлення та волевиявлення (наказ, вимога або припис)
СФЕРА ВЖИВАННЯ	Дипломатія, юриспруденція, справочинство, економіка, торгівля
ОСНОВНІ ВИДИ ВИСЛОВЛЮВАНЬ	Закон, постанова, конвенція, нота, наказ, статут, угода, громадянські та карні акти, кримінальний кодекс, канцелярське листування, ділові папери (заява, автобіографія, протокол, доручення, розписка, план, звіт, характеристика та ін.)
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	Наказовий характер викладу, офіційність, логічність, об'єктивність, конкретність, стисліcть, знеособленість та стандартизованість викладу
МОВНІ ОЗНАКИ	Уживання слів у прямому значенні, використання термінів (юридичних, дипломатичних, військових та ін.), складноскорочених та скорочених слів, усталених зворотів (мовних кліше), переважання віддієслівних іменників, використання неозначеної форми дієслова у значенні наказового способу, вживання складних речень, вставних слів, прямий порядок слів у реченнях

Схема 4

ТИПИ МОВЛЕННЯ

Схема 5

Таблиця 7

«ВІДОМЕ» і «НОВЕ» У РЕЧЕННЯХ РІЗНИХ ТИПІВ МОВЛЕННЯ

ТИП МОВЛЕННЯ	«відоме»	«нове»
Опис предмета[1]	предмет (або його частини)	ознаки предмета (або його частин)
Опис місця[2]	місце розташування	предмети
Опис стану людини	особа	ознаки стану

[1] Опис зовнішності людини (портрет) та опис картини природи (пейзаж) є різновидами опису предмета.

[2] Опис приміщення (інтер'єр) та опис місцевості не внесено до таблиці, тому що кожен із них синтетичний, оскільки поєднує в собі опис місця (ДЕ ? – ЩО?) і опис предмета (ЯКЕ це ЩО?).

Схема 6

ВИДИ РЕЧЕНЬ

Таблиця 8

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

РОЗПОВІДНІ	ПИТАЛЬНІ	СПОНУКАЛЬНІ
містять повідомлення про факт дійсності, явище, подію:	містять питання, на яке передбачається або не передбачається відповідь	містять заклик, наказ, прохання, побажання, пораду, вимогу
Земля від щастя радісно принишкла. *(О. Омельченко)*	*Та що зі мною? Де я? Куди мій шлях проліг?* *(П. Перебийніс)*	*Не крийсь туманом, найрідніше небо!* *(Т. Масенко)*

Таблиця 9

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

ОКЛИЧНІ	НЕОКЛИЧНІ
розповідні, питальні, спонукальні речення можуть бути окличними, якщо передають сильні емоції (почуття і переживання): хвилювання, захоплення, радість, страх, відчай тощо	розповідні, питальні, спонукальні, якщо їх вимовляють без окличної інтонації, спокійним тоном
Народ мій є! Народ мій завжди буде! *(В. Симоненко)*	*Зроду-віку я син України* *(П. Перебийніс)*

Таблиця 10

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА НАЯВНІСТЮ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

НЕПОШИРЕНІ	ПОШИРЕНІ
складаються тільки з головних членів речення	мають головні і другорядні члени речення
Настала тиша. *(П. Перебийніс)*	*Несподівано настала омріяна тиша.*

Таблиця 11

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА НАЯВНІСТЮ НЕОБХІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

ПОВНІ	НЕПОВНІ
речення, у яких немає пропущених членів речення	речення, у яких пропущений один або кілька членів речення, що їх можна відтворити за змістом
За вікнами місто святкове шумить. *В задумливості виражена сила.* *В роздумливості приховується хист.*	*За вікнами місто святкове.* *(С. Короленко)* *В задумливості – сила.* *В роздумливості – хист.* *(М. Стрельбицький)*

Таблиця 12

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА СКЛАДОМ ГРАМАТИЧНОЇ ОСНОВИ

ДВОСКЛАДНІ	ОДНОСКЛАДНІ
мають два головних члени – підмет і присудок, які групують навколо себе другорядні члени речення	мають один головний член – підмет або присудок
Життя ще так ніколи не цвіло. *(М. Сингаївський)*	*Живу не лише для себе.* *(В. Симоненко)*

Таблиця 13

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ

ПРОСТІ	СКЛАДНІ
мають одну граматичну основу	мають дві або більше граматичних основ
Мати сіяла сон під моїм вікном (Б. Олійник). А вітер крильми бив у сонні вікна (О. Омельченко).	*Синочок спить, а мати все співа,* *і під віконцем бродить сон-дрімота (М. Пригара).*

Таблиця 14

РОЗРЯДИ СПОЛУЧНИКІВ СУРЯДНОСТІ

ЄДНАЛЬНІ	*і; та; ні ... ні; не тільки ..., а й; і ... і*
ПРОТИСТАВНІ	*а, але, та, проте, зате, однак*
РОЗДІЛОВІ	*або, чи, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то*

Таблиця 15

РОЗРЯДИ СПОЛУЧНИКІВ ПІДРЯДНОСТІ

ЧАСОВІ	*коли, як, доки, поки, щойно, відтоді як, перш ніж, поки не, з того часу як*
ПРИЧИНОВІ	*бо, тому що, через те що, оскільки, завдяки тому що*
МЕТИ	*щоб, аби, для того щоб*
ДОПУСТОВІ	*хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай*
НАСЛІДКОВІ	*так що, так що аж, так що й*
ПОРІВНЯЛЬНІ	*як, мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, начебто*

Таблиця 16

ОЗНАКИ ТЕКСТУ

1. ЗМІСТОВА ЦІЛІСНІСТЬ	**можна визначити тему й головну думку висловлювання**
2. ПОДІЛЬНІСТЬ НА МЕНШІ ОДИНИЦІ	**висловлювання поділено на речення і абзаци**
3. ЗВ'ЯЗНІСТЬ	**речення розташовані в необхідній для розкриття змісту (теми) послідовності, кожне наступне речення будується на основі попереднього, додаючи нову інформацію та рухаючи думку вперед**

Таблиця 17

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

КОМУ СТАВИМО, ЯКЩО ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ			КОМУ НЕ СТАВИМО, ЯКЩО ВОНИ
не поєднані сполучниками	поєднані протиставними сполучниками *а, але, та*	поєднані повторюваними єднальними сполучниками *і ... і, то ... то, чи ... чи*	поєднані неповторюваними єднальними сполучниками *і, й, та, або, чи*
Жита красуються, землі вклоняються (М. Шпак). Кожній радію хвилині, листку, травині (О. Ющенко).	*Тануть, але не розтануть літа (Ю. Буряк). Майбутнє – іще не дія, а слова... (Б. Чіп).*	*Проминають і весна, і літо. Чи тут, чи в тернах шлях проліг (К. Герасименко).*	*Гордості не позичати й сили козаку (С. Іщенко). Гуси чи лебеді в небі пливуть (Олександр Олесь).*

Таблиця 18

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПЕРЕД ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ	УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПІСЛЯ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ	УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПЕРЕД ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ, А ПІСЛЯ НИХ РЕЧЕННЯ ПРОДОВЖУЮТЬ
після нього ставлять двокрапку	перед ним ставлять тире	перед однорідними членами ставлять двокрапку, а після них – тире
Вже про все написав: про Полісся, про степ, про дитинство і юність душі... (І. Павлюк).	*Любов, надія, віра – ці **якості** вкупі складають людяність (Р. Браунінг).*	***Усюди:** і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги – росли молоді осокори (В. Собко).*

Таблиця 19

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

Слова автора: «Пряма мова».	*Казав мій тато: «Бути майстром вчись» (М. Каменюк).*
Слова автора: «Пряма мова! (?)»	*Мати сина свого будить: «Вставай, Іване, Йваночку!» (М. Гриценко).*
«Пряма мова», — слова автора.	*«Запрягайте, хлопці коні», — лине в небо молоде* (*П. Тичина*)**.**
«Пряма мова! (?)» — слова автора.	*«Ого, який! — сміявся мій татусь і тяг у човен коропа зраділо (О. Омельченко).*
«Пряма мова, — слова автора, — пряма мова». **«Пряма мова, — слова автора, — пряма мова? (!)»** **«Пряма мова! — слова автора. — Пряма мова».**	*«Сестрице, – звернулась до Бджілки Оса, — хіба не однакова наша краса?» (І. Кульська).* *«Агов! — гукають вірні друзі. — Зажди, посидь із нами в зелен-лузі» (В. Шукайло).*

Таблиця 20

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ДІАЛОЗІ

Рд – репліка діалогу **А, а – слова автора**	**Приклади**
А: **— Рд.**	*Учителька звертається до класу:* *– Діти, сьогодні відбудеться повне затемнення Місяця.*
— Рд, — а.	*– Дуже важко буде його побачити, – відказують школярі.*
— Рд? — а.	*– Чому це? – дивується вчителька.*
— Рд! — а.	*– Поки знайдеш потрібну програму телебачення, усе вже закінчиться! – пояснюють діти.*

Таблиця 21

ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

Вид речення, яким передано пряму мову, за метою висловлювання	Слово, яким слід поєднанати частини складного речення	Приклади
РОЗПОВІДНЕ	**сполучником** *що*	*Дідусь сказав: «Пахне суницями». →* *Дідусь сказав, що пахне суницями (М. Стельмах).*
ПИТАЛЬНЕ	**питальними словами: займенниками** *хто, що, який, чий, котрий* **у формі певного відмінка, прислівниками** *де, куди, коли* **і под. або сполучником** *чи)*	*Учитель запитав: «Хто має тлумачний словник?» →* *Учитель запитав, хто має тлумачний словник.* **Примітка.** Якщо питальні слова відсутні, речення поєднуються сполучником *чи.* *Усі питають: «Буде злива?» →* *Усі питають, чи буде злива.*
СПОНУКАЛЬНЕ	**сполучником** *щоб*	*Хочеться порадити кожному: «Бережіть свій талант». →* *Хочеться порадити кожному, щоб берігі свій талант.*

УВАГА!

І та ІІ особа займенників та дієслів замінюється формами ІІІ особи

При заміні можуть пропускатися:

Вставні слова	*«Напевне, він виїхав», подумала бібліотекар про читача. →* *Бібліотекар подумала, що читач виїхав.*
Звертання (найчастіше перетворюється на член речення)	*Дівчинка сказала: «Я, дідусю, поїду з вами». →* *Дівчинка сказала, що поїде з дідусем.* *«А чому ви, дідусю, не спите?» – запитала дівчинка. →* *Дівчинка запитала дідуся, чому він не спить.*
Вигуки	*«Ох, і налякав він мене», – сказав юнак про собаку. →* *Юнак сказав, що його налякав собака.*

Примітка. При заміні прямої мови на непряму емоційно забарвлені слова зі значенням *сказав, промовив, запитав,* відлових здебільшого замінюють на емоційно нейтральні:

Чоловік присвиснув од подиву: «Ти косу клеплеш?». → Чоловік запитав, чи він клепле косу.

«Звідки він тут узявся?» – не може отямитися Богдан. → Богдан здивувався, звідки він тут узявся.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

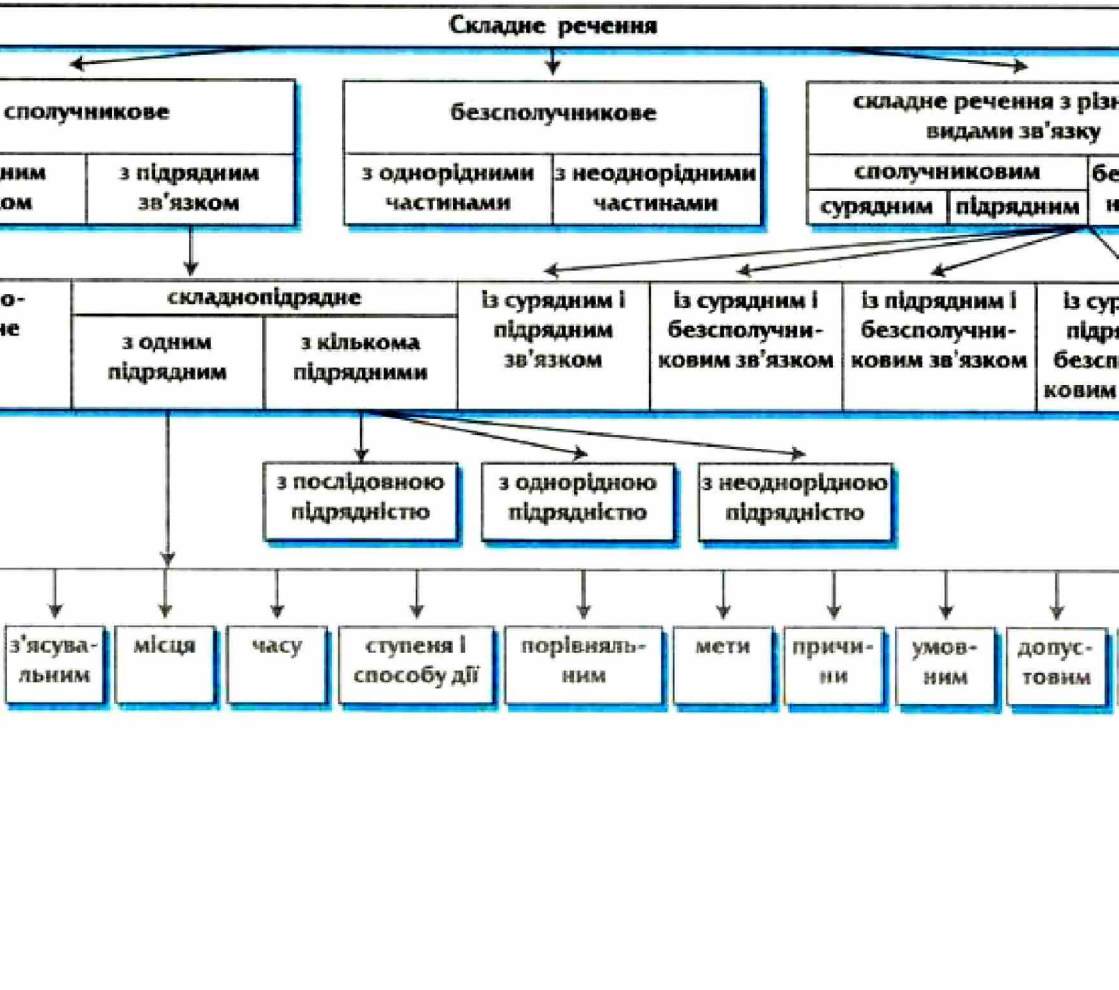

• ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте, яке речення за метою висловлювання.

2. З'ясуйте, яке речення за емоційним забарвленням.

3. Визначте головні члени (або один член) речення, укажіть спосіб їхнього вираження. Визначте, якими частинами мови виражено головні члени речення.

4. З'ясуйте, двоскладним чи односкладним є речення.

5. Якщо речення односкладне, визначте його тип (*означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, називне*).

6. З'ясуйте, є речення непоширеним чи поширеним.

7. Визначте, повне речення чи неповне.

8. Визначте другорядні члени речення, скажіть, якими частинами мови вони виражені.

9. Якщо речення ускладнене, скажіть чим (*однорідними чи відокремленими членами речення, звертанням, вставним словом*).

10. Поясніть уживання розділових знаків.

• ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте кількість частин у складносурядному реченні. Назвіть граматичну основу кожної з частин.

2. Установіть змістові відношення між частинами.

3. Визначте, якими сполучниками частини складносурядного речення з'єднані між собою.

4. Поясніть уживання розділових знаків.

5. Накресліть схему речення.

6. За потреби кожну частину складносурядного речення розберіть як просте речення.

• ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте головну і підрядну частину в складнопідрядному реченні. Назвіть граматичну основу кожної частини.

2. Поставте питання від головної частини до підрядної. З'ясуйте вид підрядної частини.

3. З'ясуйте місце підрядної частини щодо головної.

4. Визначте способи зв'язку (сполучники, сполучні слова) між частинами.

5. Поясніть розділові знаки.

6. Накресліть схему речення.

7. За потреби кожну частину складносурядного речення розберіть як просте речення.

• ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

1. Визначте головну і підрядні частини в складнопідрядному реченні. Назвіть граматичну основу кожної з частин.

2. Укажіть, скільки підрядних частин і як вони пов'язані з головною (*послідовною, однорідною чи неоднорідною підрядністю*).

3. Скажіть, до якого слова (*словосполучення*) у головній чи підрядній частині (*чи до всієї частини*) відноситься кожна з підрядних частин, на яке питання вона відповідає.

4. Визначте вид кожної підрядної частини.

5. Назвіть засоби зв'язку кожної підрядної частини з головною (*або з тією частиною, до якої вона відноситься*).

6. Укажіть місце кожної підрядної частини стосовно головної.

7. Поясніть уживання розділових знаків.

8. Накресліть схему речення.

• ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте кількість частин у складному реченні. Визначте граматичну основу кожної.

2. З'ясуйте змістові відношення між частинами.

3. Поясніть уживання розділових знаків.

4. Накресліть схему речення.

• СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Зразок усного розбору

Дніпро тече, і хвиля в серце б'є (П. Перебийніс).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складносурядне, складається з двох простих: *Дніпро тече* (1), *і хвиля в серце б'є* (2). У першому реченні граматична основа *Дніпро тече*; у другому – *хвиля б'є*. Між частинами речення – відношення одночасності; частини складного речення пов'язані інтонацією переліку та єднальним сполучником *і*. Між частинами речення потрібно ставити кому.

Зразок письмового розбору

Дніпро тече, і хвиля в серце б'є.

Речення розпов., неоклич., складне, сполучн., складносур., єдн. [ ], і [ ].

• СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Зразок усного розбору

Моя біографія, друзі, сягає в далекі ті дні, коли мене бусол на лузі підкинув батькам навесні (Д. Білоус).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складнопідрядне, складається з головної частини *Моя біографія, друзі, сягає в далекі ті дні* і підрядної частини *...коли мене бусол на лузі підкинув батькам навесні*; у головній частині граматична основа *біографія сягає*, у підрядній – *бусол підкинув*. Від головної частини до підрядної можна поставити питання *які?* (*дні*), підрядна означальна частина стоїть після головної і поєднана з нею сполучним словом *коли*. Між частинами складнопідрядного речення потрібно ставити кому. Речення ускладнене звертанням *друзі*, яке з обох сторін треба виділити комами.

Зразок письмового розбору

Моя біографія, друзі, сягає в далекі ті дні, коли мене бусол на лузі підкинув батькам навесні.

Речення розпов., неоклич., складне, сполучн., складнопідр. з підр. означ., спол. слово.

[ ], (коли...).

• СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Зразок усного розбору

Опитування, яке провели під час фестивалю «Світ книги», засвідчило, що молодь охоче читає посібники з економіки і права, історії та культури (З газети).

Речення розповідне, неокличне, складне, сполучникове, складнопідрядне, складається з головної частини *Опитування засвідчило* і двох підрядних: *...яке провели під час фестивалю «Світ книги»* та *...що молодь охоче читає посібники з економіки і права, історії та культури*. У головній частині граматична основа *опитування засвідчило*, у першій підрядній частині – *яке провели*, у другій – *молодь читає*. Від головної частини до першої підрядної можна поставити питання *яке?* (від слова *опитування*), це підрядна означальна частина. Від головної частини до другої підрядної можна поставити питання *що?* (від слова *засвідчило*), це підрядна з'ясувальна частина. Підрядна означальна частина стоїть усередині головної і поєднана з нею сполучним словом *яке*; друга підрядна частина стоїть після головної частини й поєднана з нею сполучником підрядності *що*. Підрядні частини поєднані з головною неоднорідною підрядністю. Першу підрядну частину з обох сторін потрібно виділити комами, другу відділити комою від головної частини речення.

Зразок письмового розбору

Опитування, яке провели під час фестивалю «Світ книги», засвідчило, що молодь охоче читає посібники з економіки і права, історії та культури.

Речення розпов., неоклич., складне, сполучн., складнопідр. з кількома підрядн., з неоднор. підр.

[ім., (яке...), д.], (що...).

• БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Зразок усного розбору

Читаю Рильського: у глибині бездонній хлюпоче слово (С. Тихолоз).

Речення розповідне, неокличне, складне, безсполучникове, складається з двох частин. Перша *Читаю Рильського*, друга – *у глибині бездонній хлюпоче слово*. Граматична основа першої частини *читаю*, граматична основа другої – *хлюпоче слово*. За характером смислових відношень частини неоднорідні: зміст першої частини *Читаю Рильського* пояснює друга частина *...у глибині бездонній хлюпоче слово*. Між частинами безсполучникового складного речення потрібно ставити двокрапку.

Зразок письмового розбору

Читаю Рильського: у глибині бездонній хлюпоче слово.

Речення розпов., неоклич., складне, безсполучн.

[ ]: [ ].

• ЯК СКЛАДАТИ ТЕЗИ СТАТТІ

1. Уважно прочитайте статтю. Визначте її тему та головну думку.
2. Визначте мету опрацювання вами цієї статті.
3. Поділіть текст статті на смислові частини. Визначте підтему (зміст) кожної частини.
4. Кожну підтему сформулюйте у вигляді положення. Запишіть такі положення або словами автора (як цитату), або власними словами. Це тези статті.
5. Запишіть тези, не порушуючи послідовності, у якій ці думки викладені автором статті.

• ЯК СКЛАДАТИ ПЛАН, ТЕЗИ І КОНСПЕКТ

1. Прочитайте текст. Визначте його тему та головну думку.
2. Поділіть текст на смислові частини.
3. Визначте підтему кожної з частин. Це – пункти простого плану тексту.
4. До кожної смислової частини тексту подумки поставте запитання: яка її головна думка? Відповіді на ці запитання (*у вигляді цитат або перефразовані своїми словами*) – це тези тексту.
5. Доповніть кожну тезу взятими з тексту фактами – це конспект тексту.
6. При конспектуванні відкресліть береги – для запису ваших зауважень до законспектованого тексту.
7. У конспекті виділяйте розділи, параграфи, пункти (відповідно до того, як це зроблено в статті).
8. Використовуйте в конспекті підкреслення, умовні позначки (? – питання; ?? – сумнівно; !!! – цікаво; V – вставка, доповнення).

• ЯК ПИСАТИ ОПОВІДАННЯ

1. Виберіть тему оповідання. Обміркуйте його головну думку.
2. Поміркуйте, які персонажі могли б «діяти» в оповіданні.
3. Придумайте зав'язку, кульмінацію, розв'язку (*вибудуйте сюжет оповідання*).
4. Поміркуйте, які позасюжетні елементи (*портрет, пейзаж, ліричні відступи*) були б доречні в оповіданні.
5. Зробіть робочі начерки оповідання (*план, характеристики персонажів, вислови, які варто використати тощо*).
6. Напишіть текст оповідання на чернетці.
7. Написане на чернетці відредагуйте і перепишіть. Доберіть влучний і цікавий заголовок.

• ЯК ВИКОНАТИ ПРОЕКТ

1. Обміркуйте тему проекту. Визначте його мету та завдання.
2. Складіть план дій:
   - визначте джерела необхідної для виконання проекту інформації;
   - розподіліть між учасниками проекту завдання;
   - визначте час виконання окремих завдань.
3. Проведіть дослідження (*зберіть інформацію, вивчіть її та систематизуйте*).

4. Сформулюйте висновки, оформіть звіт про виконання проекту, бажано з демонстрацією матеріалів (*у вигляді мультимедійної презентації, виставки, рукописного журналу тощо*).

5. Результати дослідження презентуйте в класі (*на засіданні гуртка, на батьківських зборах*).

• ЯК ПІДГОТУВАТИСЯ ДО ДОПОВІДІ

1. Визначте основні думки майбутньої доповіді.

2. Окресліть порядок викладу думок, тобто складіть план доповіді.

3. Доберіть факти, приклади, цитати.

4. Сформулюйте висновки, якими слід завершити доповідь. Чітко сформулюйте пропозиції.

5. Складіть текст доповіді (*письмово*) у відповідному стилі.

• ЯК ВИКОНАТИ ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ

1. Визначте тему і головну думку тексту.

2. Визначте підтеми тексту.

3. Визначте стиль тексту.

4. З'ясуйте поєднані в ньому типи мовлення (*основний і допоміжні*), виділіть фрагменти з типовим значенням (*розповідь, опис, роздум*).

5. У реченнях таких фрагментів визначте «відоме» і «нове» (*у реченнях розповідного й описового характеру*).

6. У фрагменті, що є роздумом, визначте тезу, аргумент і висновок (*якщо є*).

• ЯК ПРОАНАЛІЗУВАТИ ПЕРЕКАЗ

1. Визначте тему переказуваного тексту. З'ясуйте, чи розкрито її в переказі.

2. Визначте головну думку тексту, який переказувався. З'ясуйте, чи передано її в переказі.

3. З'ясуйте, чи в правильній послідовності переказано зміст тексту.

4. Визначте, чи не пропущено чогось істотного, чи не додано того, чого в тексті немає.

5. Визначте, чи відповідає переказ типовому значенню переказуваного тексту (*чи доречно поєднано типи мовлення, чи правильно побудовано речення розповіді або опису, чи правильно побудовано роздум*).

6. З'ясуйте стиль переказуваного тексту. Чи дотримано вимог цього стилю в переказі?

7. Наскільки грамотно написано переказ. Графічне оформлення переказу.

• ЯК ПРОАНАЛІЗУВАТИ УЧНІВСЬКИЙ ТВІР-РОЗДУМ

1. З'ясуйте, чи розкрито в творі запропоновану тему, чи виразно прочитується головна думка твору.

2. Визначте, наскільки цікавим (актуальним) є дібраний до твору матеріал. Чи вдало його систематизовано?

3. Зверніть увагу, чи правильно побудовано роздум (*наскільки чітко сформульовано тезу, якою мірою переконлива й вичерпна аргументація, чи випливають з усього сказаного/написаного чіткі висновки*).

4. З'ясуйте, чи правильно складено опис і розповідь (*якщо елементи цих типів мовлення наявні в тексті твору*).

5. Визначте, наскільки текст твору відповідає вимогам заздалегідь визначеного стилю.

6. Зверніть увагу, чи правильно структуровано текст твору (*чи доречним є вступ, чи логічним висновок*).

7. Визначте, чи на належному рівні орфографічна й пунктуаційна грамотність твору, яким є графічне оформлення (*охайність, розбірливість тощо*).

ЛАСКАВО ПРОСИМО ДО УКРАЇНСЬКОГО ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНТЕРНЕТУ

novamova.com.ua
vesna.sammit.kiev.ua
ingresua.tripod.com/domivka.htm
www.museum.org.ua
www.honchar.org.ua
www.ostrivznan.org.ua
uk.wikipedia.org
www.litakcent
linguist.univ.kiev.ua
www.book-courier.com.ua
www.uahistory.cjb.net
slovnyk.org.ua
www.unicorne.org

ВИДИ ПОМИЛОК У ПИСЬМОВИХ РОБОТАХ

Змістові (З	**Не розкрито тему тексту. Нечітко передано головну думку тексту. Про щось сказано недостатньо. Додано щось зайве. Порушено послідовність викладу.**
Лексичні (Л)	**Слово вжито у невластивому йому значенні. Використано спотворене, перекручене слово. Невиправдано повторюються слово або спільнокореневі слова. Невиправдано повторюються схожі речення. Ужито зайве слово. Вжито росіянізм (російське слово замість українського).**
Граматичні (Г)	**Ужито неправильно утворене слово. Слово вжито у спотвореній формі. Неправильно поєднано слова між собою. Неправильно побудовано речення.**
Орфографічні ( )	**Слово записано з порушенням правил щодо написання літер, які позначають ненаголошені голосні звуки, приголосні звуки, що уподібнюються, щодо вживання м'якого знака чи апострофа тощо.**
Пунктуаційні (П	**Неправильно розставлено розділові знаки.**
Стилістичні (С	**Неправильно вжито слово, яке не відповідає стилеві тексту.**